

[પ્રથમ આશ્રિતિ]

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે ચતારધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે. સંવત ૧૯૨૯ નું ચાતુર્માસ પાલ્લવપુર મુકામે કરવા જતા મહારાજ શ્રી ગુણાબયંદ્ર તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્ર વગેરે મુનિમંડળ અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રની પાસે 'કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી'ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જ્ઞેવામાં આવ્યા હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષણીય લાગ્યાં હતા. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી અને તે વખતે સો-સવામે શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણ તેટલા પૃથ્વી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો જવાનીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય સામાન્ય જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા હશે સમજવામાં કિશ્કિતા મનાય છે, પરંતુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત સાદિત્યના મદાન અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કરવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્નપ્રિયતા સંસ્કૃતિવિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત પદ્યો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપદેશવામાં હીક સગવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતભાષા' લેખાય છે કારણકે એ ભાષા અત્યારે ઘણું પણ દેશની લોકભાષા નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો પશુ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે તે પૃથ્વી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં પણ વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોના હૃદયોનું વિશેષ આકર્ષણ કરી રહી છે. ગ્રામીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્યાએલા સાદિત્યનો આવજો બંધાર અમૂલ્ય છે, પરંતુ એ જ સક્ષના જ્ઞે ચાતુ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નીન સાદિત્યનો તેમાં કમેરો

કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરના ભારતરસીય પ્રજાની અનુક્રમિતિના દિનિદાસમા તૃતી જગ્યાએ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આધુનિક સમયમા પણ સંસ્કૃત બધાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન શક્તિમત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતા આદરણીય જગ્યાએ છે. આ મંથની કુપયોગિતા તે જ કણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરંતુ ત્યાસુધી તે સંસ્કૃત શ્રોકોનો અર્થ કરવામા ન આવે ત્યાસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને કુપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામા આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્રોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ વ્યક્ત કરનારો થઈ પડે તેમ મને ન જણાતું અને તેથી પ્રત્યેક શ્રોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્રોકો ઉપર સ્પષ્ટ ભાવાર્થ મુનિશી લખી આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઈચ્છાને અનુમોદન આપી, મંથ પૂર્ણ કરી, ભાવાર્થ સાથે તે મંથ મુનિશીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં ગૃહ દર્જ. નમતા તરીકે થોડા-એક નોંધો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સતોત થયો નહિ. મને નિરાશ થતા અટકાવીને મુનિશીએ વિવેચનની કેટલીએક રૂપરેખાઓ, યોષી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછી તે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે પાચક વર્મની સમક્ષ રજુ થાય છે.

‘કર્મવ્ય-ક્રીડા’ એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક મંથ છે. તેમા કોઈ વ્યાપ્ત ધર્મના નિશાનોનું જ વિગદર્જન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધન્યવેદાને અનુસરીને-તેમાંના અનેક બોધવ્યવેદોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઈ સ્વર્ગે જ્યાં સારા વિવેચનની અગત્ય જાણી નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો દુષ્માં સમાવેશ કરી દેવામા આવ્યો છે અને જ્યાં થંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો મજબૂત જગ્યાએ છે ત્યાં તેરી થંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારાર્થક સમાધાન પણ કરવામા આવ્યું છે. મંથકાર એક જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થાને વિવેચન તથા દર્શન વગેરેમાં જૈન છાયા દૃષ્ટિબોધક થશે, તથા વિવસ્તૃત આ એક સંપૂર્ણપણે મુનિબોધક મંથ છે અને તેથી તે સૌ રીતને એકસરખી રીતે આદરણીય જગ્યાએ વિના રહેશે નહિ. જરી કંઈ ત્યાંસુધી મંથકારના કાજ શ્રોકના આદરને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તે પણ

[પ્રથમ આવૃત્તિ]

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે ચતારધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્ર
 ૬૭ સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો મુખ્યવસતુ મને પ્રાપ્ત
 થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૯ નું ચાતુર્માસ પાસણપુર મુકામે કરવા જના મહા-
 રાજ શ્રી ગુણાનંદચંદ્ર તથા પંડિત મુનિગજ શ્રી રત્નચંદ્ર વગેરે મુનિમંડળ
 અમદાવાદમાં ઘોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રની
 પાસે 'કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી'ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જ્ઞેવામાં આપ્યા
 હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષ-
 ણીય લાગ્યાં હતાં. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની નક મને મળી હતી
 અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાગ થએલા હતા, તોપણ તેટલા-
 પછી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છાત્રીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો
 અનેક ગિર્યાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય સામાન્ય
 જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા હશે સમજવામાં કિષ્કતા
 મનાય છે, પરંતુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત
 સાદિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કર-
 વાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્તુપ્રિયતા સં-
 વિદિત છે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અગ્રેજી ભાષાના
 અભ્યાસની સાથે પુનર્નવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત
 પદો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને શ્લોકોને ઉપ-
 દેશવામાં ઠીક સમવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતમાયા' લેખાય છે કારણકે
 એ ભાષા અત્યારે કોઈ પણ દેશની લોકભાષા નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોના
 વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે
 તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિચિત્રત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું
 જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના ઘોડા ચન્દ્રોમાં ધણી વિસ્તૃત
 અર્થનો સમાવેશ કરી સકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોના હૃદયોનું વિશેષ
 આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાદિ-
 ત્યનો આપણો બંડાર અમૂલ્ય છે, પરંતુ એ જ સકસના જો ચાલુ રાખ-
 વામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાદિત્યનો તેમાં ઉમેરો

કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની ભારતીય પ્રજાની અનુક
 પ્રેરિતના ઇતિહાસમાં તૂટી જણાવવા આવવાનો સમય છે. આ કારણથી આ-
 ધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાદિત્ય દિનપ્રતિદિન ઘટ્ટિત થતું
 રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતા આદરણીય જણાય છે. આ મયની ઉપયોગિતા
 તે જ કાળે મારા જોવામાં આવી હતી, પરંતુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્રોતાનો
 અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનજર્મને ઉપયોગી થાય તેમ
 નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્રોતાના રહસ્યને સંપૂર્ણ
 વ્યક્ત કરનારો થઈ પડે તેમ અને ન જાણતું અને તેથી પ્રત્યેક શ્રોત ઉપર
 વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી મૂળ શ્રોતા ઉપર સ્પષ્ટ
 બાધાર્થ મુનિષી સખા આવે તો વિવેચન મારે સખાં. એ મારી છીંકો
 અનુમેહન આપી, મધ્ય પૂર્વ હતી, બાધાર્થ સાથે તે મધ્ય મુનિષીએ મારા
 ઉપર મોહસાઓ, ત્યારે વિવેચન સખવાનું મેં છાક્યું. નમના તરીકે યો
 એક શ્રોતા ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોત
 પણ સતોષ થયો નહિ મને નિરાશ થતા અટકાવીને મુનિષીએ વિવેચન
 રેટીએકે રૂપેખાઓ, મેથી, દહાનોની અમલ્ય વગેરે સખાવ્યું અને પછી
 ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સખા રાત્રી થાય
 "કર્તવ્ય-કૃત્ય" એક સર્વસામાન્ય અને નીતિમોલક મંથ છે.
 ઘણું ચાતુર્ય પર્મના સિદ્ધાંતોનું જ વિગર્મન કરેતું નથી અને તેથી તે
 વિવેચન પણ મેં સર્વ પદમયોને અનુસરીને-તેમના અનેક નોંધપ
 મદલુ હતીને લખ્યું છે. તેજ રહજે જ્યાં સખા વિવેચનની અમલ્ય
 નથી ત્યાં બાધાર્થ તથા વિવેચનનો ફકમા સખાવેલુ હતી હંવામાં આ
 અને જ્યાં ઘંઘાઓ ઉપરિવત થવાનો સમય જણાયો છે ત્યાં તેથી
 રમોરીને તેનું વિસ્તારવંક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. મંથ
 જોત મુનિ છે અને વિવેચક પણ જોત છે, એટલે અનેક રથો
 તથા દહાં વગેરેમાં જોત છાયા દિખેત્યાર થઈ, તથાપિ વસ્તુતઃ
 સંજ્ઞાનોપયોગી હોયોપક મંથ છે અને તેથી તે સૌ કોઈને એકસ
 આદરણીય જણાયા વિના રહેશે નહિ. જતી લખું ત્યાંસુધી મંથ
 શ્રોતાના આદરને અનુસરીને જ વિવેચન સખવામાં આવ્યું છે

કેંઈ રહેજે કાંઈ ખામી કે નુતના દેખાય તો તે વિચેચકની જ ખામી સમજવાની છે : ને કાંઈ ખૂબી જણાય તો તે મનમાં મંથકારે દેરી આવે!! રૂપરેણાઓ ઉપર ક્ષમ અત્યાવનારની નથી પણ મૂળ મંથકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં બે પ્રકારની માન્યતા જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓનો ધર્મ નિરુત્તિપ્રધાન છે તેથી તેઓએ શુદ્ધચેત્તે પણ સામાયિક, પૌરુષ કે મંચાર ત્યાગ વગેરે નિરુત્તિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ. બીજા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપદેશકે કરવો જોઈએ. જે જમાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે અગત્ય હોય તે જમાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર માર દઈ જે પ્રકારે ભોલો ધર્માભિમુખ થાય અને નિશ્ચિંતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માન ઉપદેશકોએ શુદ્ધચેત્તે જાણવો તેમાં કંઈ સાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત મુનિઓના આચારો સંબંધી વર્ણન કરનારા આચારાગ મુત્ર ' ની ક્ષમ ૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કહી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે : કેવુ ગુરિંતં કવ્વ ણમ્ । નમ્ વીંતં વલ્લિમ્મિં જે વહં વહિમ્મોવળ્લ ઉદ્ધુ અહ તિમ્મિં દિમાલ્લ ॥ અર્થાત્ (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) શ્રોતા પુરુષ કેવી તરેદનો છે તથા તેનો મત શું છે, ઇત્યાદિ જાણતોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અધઃ અને તિરસ્વીન દિશાઓમાં બધાં રહેલા જીવોને છોડે છે-સન્માર્ગે ચડાવે છે તે પુરુષ પરાક્રમી અને પ્રશસનીય છે.

‘ ઉત્તરાધ્યયન મુત્ર ’ ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્ત-મુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તિને ઉપદેશ આપતા કહે છે : જહંતંમિ મોળ્લ ચદ્ધ અસત્તો । અઝ્ઞાઈં કમ્માઈં કોરહિ રાવં ॥ અર્થાત્—હે રાજનુ’ જો તું ભોગોને ત્યજી સર્વથા નિરુત્તિમાર્ગે લેવાને અસમર્થ હો તો આર્યકર્મ-એટલે શિષ્ટ પુરુષોએ કરવાલાયક એવા કર્તવ્યો બ્રહ્મવ (કે જેથી સદ્ગતિ મળે.)

આ બીજા પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને ગ્રેય-રહિત માર્ગે ચડાવનારી છે. જો લોકોની પ્રવૃત્તિ-વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં શુદ્ધચેત્તે પ્રવૃત્તિ જોઈએ તેની સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક

રીતે લોકો પગલ પડતા જાય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિરૂત્તિનો જ ઉપ-
 દેશ આપાય તો તેથી “ જ્ઞાતાં બ્રહ્મ: જ્ઞાતાં બ્રહ્મ: ” થવા જેવું બને છે, એટલે
 નિરૂત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રજ્ઞતિ પણ સુખરતી નથી. કુપ્રજ્ઞતિ-
 માંથી એક વાર સુપ્રજ્ઞતિ થાય તો પછી નિરૂત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક
 થઈ શકાય. આ સંપન્ન વિચારીને જ મંથકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઈને પણ
 વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ
 કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોની ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જોટણી
 અસર થાય તેના કરતા ત્યાગી વર્તના બોધની વધારે અસર થાય એ
 નિસર્ગદ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની
 અવરણા જોઈ મુનિવર્ગે જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનનિ અટકાવવાને
 કંઈ પણ ન બોલે તો તો અવરણા ક્યાંથી અટકે અને અવરણા અટક્યા વિના
 નિરૂત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સમવાય? આપુ સમયમાં બાળક્રમ, કન્યાવિક્રમ,
 ગૃહસ્થિક્રમની બાબતો અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી જાણી વધી ગઈ છે
 કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક માત્ર ક્ષતિ થતી જાય છે. તે અટકાવ-
 વાને જ મુનિશ્રીએ આ મંથમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.
 મંથકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રજ્ઞતિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો આશય
 શુભ પ્રજ્ઞતિનાં ધર્મથીનાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિરૂત્તિધર્મની દિશા
 દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ મંથકારે પ્રજ્ઞતિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક
 વાતની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રજ્ઞતિના
 મુખ્યમાં દર્શાવી દેવાવાળી પ્રજ્ઞતિને દેવરૂપે અને મુખ્યવાળી પ્રજ્ઞતિને ઉપદેશરૂપે
 જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંમંથી મંથકારે ધણી કાળજી રાખી જણાવ્યું છે.
 એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશમયો જ્ઞાન મુનિઓને દરને લખાતા રહે તો
 આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો મંભવ છે.

અમદાવાદ.
 આગાહી પોર્ણિમા, સં ૧૯૫૦. }

શુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરના પ્રવૃત્તિના રૂપ તથા સૂક્ષ્મ સંબંધોને દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્ગળ આમના પ્રે-
શમાં તે પોતાને અહમ્ અર્થાત્ 'હું' રૂપે જુએ છે જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને
વધુ વિગત જનાવીને જગતમાં નમ્મર કરે છે ત્યારે ને જુએ છે કે જેનો
પોતે 'હું' છે, તેના અનેક 'હું' રૂપો આ જગતમાં રહેલા છે. તુરંત જ
તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે "ત્યારે એ 'હું' કોણ? અને બીજા
એ જ્યાં 'હું' કહેવાય છે તેઓ કોણ?" ચૈતન્યમતવાદીઓમાંના જેઓ
દ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ એ જ્યાં 'હું' રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે,
અદ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ સર્વથા 'હું' રૂપોને 'પરમાત્મા' ના પૃથક્ પૃથક્
અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્માત્વ વ્યાપી રહેતું જુએ છે, અને
જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેનું કશું હોય એમ માનતા
નથી; તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા
ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આત્મા દેહ રહેલો છે 'હું' રૂપ કોણ?
એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક ભેદ પડતા છે અને પડશે તથા
મનુષ્યની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ ભેદો શકિત યતા જતા પશુ જણાશે,
પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય 'હુંપણું' સંબંધી વિચારને કોઈ પણ પ્રકારના નિબંધ
વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરંત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ-
ભવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગતમાં માત્ર કર્તવ્ય શું?" "હું કોણ?"
એ પ્રથમ પ્રશ્નના બંને ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરંતુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના
ઉત્તરો તો હમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગતમાં મ-
નુષ્યનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનો કેટલીક ગોણું બાજતોમાં
મનબંધ ધરાવશે પરંતુ તેઓ સર્વથા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે
"એ 'હુંપણું' સફળ થાય તેના કર્તવ્યો આ જગતમાં રહેલો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ
કરવા જોઈએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું દુર્લભ છે" એ હુંપણું અથવા
મનુષ્યત્વ સળંગ કરવાને બાજવવા જોઈતાં કર્તવ્યો કયાં કયાં તે જાણ્યા
વિના તે તે તરફ વળવાની અભિશ્રમિ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી

જેઓ પોતાના જીવન પોતાના દર્શનો બજારીને સજ કરી ગયા છે તેઓએ
 ખીલ્યોને તેઓ ઉપર ઉત્કાર કરીને તેઓના દર્શનો સમજાવ્યા છે.
 દર્શનો સંબંધી બોધ આપનારા અનેક મર્યાદા પૂર્વક પૂર્વક બાળાઓમાં
 જખાએકા વિદ્યમાન છે અને એ પ્રયોજના બોધ વિસ્તાર સાથે સમજાવ-
 નાદા ઉપદેશો-ત્યાગીઓનો પશુ મોટા સમુદાય જગતમાં અસ્તિત્વ પરાવે
 છે. મનુષ્યત્વને સત્તા કરવાને મનુષ્યના દર્શનો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક
 યજ્ઞે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય
 છે, તેમ તેમ દર્શન્ય સંબંધી ઉપદેશનો પ્રકાર બદલાવવાની જરૂર રહે છે.
 પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે જે રીતને પચાવી શકતી હતી તે જ જોરાકને
 દાસની મંદ જાસમિરાજી પ્રાપ્ત પચાવી શકે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન જોરા-
 કના દર્શનની તત્ત્વ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જરૂર પચાવી શકે તેવો
 જોગક ને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુષ્ટિ આપવાનો મન હેતુ
 પરિપૂર્ન કરવો એ આવશ્યક છે આમ કરવાથી જોરે જોરાકની અંદરનું
 વત્ત્વ તો એક જ રહે છે અને તેમાનો પુષ્ટિ આપવાનો યુગ્મ પશુ સરખો
 જ રહે છે, તથાપિ જોરાકના બાજુ દેખાવામાં અથવા દેખાઈમાં દાર્બક તર-
 વન પડે છે અને એ તરણ જમાનને અનુકૂળ કરવા માટે જ દાર્બક કર-
 વાની જરૂર પડી હોય છે એ જ રીતે ચાપુ સમયને અનુકૂળ થઈ પડે તે
 રીતે અને સમયને આવશ્યક જાને તેવા વિષયોને અનુકૂળીને દર્શન્ય નંબંરી
 બોધ આપનારી અંશરચનાઓની અગત્ય પ્રતીત થવા વિના રહેતી નથી.
 પ્રત્યેક કાળના, પ્રત્યેક રચના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં દર્શનો અમૂક
 નિષ્ઠિતિમા જ કરવાના હોય છે એમ સમજવાનું નથી. દરેક સ્થિતિમાં દાર્બકને કા-
 દર્શન્ય કરવાનું હોય છે જ. આપણું દર્શન્ય આપણે જગતવું જ જોઈએ અને તે
 દર દરની પ્રાપ્તિ ચાપ કિંવા ન થાય તથાપિ દર તરફ સમ રાખવું જોઈ
 નહિ. ધનાઢય થવું કે દરિદ્ર થવું, સુખી થવું કે દુઃખી થવું, એ દાર્બક આપ-
 મરજી ઉપર રહેલું નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું દર્શન્ય કરવું એ જ આ-
 હાયમા રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને હાનુદ જીવનનો
 પશુ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ ઉપદેશ છે કે કર્મણ્યેવાચિકાર
 કંતુ કરાવન અર્થાત્ માત્ર દર્શન્ય દર્શ કરવાનો જ તને અધિકાર છે

સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેવી જ રીતે પુરોષોએ ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not—let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉચી નીચી સઘળી અવસ્થાનાં માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય કેવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ જાળવીને સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયમૂલને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્તવ્યતત્પર બને તો આ જગતને તથા આ સમયને ત્યાગી જનો દુઃખથી બરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે.

પરંતુ કર્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્ય સમજ્જ્વાળાની પ્રુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક ઇચ્છાની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યાંસુધી કર્તવ્ય સમજ્જ્વાળામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્તવ્ય જાળવવામાં તત્પરતા સંભવતી જ નથી 'કર્તવ્ય' એ શબ્દનો જે વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો 'કરવાયોગ્ય' એવો થાય અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધમાં મનુષ્યોને તેઓએ 'કરવાયોગ્ય' કાર્યોનું જ નિર્દેશન કરવામાં આવે તે યોગ્ય લેખાય. 'સત્ય બોધનું', 'વડીલોને માન આપનું', 'વિધા બજારી' છતાંદિ કર્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને 'કર્તવ્યબોધ' એવું નામ પડે. પરંતુ 'અહુ' ન બોધનું, 'વડીલોની અવજાણ ન કરવી', 'વિધા બજારમાં પ્રમાદ કરવો નહિ' એ અકર્તવ્યનિરોધક બોધની પણ દરે જરૂર જણાવા લાગી છે. કોઈને નીતિ તથા ધર્મને માન આપવાનો ઉપદેશ કરવાને માટે 'કર્તવ્યનો બોધ કરવો' કે 'અકર્તવ્યનો નિરોધ યચવવો' એ બેમના કેટલેક એક માનની પસંદગી સંબંધી વિદ્વાનોમાં કેટલોએક મતભેદ છે. એક વર્ગનો અનિષ્ટાવ એવો છે કે ક્યોંકર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ ભેદ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ભેદ કરવો જ નહિ કરવો એ નિર્ણયો. ભેદ કરવ જતાં અકર્તવ્યની સમજાણ પડેલાં અ.વડી પડે છે અને પછી તેનો નિરોધ નયવાય છે અને તેનું પરિણામ

એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અર્ક્ષત્ય સંબંધે એક વિચાર પણ હદાપિ ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અર્ક્ષત્ય સંબંધી માદિતી આદ્યતરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાત્ર ૭ વર્ષની વયના બાળકને એવો અર્ક્ષત્યનિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે “જૂઠું બોલવું નહિ” તો ‘જૂઠું’ એટલે શું, તે જાણવાની જિજ્ઞાસાટલિ બાળકમાં ઉદ્ભવે અને આજસુધી ‘સત્ય જ બોલવું’ એ ધર્મ સમગ્ર રહેલું બાળક દરેથી ‘જૂઠું’ ન બોલવું’ એવો ઉપદેશ થતા પોતાના અંતરને એવો પ્રશ્ન કરે કે ‘ત્યારે જગતમાં કેઈ જૂઠું બોલવું દરો ખરું’ આ રીતે જૂઠાથી તાત્ત્વ અનન્ય બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધામે ધામે અનીતિના દરવાગ્ન ઉપડવા સાગે છે. તેટલા મારે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે દમેશા પ્રતિષાદક મૈત્રીનો જ બોધ દોરો. જોઈએ પરંતુ નિષેધક શૈલીનો બોધ દોરો. જોઈએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને યદ્યપ્ત કરવાના સયોગોમાં મેલાય છે. ખીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઈએ, કારણકે જાનાના દરકારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જે દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી બંધેડુ હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાના ભોળા હશે. તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયામે દુર્ગા પડવાનો સંભવ છે; પરંતુ જે તેઓને તેના ગેરકાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ હદાપિ હસાય નહિ. આ ખીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અર્ક્ષત્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. સ્ક્રાઇસ્ટ કે જે ‘કર્તવ્ય’ સંબંધી એક મોટો મથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death.....It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્-“મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે

સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઈ ખાત્ર હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન
 એવું તે આપણને દર્શાવે છે. ” આ ઉપરથી સમગ્ર રાજાશી કે આણંદ
 ગોળ્ય ‘કર્તવ્ય’ ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યતા નિવેધનો પણ સમાવેશ થયો.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દોષ વિચારપૂર્વક આ મથના
 પૃથક્ ખટોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યતા જે મુખ્ય
 છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે છદ્મીના અંતરગતી એ
 રીતે બળવવાનું હોય છે અને તે ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’ કહેવાય છે.
 ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે
 બદલાતું જ રહે છે. ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’નો ઉપદેશ આ મથના પ્રથમ
 સમાપ્ત થાય છે અને તે મનુષ્યની સર્વાંગી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની
 રીતે છે એ ખાત્રા એકદર બાર પરિચિત છે પહેલા જે પરિ
 ‘કર્તવ્ય’ અને ‘કર્તવ્યતા અધિકારીઓ’ ની ઓગળા આપીને ત્રીજા
 ઘટ્ટેમાં અવસ્થા પરત્વે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવે છે.
 ‘કર્તવ્ય’ ના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય જણાયા પછી તે ચાર
 અને ચાર વિભાગના વિવિધ કનાનાનું એ પરિચિત નથી.
 છે. ‘કર્તવ્ય’ ના મધ્ય આઠમી પ્રાંતિક સિદ્ધિના પાંચ સામાન્ય કર્તવ્ય
 વિવરનો એવા પરિચિતથી પ્રગટ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણ
 દર્શિત થાય છે તેવા માટે એવા પરિચિતમાં ચિદ્દર્શનનું પ્રકરણ
 પછી પચસ પરિચિતમાં ચિદ્દર્શનની બીજી અવસ્થા સંકલિત છે તેની
 દર્શવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલિતનું બીજા પ્ર
 મુખ્ય કર્તવ્યના વળુ થાય છે તેવા માટે બીજા પરિચિતમાં કર્તવ્ય
 વળુના દર્શનો છે. કર્તવ્યના વળુ થાય પછી પચસ તેને કનેક્શનની આ
 રીતે છે અને તરિતે. કર્તવ્યના વળુઓ વેગ ઓટો થઈ જતા
 પ્રકારે એ વળુ થઈ નથી. આ કારણથી સારમાં પરિચિતમાં ત્રીજા
 પરિચિતમાં કર્તવ્ય છે અને આપમાં, નામાં તથા ક્રમમાં પ
 કર્તવ્ય રીતે, વળુ કર્તવ્ય રીતે કર્તવ્યના વળુઓ દર્શાવવામાં નથી.
 કર્તવ્ય — કર્તવ્ય, કર્તવ્ય, કર્તવ્ય અને નિર્વાણ રીતેની વિચારણા

આરી છે. પલક દોપોથી બન્નીને તથા કોનેઈથી ઉત્તેજિત થકોને કર્તવ્ય સંકેશપતી બુદ્ધિમાં નુદ્દ કઈ વાણીમા દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તે કર્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ મા પરિંહેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોપો દર થયા પછી કર્તવ્ય પ્રતિજ્ઞાને બદાર આવે છે તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઈએ તે બારમા પરિંહેદમા દર્શાવ્યું છે. અત્ર પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમા મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં બે પ્રકારના કર્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારના કર્તવ્યો વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાના હોય છે તે પહેલા પાંચ પરિંહેદમા દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠી મંગમા પરિંહેદ નુધીના કર્તવ્યોનું પાળન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ ચાલુ રીતે કરવાનું છે, પરંતુ તે કર્તવ્ય સંજોગો દિશાજુ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામા જ સંમેલી હોવાનું છે. પ્રથમ ચાર પરિંહેદમા ગર્ભપ્રવેશથી ત્રિવ્રાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સરકાર અને શિક્ષણની વેગવત નિર્દેશ દર્શાવ્યું છે. શિક્ષણમા જોડેના શરીરભજ તથા બુદ્ધિભજની શક્તિ માટે અભ્યાસની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિંહેદમાં અભ્યાસનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંજોગો અને મિત્રાદારની અમત્ય સંજોગો જોનવખી અથવા શિક્ષણની અમત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિંહેદમા તે સંજોગો ઉપદેશ કર્યો પછી આઠમા પરિંહેદમા વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિંહેદમા સદાચાર્યોએ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોગમા પરિંહેદમા બ્યસ નોથી દર રહેવાનો ઉપદેશ છે. દુર્વ્યસનોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવના વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દર રહેવાનો નિરોધ મેલીનો ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પૂરે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્તવ્ય વિષયમા અકર્તવ્યના પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રમતોમા પણ અકર્તવ્યનો નિરોધ સૂચવેલો છે.

બીજા ખંડના એકંદર નવ પરિંહેદ છે. બીજા ગૃહસ્થાવસ્થામા સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે ચર્ચાથી જ સંસારનું ચક્રટ ચાલે છે, પરંતુ એ બન્ને ચર્ચો કેટલી મોખ્યાએ પહોંચે ત્યાંપછી તેમને ચક્રટથી મુક્ત કરવા ઉચિત

છે તે દર્શાવવાને પહેલા જ પરિચ્છેદમાં ગૃહસ્થ ધર્મમાં પડવાનો
 ક્યારે મળી શકે છે તે દર્શાવ્યું છે. બીજા તથા ત્રીજા પરિચ્છેદમાં
 દર્શાવ્યો દર્શાવ્યા છે જેમાં સંધવા તથા વિધવા ઉભય પ્રકારની
 કન્યાઓ સંબંધી ઉપદેશ આપી ગય છે. ચોથાથી નવમા પરિચ્છે
 પુરોહિતના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ધર્મોમાં પ્રથમ માતાપિતા
 કૃતજનારૂપ ધર્મ દર્શાવ્યો છે ત્યાગ્યાદ કંદુ ગમાં શાંતિ નિભાવવાને
 તથા સદિખ્યુતારૂપ ગુણોની આવશ્યકતા હોવાથી તે ધર્મ દર્શાવ્યો છે.
 પિતા અને કુટુંબીઓની પરિચર્યા પડી ત્રીજું સ્થાન મિત્રોનું
 ત્યારપછી ઓ વગેરે પ્રતિ કેવા પ્રકારનો પ્રેમ રાખવો જોઈએ તે
 સ્વાર્થી પ્રેમનો નિર્દેશ અને વિશુદ્ધ પ્રેમનો વિધિ દર્શાવ્યો છે. ૫
 પુત્રો પ્રત્યે સમાન પ્રેમ દર્શાવવાનું કન્યા સમજવતા પુત્રીનું અ
 નાર દેખાવિકવના ગણતરી રીવાજનો નિર્દેશ પણ સમજવવામાં
 ગૃહસ્થને ધનની જરૂર હોય છે અને ધનને અથ ડોવાગની જ
 છે, પરંતુ તે કલ્યાણમાં નીતિ અને સવની વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થઈ
 તેનો ચિતાર છેત્રા પરિચ્છેદમાં આપીને એ જ દની સમાપ્તિ કરવામાં

છવતી અવસ્થાના નેત્રે આ નવત્રાને તમ મંત્રી કર્મવતે
 વચ. આ અવસ્થા દોવાર્થા ત્રીજા બે સ્ત્રીમાં મનુવતી પુત્રારથાના
 બે પદ અતી જન છે ત્રીજા અને ચોથા અવસ્થાના કન્યાઓના બે
 મે. થો અને પાચમે બે " કન્યા-કર્મુ " ના બીજા મથમાં
 આ પ્રત ને મનુવતી આખા છવતી કન્યા સમયે ઉપદેશ અ
 સમજવવામાં આવ્યો છે " ૬ કોણ " એ પ્રથમે ઉત્તર તરવિત
 સમજવતે સમજ છે, પરંતુ " માઃ કન્યા ગુ " એ તે બે
 નુદિત. તેને કન્યા સર્વ અનુયો સમજ શકે છે, એ સમજને ત
 અને અવસ્થા તથા વિચરમા ઉત્તરવાર્ધી " ૬ કોણ " ના પ્ર
 કૃતવતુ પણ અવસ્થા સમજે આવે છે અથ છવે આરધુ સમ
 ઉત્તરમા બે વર્ષ પિત્ર ઉપદેશ કરે એ જ મંથારના પ્રવાસની
 અમારવા.
 અવસ્થા જે અવસ્થા, ના. ૧૬૭૦. } મુનીશાસ વર્ષમાન

અનુક્રમણિકા.

મકૂલાશયનમ્. (શ્લોક ૧.)	૫૪ ૧
વિષયપ્રયોગનકથનમ્. (શ્લોક ૨.)	૫

પ્રથમ સ્વર્ગ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાન (શ્લોક ૩-૪)	૭
દ્વિતીય પરિચ્છેદ. કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ (શ્લોક ૫ થી ૧૨)	૧૧
તૃતીય પરિચ્છેદ. કર્તવ્યના કાળની મર્યાદા (શ્લોક ૧૩ થી ૧૭)	૩૦
ચતુર્થ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યની કચ્છાનુ નિવાસક્ષેપ-સિદ્ધિ (શ્લોક ૧૮ થી ૨૪)	૪૦
પંચમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ (શ્લોક ૨૫ થી ૨૯)	૫૫
ષષ્ઠ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યપરાયણતા (શ્લોક ૩૦ થી ૩૨)	૬૫
સપ્તમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યોનેજક ભગ-ઉત્સાહ. (શ્લોક ૩૩ થી ૩૭)	૭૪
અષ્ટમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યનાશક ભગ-આશય. (શ્લોક ૩૮ થી ૪૧)	૮૨
નવમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યપાતક દોષ-કાષ. (શ્લોક ૪૨ થી ૪૬)	૯૦
દશમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યપાતક દોષ-માત્સર્ય તથા નિન્દા (શ્લોક ૪૫ થી ૫૪)	૯૭
एकादश પરિચ્છેદ. કર્તવ્યસાધક બાળ. (શ્લોક ૫૫ થી ૫૯)	૧૧૬
દ્વાદશ પરિચ્છેદ. પ્રતિગાનિવૌહ. (શ્લોક ૬૦ થી ૬૨)	૧૨૬

ત્રિતીય સ્વર્ગ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ. ગર્ભસંસ્કાર. (શ્લોક ૧૩ થી ૧૫)	૧૩૩
દ્વિતીય પરિચ્છેદ. શૃદ્ધિશીલ. (શ્લોક ૧૬ થી ૭૧)	૧૩૯
તૃતીય પરિચ્છેદ. આશ્વ શિશુ. (શ્લોક ૭૨ થી ૭૬)	૧૪૯
ચતુર્થ પરિચ્છેદ. શિશુ અને શિશુ. (શ્લોક ૭૭ થી ૮૧)	૧૫૯
પંચમ પરિચ્છેદ. અદ્યયર્થ. (શ્લોક ૮૨ થી ૮૭)	૧૬૮
ષષ્ઠ પરિચ્છેદ. આરોગ્ય અને મિત્રાદાર (શ્લોક ૮૮ થી ૯૫)	૧૭૮
સપ્તમ પરિચ્છેદ. આગ્રાધીનતા. (શ્લોક ૯૬ થી ૯૮)	૧૮૪
અષ્ટમ પરિચ્છેદ. સદાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન. (શ્લોક ૯૯-૧૦૦)	૨૦૦

ગંગાસાચરણ.

ભાવાર્થ—જે માર્ગમાં જગતના જીવો આત્મિક દુઃખનો ઉપર વિજય મેળવી આત્મિક અશુદ્ધ મેળવે તે માર્ગ તરફ પોતાની નિર્દેશ દૃષ્ટિ ઝેડીને અન્ધ જીવોને તે માર્ગ તરફ દોરવાના આશયથી દર્મ અને તત્ત્વજ્ઞ દુઃખથી સર્વથા છટકાનો માર્ગ મેળવવાને જોગે પ્રાપ્ત થયેલ ગાંધારમુખ દાણવારમાં છોડી દીધું. એટલું જ નહિ પણ ત્રણ તાપથી ત્રાસ પામતા જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થના કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન અમારું દેશભક્ત કરો. (૧)

વિવેચન—આધુનિક પંચમ કાળમાં ચરમ એટલે જેના તીર્થંકર શ્રી મહાવીર ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તે છે. મહાવીર સ્વામી મોક્ષપાત્રને પામ્યા ત્યારપછી સ્વસ્થ સમયે પંચમ કાળનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે પંચમ કાળને શ્રી ભગવાને દુઃખમય કહેલો છે. આ દુઃખમય પંચમ કાળમાં પણ ધર્માનુકૂળ વૃત્તિથી વર્તનારા જીવોનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. ધર્માનુકૂળ સદ્વર્તિ ધારણ કરવી તે દરેક મનુષ્યપ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે જે કર્તવ્ય સંપન્ન રીતે બળ-વવાથી ઐદિક તથા આધુનિક વ્યવસ્થાની સાધના કરી શકાય છે. પંચમ કાળના મનુષ્યો પરપરાએ કરીને અવપરીય, અવપ્રમુદ્ધિ અને અશુભ ધર્મરૂચિ-વાળાં બનતા જાય છે, અને તેઓને તેઓના ઉભય પ્રકારના કલ્યાણન અર્થે દક્ષિણનો પ્રભોધ કરવાનું માગલિક કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા પહેલાં પ્રજાનું સંસ્ત-વન કરવું ઉચિત છે, પરંતુ જન ધર્મના અનુવિંશ તીર્થંકરોમાના ક્યા તીર્થંકરનું સંસ્તવન આ પ્રસંગે કરવું વિશેષ ઉચિત છે? આ સવાલ ઉપરિચિત થવાની સાથે વૃત્તિ અને શુદ્ધિ પરમ ઉપકારી દોષરહિત મહાપુરુષોની શોધ કરવા તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિકટ સંબંધથી અને

જેમનું ધર્મશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત છે અને જેમનાં પરિણામો સાચાં આપજીને સન્માનને બોધ આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મદાપુરુષની ખીજ જ્યાં તીર્થંકરો દરતા પ્રથમ ઉપરિધિતિ થાય એ દાહ નવાઈ જેનું નથી. આ આશયથી જ પ્રયત્નકારે મંગલાચરણમાં પ્રથમોપરિધિતિ મદાવીર પ્રબુનું સંનિવન કર્યું છે. મદપિ સર્વ તીર્થંકર સરખા જ છે તથાપિ આપજી ૬૫૨ મદાવીર પ્રબુનો વિશેષ ઉપકાર છે. ખરી રીતે વીર રાખડમાં જ કિટ્ટનાબોધક અર્થ સમાયેશ છે-“ શિવેવેન દિવ્યતિ પ્રેરયતિ કર્માર્જાતિ લીલા ” જે કબોને ધક્કો ખારી આત્માથી વિખુટા પાડે છે તે વીર; અથવા,

વિદારયતિ વસ્ત્વર્મ । તપસા ચ વિરાગ્યે ॥

તપોર્વાયેગ વુજઞ્ચ । તામ્માર્ગીર દ્વિતિ સ્મૃત્ત ॥

અર્થાત્-જે કબોને વિદારી કરે છે, તપની પ્રમાણી વિશેષ મીળે છે અને કબોને તપાવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા ખાતે તે વીર કહેવાય છે. “ તામર્ગ્યો જગ્યાતિ જિત ” અને જગી તે રાગ અને દેષને છુટાવા દેવાથી છુટા કહેવાય છે. રાગદેષ એ જ દર્શનાં ખીજ છે કહ્યું છે કે “ તાગોવ દોગો વિવ જગ્યાવીવ. ” રાગ અને દેષ એ બે દર્શનાં ખીજ છે મુર્ખ જાગિત વુજ ઘાળા ? ખીજ જગી જતા તેના વિસ્તારશ્ચ દર્શનો વિસ્તાર પત્તુ ક્યાથી થાય ? અને જનકાલીન કબોને તપમ્મા વિશેષથી નાત થવાથી તે પ્રબુ દર્શનરિતિ થયા એટલા ખાતે કહ્યું કે, “ વિવજ્ઞાનિ ” જગિત એટલે પાપ અને તેને સમતા કબો તેનો સર્વતર જેજે નાત કબો. જે પેને શુદ્ધ થયા દોષ તે ખીજને પત્તુ શુદ્ધ મર્મ તરફ દેરી પરિવ બનાવી રાકે છે. એટલા ખાતે મંચકાર માગળી કરે છે કે તે પરિવ વીર પ્રબુ અમારા બેવને ખાતે દોષ પર્માન સમયે તે પ્રબુ છુટા-લિટ થયેલા છે અને લિટને તો કબો કરવાનું બાકી કહેતું નથી એટલા ખાતે “કરો-ત્ત-અર્થાત્ ‘કરો’ એ પત્તો પ્રયોગ ન કરતા ‘અસ્તુ’ પત્તો પ્રયોગ કબો તેનો આશય એ છે કે “ જે મર્મ આવીને વીર પ્રબુએ રવરેવ ” કા.પુ તે મર્મ સર્વથા અપને પ્રાપ્ત થાયો. ” આ આવના સર્વવત્તો રવિરૂપે દ

તે માર્ગ ક્યો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ ? આ સવાલનો ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પાદમાં અવકાશે મુલ્યવ્યો છે, કે જેને જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવવાને માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજા તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્ય સંપત્તિ ઉપરનો મોહ મૂકી દત્ત તમામ દન્દ્રિયગ્રન્થ વિપયમુખેને નિષ્કર્ષદિ આપી દુઃસહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો તથા દુષ્ટર ચારિત્ર્યનું આગમન કરી, અનેક પરિશ્કો સદન કરી, સાધારણ માણસથી ન બમાય તેવું કલેશ વેશી, આંતરુ સુખ્યો ઉપર વિજય મેળવી, યાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ નાર્થ તપતા દુષ્ટી જીવોનો કલ્કાર કરવા પદોપકારના માર્ગમાં સમગ્ર જીવન વ્યતીત કર્યું; તેવી રીતે શ્રેયસ્ને માટે દરેક મહાત્મા પોતાના મુખને જોઈ મથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ પધવ નો પ્રયાસ કરે. આવશ્યક શુભ બોધને આશયમાં રાખી “વૈનાર્થિક જીવન” એ તબ્દને બ્રથકાર ઉચ્ચાર કર્યો છે (૧)

[અંધનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન મવાનુષ્ઠી નુચવવાના ન આવે ત્યાનુષ્ઠી અંધ નાંચવામાં નિહાનુષ્ઠી પ્રદાન નથી થતી તેઓનું પાદેતું પ્રયોજન સિવાય કોઈ નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થવા પડી જ તેઓ નાચનમાં પ્રદાન થાય તેથી જ કહ્યું છે કે “મર્ત્યલોકે જાત્યસ્ય કર્મણો વાવિ કમ્પદિન્ ॥ યાવત્ પયોજન મોક્ષે જાવત્કલ્પેન મૂલને ॥ ૧ ॥ ન ચાલ્ય વિજયમ્નેહ કાર્યં કરતું પ્રયોજન કાલદન્તરારીજ્ઞાદેન્તપ્રયોગપ્રગિદ્ધિનઃ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્ કોઈ પણ જાતિ અથવા કોઈ પણ કાર્યનું જવાનુષ્ઠી પ્રયોજન કાર્યવામાં ન આવે ત્યાનુષ્ઠી તેના પ્રયોજનમાં ખુદિ કોઈ થાય કે કોઈની નહિ (૧); તેમ જ જવાનુષ્ઠી અથવા વિષયને નિર્ણય કરવામાં ન આવે ત્યાનુષ્ઠી પ્રયોજન પણ કવાળી કડી સમાવ ૭ અને પ્રયોજન થવા પ્રદાન પણ સંબંધિત નથી. કારણકાના કોઈની પરીક્ષા કરતા કોઈને એવા છે નહિ જ. (૨). આ નિષ્કર્ષાનુસાર અંધની કાર્યવામાં વિષય અને પ્રયોજન કાર્યવાળી જોડીકાલ સમગ્ર અંધકાર ખીલ મેળેકમાં વિષય અને પ્રયોજનને નિર્ણય કો છે.]

યે જ્ઞાત્વાપિ હિતાહિતે હિતપથં હિત્વા વ્રજન્ત્યુત્પથં ।
તેષાં શાસ્ત્રમનર્થકં કિલ તતો નાયં તદર્થં શ્રમઃ ॥
યે ગન્તું મહિતે સમુન્નતિપથે વાઙ્છન્તિ જિજ્ઞાસવ-
સ્તેષાં વૉધકૃતેઽસ્તિ મત્કૃતિરિયં કર્તવ્યનિર્દેશિની ॥

અંધનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાષાર્થ—આ માર્ગ દિનકર છે અને આ માર્ગ અદિનકર છે એવું ખુટી રીતે જન્મે માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પ્રશ્નો રહેવે તેની અસિદ્ધિ, દિનના માર્ગને મૂકી દઈ, અદિનકર માર્ગે જ ચાલે છે, દાષમાં દોષક લઈને કુ.માં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કર્ષકરની નથી; તેમજ જેઓ દિનાદિન સમજી દિનને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી, જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આવ્યો નથી; છિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની શક્તિ કૃત્તિ થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ કલ્પનાના સોફિસ્ટિક માર્ગમાં ચાલવાને નૈષાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્તવ્યમાર્ગે દર્શાવવાની આ મારી કૃતિ (ગ્રંથ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો પ્રથમ હેતુ દેવ-છોડવાલાયક વસ્તુઓ અને ઉપદેશ એટલે કરવા યોગ્ય વસ્તુઓ-અથવા આદરવા યોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કરનારો દોષ છે; આ ગ્રંથમાં પણ તેની જ રીતે એ માર્ગોનું નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી દેવ અને ઉપદેશનું સૂચન આ ગ્રંથનો વિષય છે. પરન્તુ આ સૂચન કેના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ મદલ્ય કરવાને પાત્ર છે, પરન્તુ તેઓ સરજા હાર્મ બોધ મદલ્ય કરતા નથી. મહાત્મા પ્રશ્નોનું એ એક સમજી છે કે જગતના છોડા પ્રત્યે બોધ આપવો અને જે માર્ગ દિનકર દોષ તેનું સૂચન કરવું, જનસમાજમાં આ દિનમાર્ગના પ્રયોજનને મદલ્ય કરનારો

એક વર્ગ છે અને બીજો તેને નહિ અદબ્ય કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું દિવ શોમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરુષો બોધ અદબ્ય કરતા નથી, કારણકે તેઓને તો સ્વભાવ અધમતામાં રમ્યાપમ્યા રહેવાનો હોય છે. આ કારણથી - અંધકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરુષોને દિવતમાર્ગનું સ્થાન કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરું છે કે-

સહો ન સાધુતાં યાતિ । સદ્ધિઃ સંબોધિતોઽપિ સન્ ॥

સતિસ્પૃષ્ટપ્રાણોઽપિ । કારો ન મધુરાયતે ॥

અર્થાત્—સતપુરુષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરુષ સાધુપણને પામતો નથી; જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાઓનો પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સંજ્ઞાનોને માટે છે; પરન્તુ સંજ્ઞાનોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સંજ્ઞાન વર્ગ એવો છે કે જે,

સન્તો મનયિ કૃત્વૈવ । પ્રવૃત્તાઃ કૃત્યવન્તુનિ ॥

અર્થાત્—સતપુરુષો પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. બીજો સંજ્ઞાન વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને કારણે જગતમાં પ્રવર્તના અનેક માર્ગોમાંનો કયો માર્ગ પોતાનું દિવ કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરન્તુ જે કાંઈ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે અદબ્ય કરવામાં હંમેશા તત્પર રહેતો હોય છે. આ બે સંજ્ઞાનવર્ગમાંનો પહેલો સંજ્ઞાનવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિકૂળપણે મચ્છો રહેલો છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગમૂચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાના કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય કહેવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરન્તુ બીજો સંજ્ઞાનવર્ગ કે જે બોધી સમજણવાળો હોઈ પોતાના પરમ દિવનો માર્ગ શોધી શકતો હોતો નથી અને જે અન્ય કોઈ ને માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગ અદબ્ય કરવા આતુર હોય છે, તે વર્ગ તેના કર્તવ્યને સમજે ઉપરેલ આપવાની જરૂર છે; આ પ્રમ તેવા સંજ્ઞા નેત્રી પ્રત્યે જ તેઓના દિવતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે; એટલે અધિકારી પુરોને દિવકર માર્ગ મૂચવી કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજન છે. (૨).

પ્રથમ સ્વપ્ન.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાત.

[અર્થ-“કર્તવ્ય” શબ્દમાં અને તેના અર્થમાંથીર્વમાં રહેલું તરત સમ-
ભવવાથી અંધના મુખ્ય આગતી સરખાવ થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિવચના
ઉપોદ્ધાતિક કવનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

કર્તવ્યસંજ્ઞામ્ । ૩ ॥

કર્તું यस્ય યદા ભવેત્સમુચિતં યદચ્ચ સદ્વર્તનં ।

યદ્યદ્વાત્મિકનૈતિકોન્નતિકરં શુદ્ધં સતાં સમ્મતમ્ ॥

યદ્યચ્ચાચરિતં વિશુદ્ધમનસા પ્રામાણિકૈઃ સજ્જનૈઃ ।

કર્તવ્યં નરજન્મનસ્તદુદિતં સ્વર્મોક્ષસૌખ્યપ્રદમ્ ॥

કર્તવ્ય એટલે શું ?

સાચાર્ય—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ
કરી ઉચિત મળ્યા, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની
રકાય. (આ સમુજ્ઞામાં પુરુષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ મિત્રમિત્ર થાય છે, જેથી
ખીનુ સદાશુ કહે છે.) જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પાર-
લૌકિક અને ઐદિક ઉભતિ કરનાર તરીકે સત્યુગ્રોની દૃષ્ટિએ અક્ષિત થયેલ
છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી રાકે, અથવા પ્રામાણિક સંજ્ઞાન પુર-
પાએ પોતાનું અને પરનું કાર્યાશુ કરવાને વિશુદ્ધ આસપથી; જે જે નૈતિક-
આત્મિક અને તેને સમનું અનુદાન આપ્યું, તે કર્તવ્ય આ અર્થમાં મુખ-
યંતિ આપે છે, અને પરમાત્મા પવુ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું મુખ અર્પે છે એમ
સત્યુગ્રો કહી ગયા છે. (૩).

વિનંતી—હ અર્થોત્ ‘કર્મ’ એ સરળ માત્ર કૃપાળી ‘કર્મ’ એટલે ‘કર્મ’ એ ગાળની મિદિ ત્યા છે જે મનુષ્યે જે આ સ્થામા જે જે મુદ્ પ્રાપ્તિ કરી બિન ગાળા, ને તે પ્રાપ્તિને તે માન સની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની સકાય ‘કર્મ’ ગાળની આ સામાન્ય લક્ષણ છે, પરંતુ મને મનુષ્યના કર્તવ્ય મને અવસ્થામા કાઢ એકમરૂપ હોવા નથી. હાલના તરીકે પુરુષનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાની મનનિ કાળ પ્રીતિ રાખવી, પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવચ્ચાં અગીકાર કરવા મુશ્કેલી કર્તવ્ય ‘પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ ગાળી’ એનું કોઈ શકે નહિ કિન્તુ તેણે તો “ પોતાની સતતિપત્ના સમોદનો ત્યાગ કરવો ” એ જ તેનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના દરેક અવસ્થાના કર્તવ્યો પુરુષ પૃથક્ હોય છે.

અગ્રેજ લેખક બુદ્ધ કહે છે કે “ કર્તવ્ય મનુષ્યના મનના પ્રવર્તે મ કાંઈક તો જોખમ વેડવું જ પડે છે ” જોખમ વેડવા વિના કર્તવ્યપાલન કરી શકાતું નથી. અત્ર આપણે એક દટાન લખ્યું. અમેરિકાને ટાઈ એ ટાપુ પામે દીવાદાડી છે, તેમા ઇ સ ૧૬૦૮ માં એવો મનાવ મનુષ્ય કે એ દીવાદાડીનો રખવાળ પાસેના ખડક ઉપર એકાએક મરી ગયો એની સ્ત્રી ઝોરડીમા વાળુ તૈયાર કરીને વાટ જોતી બેઠી હતી અને દીવાદાડી કરવા જવાનો વખત થયો હતો છતાં પોતાનો પતિ આવ્યો નહિ તેથી બાઈને શીકર થવા લાગી. બહાર જઈને જુએ છે તો ખડક ઉપર પોતાના ધણીનું મુકુ પડેલું તુરત જ એ એની પાસે ગઈ, પણ એને વિચાર આવ્યો કે “ દીવાદાડીમા દીવો કરવાનો વખત થઈ ગયો છે અને જો હું અત્યારે આ મુઠાને દાટવાની તથા અત્યેજીની ક્રિયા કરવામા રોકાઈ જાઉં તો દરિયામાં કોઈક વદાણુને તુકસાન થઈ બેસશે તેથી પતિનું શ્રમ પોતાની ઝોરડીમાં લેઈને તેને ત્યાં રાખી મૂક્યું અને પોતે એકદમ દીવાદાડી ઉપર ચડી ઉપર જઈને દીવો તો કર્યો, પણ કાચ કરતા રાખવાનો સંચો શી રીતે ચલાવવો એ એને આવડ્યું નહિ. પોતે હાથે કાચ ફરવ્યા હરે તો તે ફરે એમ હતું, તેથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરી આખી રાત તેણે

તેમ હર્ષા હર્ષુ : આ રીતે આવના જગ અસંખ્ય વંદાઓના બધા ખાતર
આ બાદ્યે પોતાના મનનું ખાતરથી દુઃખ દુઃખી. કર્તવ્ય બળવવામાં
આવા બોલો આપવા પડે છે, અને તેનો બોમ આપીને અણીની વેળાએ
કર્તવ્ય બળવનાર સંજ્ઞાનો વિરમ જ દોષ છે જે પ્રામાણિક સંજ્ઞાન પુરો
પોતાના ગુહ્યચરજોદ્વારા બોધ કરી ગયા દોષ અને ઉત્તરિર માનનું કયન
કરી ગયા દોષ તે સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરવાની રિયા કરવાય છે. 'કર્તવ્ય'
જેવા એક નાના સંજ્ઞા આરક્ષો ગળીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).
[સંજ્ઞાન પુરો મનુષ્યત્વના એ કર્તવ્ય કરોનું સુચન ગાળીદ્વારા તેમ જ
પોતાના આચરણોદ્વારા કરી રવા છે, તે કરોનું સર્વ પાલન કરું એ શબ્દ
અવિચર નથી ત્યારે એ કર્તવ્યનું પાલન કરવાને માત્ર સમર્પ દોષ છે, તેનું
દરે મથકાર નિર્દોષ કરે છે.]

કર્તવ્યતામાત્રાપિકાલિ. ૧૪ ॥

સ્વે કાયં સ્વચલાશ્રયાઃ પરવલાપેક્ષાં ન કુર્વન્તિ યે ।
ધીરાસ્તે મયગોકદૈન્યરહિતાઃ કર્તું હિતાનિ ક્ષમાઃ ॥
યે સર્વવ્યવહારસાધનવિધાવન્યાશ્રયાપેક્ષિણ-
સ્તે દીનાઃ પશુવત્સદાપરચગાઃ કર્તું ક્ષમાઃ સ્યુઃ કથમ્ ॥

કર્તવ્ય કોણ બળવી શકે ?

આવાર્થ—જે માણસો પોતાની સંજ્ઞાના પ્રમાણમાં જે કાયં દાવમા
સે તે કાયં સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં
પોતાના જામ ઉપર જ ઝુગી, બમ શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી
નિર અને દિમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો પહે
બાજે કર્તવ્ય બળવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પો
તાના અને પત્ના વ્યાવહારિક થા પારમાર્થિક સર્વ કાયં સાધવામા બીજાના
આશ્રયન જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની માફક સદા પરવચ
ચણે પોતાની સંજ્ઞા કુખાની રાખનાર દીન પુરો કર્તવ્ય બળવવાને કદી
પણ સમર્થ થઈ શકે ? (નહિ જ.) (૪).

વિવેચન—‘કર્ત્તવ્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમગ્ર સંવ્યવસ્થા એ એક અતિક્ષીન વસ્તુ છે; અને તે વસ્તુને ભંગ દેવો એ કશું સ્વાત્મજન વિના જની શક્ય નથી. જેની રીતે દમન કરવામાં સ્વાત્મજનની આવશ્યકતા જણાય છે તેની રીતે પાલનમાં પણ સ્વાત્મજનની આવશ્યકતા છે, કારણકે તેમાં પણ દમન અથવા મનોનિગ્રહની જરૂર પડે છે. એટલા માટે યંચકાર જેઓ પોતાના જ જળ ઉપર યુગીને બધ, શોક તથા દીનતાનો સ્વાશ્રયી બને છે—પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી, તેઓ જ પાલન કરી શકે છે. બધ, શોક અને દૈન્ય એ એવા કૂર રાક્ષસો મનુષ્યના દેહનું અને આત્માનું સર્વે તેજ દરી લે છે. મુઠ્ઠું પ્રતિ રાક્ષસોનો પરાભવ કરવો તે એવા ધીરવીર પુરુષોથી જ જની શકે છે. મેઘાં પોતાના જ જળ ઉપર આધાર રાખનારા એટલે સ્વાશ્રયી ધીરવીર પુરુષો જેટલું આત્મજન ધરાવે છે તેના ઉપમાનરૂપે સુજળાવે છે કે—

ચલન્તિ ગિરયઃ કામે । યુગાન્તપવનાહતાઃ ।

કુચ્છેડપિ ન ચલત્તેવ । પીરાણાં નિશ્ચલં મયઃ ॥

અર્થાત—પ્રલયકાળના પવનથી હણાએલા પર્વતો ચલિત પરન્તુ ધીર પુરુષોનું નિશ્ચલ મન કદથી પણ ચલિત થતું નથી. મન શક્તાનો સુષુ કર્ત્તવ્યપાલનમાં સૌથી મોટી અગત્યનો છે, કારણકે ઉપયુક્ત કૂર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી શકે છે અને પરાશ્રય ઉપર રાખતા નથી. ખરૂં છે કે—

લપ્થન્તલુ તેજસા જગજ્ઞ મહાનિષ્કલિ મૃતિમન્યતઃ ॥

અર્થાત—પોતાના તેજથી જગતને હણકે કરનાર મહાપુત્રીર-ખામને આધારે પોતાની આખાદી થાય એવું કદાપિ હજીએ એક અગ્રિય યંચકાર કહે છે કે—“સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારે નિર્ભય પુરુષ જેટલું પરાક્રમ કરી શકે છે તેટલું પરાક્રમ પરાશ્રય ઉપર રાખનારો શરીરે પ્રયત્ન પુરુષ કરી શકતો નથી.” માટે કર્ત્તવ્ય

તેથી એવા પુરોષોએ આત્મજન્ય ઉપર જ આધાર રાખવો અને જેવી રીતે સિંહ જ્યોત્સ્નિયોએ એવું કદાચિ મનમાં લાવતો નથી, તેવી રીતે આગથી આ ઉપદેશ પણ સાદું કૃત્ય જેવી રીતે વધુ સરો ૧' એવી રીત-
તાને આંતરમાં રચાવે આપ્યા વિના નિમિષ મનના 'ધીર વીર' બનવું.
પશુના જેવી પરવશતાના સંબંધમાં કવિ શામજન્ય કહે છે ૩-

ન આરે પરાક્રમ પરવશે,
ન આરે હોમ લાલચ થશે.

મારી પરવશતાનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરોષો કર્તવ્યપાત્રના તત્વર અને ને જ તેઓ આ મનુષ્યત્વને સારજ કરી શકે (૪)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હરે કર્તવ્યના પ્રકાર અને ૫૫૧ ૫૫૨ પ્રકારોના ૫૫૧ ૫૫૨ વક્ષ્યોનો સંસ્કાર સમજાવવામાં પ્રવેશી ઉપદેશ લાવે છે.]

કર્તવ્યભેદાઃ ૧ ॥

શિક્ષાનોત્તિપરાર્થયોગફલિકા નૃણાં ચતસ્રો દશા-
સ્ત્રેદ્રેદેન તથાવિવામિધમિદં કૃત્યં ચતુર્વા મતમ્ ॥
પ્રાધાન્યં વ્યપદેશકારણમિતિ પ્રાહુસ્તતઃ પણિતા ।
એકત્રાપરસમ્મવો યદિ ભવેત્તર્હિ ક્ષતિઃ કાપિ નો ॥

કર્તવ્યના ભેદ.

આપાર્થ—મનુષ્યમાત્રના જીવનસમયના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં કોને કરીને (૧) વિશ્વજ્ઞ, (૨) નીતિ, (૩) પરાધ, (૪) અને ત્યાગ, એ ચાર જૂદા સંપ્રાપ્ત કરવાના હોય છે, એ જગત્કોને કરીને કર્તવ્યના ચાર ભેદ મનાએલા છે.

રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 અવગવા ને અ અવગવા ૩ ૩ ૩
 રહે ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩
 મુદ્દા ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩
 રેખા ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩
 રેખા ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩
 આ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ ૩

રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩
 રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩

રાજ્ય રહે ન વગવાવગવા મા રહે ૩

યોગ્યાયોગ્યતયા નિવેદયતિ યત્ કાર્યે મમત્તયા
 રૂપાતં સંસ્કૃતિકાર્યકારણતયા કૃત્યં નદા , ન
 ઉત્કર્ષે ચિદચદ્ ગૃહ્યવહ્નતેરુદ્યોગનીતેશ્ચ વ-
 ચારિત્રે કિલ પર્યવસ્યતિ શુભે કૃત્યં દ્વિતીયં ચ
 વૃત્તિર્યત્ર વિલીયતેઽયમતરા સ્વાર્થપ્રપચ્ચાત્મિકા ।
 જાગર્તિ સ્વપરૈકયર્મસુખદા વૃત્તિઃ પરાર્થા તથા ॥
 શાન્તૌ ધર્મસમાજસેવનવિદ્યૌ ચાપિ સ્વયં રાજતે
 તત્પ્રાગાખ્યામિદં પ્રકૃષ્ટચરિતં કૃત્યં તૃતીયં મતમ્

તાત્પૂર્ણમહોદયોઽમલચિદાનન્દસ્વરૂપસ્થિતિઃ ।

તાનાં પરિપૂર્ણતા ચ કલુષચ્છેદઃ સમૂલં ભવેત્ ॥

અનુ ચતુર્યમેતદુદિતં સર્વોત્તમં સાધનં ।

અસ્તિસ્તુ કદાચિદેવ સમયે કસ્યાપિ ભદ્રાત્મનઃ ॥

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણાં.

હાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સરેકારોની છાપ પાડવા ઉપરાંત અને અપોઞ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અપોઞ્ય વ્યવહાર, તે, કુપૃત્ય અને દુર્મતિને ત્યાગ્યરૂપે દર્શાવી, થોડા વ્યવહાર, નીતિ-સત્યકૃત્ય અને પરમાર્થને આત્મરૂપે સ્વીકારે, તે શિશુરૂપ પ્રથમ ક-લુષજનું જે પ્રવર્તન મૃદવ્યવહાર અને વિદ્યોગમા નીતિનો ઉત્કર્ષ સા-મુખ ચારિત્ર્યમા પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય (૬).

જે પ્રવૃત્તિમા સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી ભાગ પામનારી વૃત્તિ તદ્દન લીન થઇ દોષ, અને સ્વપરના અભેદભાવવાળી પરાય-ભજન થઇ દોષ, જનમેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અ-રથન થઇ રજુ દોષ અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ સમાધિમા નિષ્ઠા પામી પ્રવૃત્ત ચારિત્ર્યરૂપે પરિજન થાય તે ત્રીજું ૧-પરોપકાર-૩૫ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિઃ સ્વરૂપમાં આ-વરસાન થાય, આત્માનો પૂર્ણ અબુદ્ધ થાય, જેના પછી કંઈ કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી-અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂળ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી મુક્તિ થા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય, જેને ક્રોધે સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સદ્ધિ તો થોડા સમય જ ન ભદ્રાત્મા પુરવને થાય છે. (૮).

છે. માટે હે ગૌતમ ! એક દાખલો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. દ્વિતીય અવસ્થામાં તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થાનાં ક્રમે ન કરવાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવતી જ નથી. શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ કરવો ન જ જોઈએ અને સર્વ કાંઈએ "વરોપકારાર્થમિદં કરીરં" એવી ભાવના માગે જીવનજાણે ચલાવવો જોઈએ; અને તેટલા માટે જ આ મંથના પાંચમા શ્લોકમાં "જ્ઞાત્રાપરસમ્મત્તો વદિ મતેવ" એ સંજ્ઞાનો ઉત્પેખ કર્યો છે. જોગ તો અંધારૂં ખત્રાથી પણ ગળ્યો લાગે છે, તેવી રીતે પરાયંસાધન અને પરમાયંસાધન પ્રશ્ન કે દ્વિતીય અવસ્થામાં કરવામાં આવે તો તે પણ અમૃતનુષ્ઠ જ મૃતુર લાગે છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. તૃતીય અવસ્થાને પાળનારા મનુષ્યોનું આ પ્રમુખ કર્તવ્ય છે અને તેનું તેઓએ પાલન કરવું જોઈએ, પરંતુ દ્વિતીય અવસ્થાના કર્તવ્યને તૃતીય અવસ્થાના અંતમુખી લંબારીને સ્વયંપ્રેરણે, વિષયપિપાસા આદિમાં ગમ્યા રહેવું ન જોઈએ, તે અર્થે જ આ કથન છે, અને જેઓ મૃત્યુના બપોથી-અગમચેતીથી પ્રમાદ નહિ કરતા મનુષ્યોને જ જણ કરનારાં સુકૃત્યો વહેલાં કરવા માટે છે તેઓ તો ખરેખરા દાત્રા મનુષ્યો લેખાવાને યોગ્ય છે.

ક્રમે કરીને મનુષ્યાત્મા ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. બાહ્યતઃ પરાયંસાધના કરવી એ પુણ્યકારી કાર્ય કરનારાઓ જેવી રીતે પરહિત કરે છે તેવી જ રીતે પોતાના આત્માના હિતાર્થે પરલોકનું બાતું બાંધે છે ખરા; તથાપિ ત્યાગરૂપી ચતુર્થ અવસ્થાનું કર્તવ્ય કે જે કર્તવ્ય માત્ર આત્મહિત સાધના માટેનું જ છે, તે તો અતિકહ્નિ છે. તરણાવસ્થાથી આત્મા ક્રમશઃ પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે લોભ, લાલચ, ધન્દિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સપાત્રું છૂતવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સફળ થોગ ચલાવવો તેમાં પ્રાથમિક 'ત્યાગ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે. તે અવસ્થાથી આમળ વધતા મનુષ્યને પ્રાણુનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો બીજો અમૂલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જમતલી વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને આકેચન બની રહેવાનો પાઠ શીખવાનો આવે છે. પરાયંસાધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, 'અ

ખારો દેહ, આ ખારા દેહમાંથીએ, આ ખારા ધર્મમાંથીએ ' એવી બાવના-ને જે નિઃસંશય પ્રવૃત્તિ બાવના છે અને મુમેશ્વર-ઉત્તરણમાં ત્યાંથી રહી દેહ છે, પરંતુ આ રોમથી અવસ્થામાં તે એ બાવનાનો પણ ત્યાગ-સર્વથા ત્યાગ કરવાનું મુશ્કેલ કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીદ બાવે આત્મવ્યવસ્થામાં લીન રહેવું, સર્વ જનિએને અગિદાન પરમાત્મામાં મુક્ત કરી એ એ ' ત્યાગ ' યજ્ઞને સાર્યક કરનાર કર્તવ્ય છે. મુશ્કેલ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આત્મ ત્યાગ પણ કરવો અને વિદ્યાગત્સ્વરૂપમાં આ-ત્માની સ્થિતિઃ કરી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને " કનુચ્ચન્દઃ સમ્યક્ " છે જ્યાંથી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને ' જીવ-મુક્તિ ' નો ભાસ ન થાય ત્યાંથી ' ત્યાગ ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોઢે પડોયાડનાર અવસ્થા એ છેકથી ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યત્વની સરજતાનું પરિણામ બદ્ધ અંશે ત્યાગ, ધર્મની સરજતા ઉપર જ આધાર રાખનાર કેવાય છે સાદું સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત કરવું, સરજ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાધર્મ કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સરજતામાં જોડેલે અરી સાધનજૂત છે તેથી ધણે વધુ અંશે ત્યાગાધર્મની સરજતા મનુષ્યત્વની સરજતામાં માધનજૂત છે.

સંકટ—જે ત્યાગાધર્મની સરજતામાં જ મનુષ્યત્વની સરજતાના ધણા અંશો રહેલા છે અને બીજી વજ્ર અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સરજતાના અતિ-ન્યૂન અંગો રહેલા છે, તે પછી પ્રથમ વજ્ર અવસ્થા ગમે તેવી રીતે યુગ્મ-સ્થામાં આવે તેની ચિન્તા ઠામાટે કરી જોઈએ ? માત્ર એક છેડેથી ત્યાગા-વસ્થા સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ રીતે યુગ્મરી દેહ તે મનુષ્યત્વ સરજ ન થાય અને મેઠાના અધિકારી ન થવાય ?

સમાધાન—આત્મા અને તેની સાથે યુક્ત રહેથી જિતિએ કનૈઃ કનૈઃ કમન થતી રહે છે જે આત્મા અને જિતિએ વજ્ર અવસ્થામાં દુરાચાર અને કુચિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા દેહ, તે એકાએક અત્યુચ્ચ અવસ્થામાં અત્યંત વિદ્યુત્ત એવો ' ત્યાગ ' પાળે એ મુશ્કેલ નથી તેમ જ સંભવિત પણ નથી. પ્રત્યેક અવસ્થાના ઉચિત ધર્મોનું-કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં જે મનુષ્યની જિતિએ નિર્ભજ નીવડી દેહ, તે મનુષ્ય અત્યુચ્ચ અવસ્થામાં એકાએક પ્રજગ

મની જાય તે આકાશકુમુદવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમેના કર્મો તરફ બેઠરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સારંગ કરી શકે નથી. પરંતુ હા, કેઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરંતુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કરી પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની જાતિત થઈ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઈ શકે, તે વિના નિર્દિશ્ય માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ધર્મકંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન ચલાવે અથવા તે તરફ બેઠરકાર રહે તો તેની સફળતા સંભવિત જ નથી આ કારણથી જ “તૂર્મ્યદોષ્યઃ” અને “કૃત્વાનાં પરિપૂર્ણતા” એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. “આત્માનો સંપૂર્ણ અમ્યુદય” એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્વાનાં પરિપૂર્ણતા થવાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માનો અને શક્તિઓનો) અમ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વ અવસ્થાઓને ગમે તેવી માફી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સફળતાની આશા રાખી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ ભવના કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સફળતા તેની પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સફળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વયં પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી તરીકેનું જીવન સાત્ત્વિક રીતિથી ગાળી શકતા નથી. આ કારણથી અંચકારે કહ્યું છે કે ‘આ અવસ્થાના જે કર્મો અને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માટે કહ્યું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ ક્ષમરૂપે વિરલ મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે’ જગત્મા વિવિધ પ્રકારના વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને ‘નિશાન્દેદિ’ કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે હમણાજ જે જોઈએ છીએ પરંતુ તેઓ સત્યાગા ‘ત્યાગ’ ના વાસ્તવિક ધર્મોને પાળનારા હોના નહીં. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે,—

ચોરાગ્રિગ તપિગિર્ગં જઈ સંપાદી મુંડિર્ગં ।

પુવાગિ ચિ ન તાવંતિ દુસ્મીલં પરિવાગયં ॥

વિદોલ એ દુર્મનીને જરણાગો જ મુજદ્દા ।

મિત્રભાણુવા તિલ્લછંવા ઘણજુ કમ્મર્સ રિલ્લે ॥ ૩. મ્. ॥

મ. ૬, મા. ૨૧-૨૨.

અર્થાત્—ચીર, વંદેશ કે અભયર્થ ધારણ કરવાથી, મનુ મુકાવ-
વવાથી અને એવા એવા બાણાચાર મદળ કરવાથી કોઇ દુરાચારી-કુમાર્ગી
સાધુ પેતાને દુર્ગતિથી બચારી શકતા નથી. દુર્ગતિથી બિશ્વા માંગીને આ-
ટવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ યજ્ઞે નહિ. તો તે નરકથી
છટે નહિ; પરંતુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સસારી હોય તોપણ
તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સજ્જના કરી શકનારાઓ વિ-
રક્ષ જ હોય છે અને બાણના ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અતરૂથી
નિર્મળ અને પ્રામાણિક સસારીઓ ઉચ્ચતર હોવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકાર-
ની ત્યાગધર્મ દૃષ્ટાંત છે, પરંતુ તે અસાધ્ય તો નથી જ સુસાધ્ય
ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છે.—

“જેથી દોહ જલ બહાવે

“દાહ મસ્તને રહેતા હૈ ।”

પરંતુ એ આત્મવચેક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

“યોં કયોં સાદળ મિલના દૈ ?” (૧-૩-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પ્રથમ પ્રથમ કર્મણ્યોનું કવન કર્યું એ કર્ત-
વ્યોનું પાલન કરવું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે, પરંતુ એ ફરજ બળવવાને તેવામાં
શ્વિક્ષ પ્રકારના આંતર ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય
પોતાના કર્મણ્યનું પાલન એટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય
કરી શકતો નથી. ત્યારે ફરેક અવસ્થાનાં કર્મણ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિ-
કારીનું પદ પામવા સાર મનુષ્યમાં કયા કયા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું હવે અનુક્રમે
વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

પ્રથમકર્મણ્યવિચારણા । • ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा ॥

તેની જામ તે આકાશકુમુદવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમેનાં કર્મો તરફ બેઠકાર રહેનાર મનુષ્ય યતુર્ય અવસ્થાને સરળ કરી શકે નથી. પરંતુ હા, કોઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની યતુર્ય અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરંતુ યતુર્ય અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કરી પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઈ હોય તો જ તેની યતુર્ય અવસ્થા સફળ થઈ શકે; તે વિના નહિ માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ધર્મકંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન યથાવે અથવા તે તરફ બેઠકાર રહે તો તેની સરળતા સંભવિત જ નથી. આ કારણથી જ “તૂર્મ્યદોષ” અને “કૃત્વાનોં પતિર્જ્ઞતા” એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામા આવ્યો છે. ‘આત્માનો સંપૂર્ણ અભ્યુદય’ એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્વાનોં પતિર્જ્ઞતા થવાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માને અને શક્તિઓનો) અભ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વ અવસ્થાઓને ગમે તે માંડી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સરળતાની આશા રાખી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ બવના કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સરળતા તે પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સરળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સરળ પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી તરીકેનું જીવન સામ્રોક્ત રીતિથી માન્ય શકતા નથી. આ કારણથી અચકારે કહ્યું છે કે ‘આ અવસ્થાના જે કંઈ અને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કે સમર્થ વિરલ મહાત્મા પુરુષને જ થાય છે.’ જગત્મા વિવિધ પ્રકારના વિચિત્રતાઓ પરિધાન કરીને ‘નિશાન્દેદિ’ કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપ દમલાખંધ જોઈએ છીએ પરંતુ તેઓ સત્યાગ ‘ત્યાગ’ ના વાસ્તવિક ધર્મ પાળનારા હોવા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

શીતાગિર્મં નગિર્મિર્મં ગદ્ગા સંધાર્દી મુંદિર્મં ।

દુવાગિ વિ ન સાવંતિ દુસ્વીર્લં પરિયાગયં ॥

વિદોન લ્હ દુર્ગાને કરતાનો જ મુદ્દા !
 મિલ્લતના ગિરજાના ઉપર કામો રિલે ॥ ૪ ૬ ॥
 જ ૬, જા ૨૧-૨૨.

અર્થ-૨-મીર, વાસ્ત કે અન્યથા ધાગળ હવાથી, મધુ મુદાવ-
 વાથી અને એવા એવા બાબાવાર મરણ હવાથી કામ દુરાચારી-કુમારો
 સાથુ જેવાને દુર્ગતિથી બચાવી રાખના નથી. દુર્ગતિથી બિશા પ્રાણીને આ-
 છવિશા હરે, પણ અનાચાર એવે અને પાપકર્મ વળે નદિ, તે તે નરકથી
 ન સ્વર્ગે જાય છે આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સ્તરજના કરી રાખનારો પિ-
 ન્દ્ર જ દોષ છે અને બાળના ત્યાગી દેખાનારો હરતા તે અતરૂથી
 નિમજ અને પ્રમાણિક સસારીઓ ઉચ્ચતર હોવાય છે ખરેખર, એ પ્રકા-
 રનો ત્યાગધર્મ દેહસાધ્ય છે, પરંતુ તે અસાધ્ય તે નથી જ સુસાધ્ય
 ત્યાગ દબીરના રાખેલા આ પ્રકારનો છે:-

“ જેથી દોષ બધા બધા
 “ દાહ મસ્તને રહેવા દે ! ”

પરંતુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મદદપ્રાપ્તિ પુનઃ કર્યું છે કે,
 “ યો ક્યાં સાદમ મિલતા દે ! ” (૧-૭-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્મચારું કવન કર્યું. એ કર્ત-
 વ્યવસ્થા પાલન કરતું તે દરે મનુષ્યોની ફરજ છે, પરંતુ એ ફરજ બળવવાને તેઓમા
 નાસ પ્રકારના આવર મુજોના નિવાસ દોરો જોઈએ. એ અધિકારી મનુષ્ય
 પાતાના કર્મચારું પાલન જોઈએ અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય
 ની સહોત નથી. ત્યારે દરેક અવસ્થાનાં કર્મચારું પાલન કરવા માટેના અધિ-
 કારીનું જો પામવા સાર મનુષ્યમા ક્યા ક્યા મુજો દોરો જોઈએ તેનું દરે અનુકર-
 વન કરવામા આવે છે.]

પ્રથમકર્તવ્યવધિકારિનઃ । ૧. ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं
 श्रिन्तोषाधिविपादशोकरहिता बु

આલસ્યેન વિવર્જિતા વિનયિનો યે વ્રહ્મચર્યે રતાઃ ।
કર્તવ્યે પ્રથમેઽવિકારિણ ઇમે તે વ્રાલવિદ્યાર્થિનઃ ॥

પ્રથમ કર્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ ?

ભાવાર્થ—મનમાં પ્રાપચિક દવાનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી જેઓ
માનસ્ફોત્ર શુદ્ધ સરલ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓની
બુદ્ધિ, ચિન્તા ઉપાધિ ખેદ અને શોકથી રહિત પરમવિશુદ્ધ હોય, જેઓ
આગસ વિનાના, ઉદ્વોગી અને વિનીત હોય, જેમનું બ્રહ્મચર્ય મુરચિત હોય,
તે બ્રાહ્મવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્તવ્યના આધિકારી ગણાય છે. (૯).

વિવેચન—‘શિક્ષા’ અર્થાત્ ‘કેળવણી’ મદલુ કરવાને પાત્ર-અધિકારીઓ કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિક્ષાપ્રાપ્તિને અર્થે પ્રથમ અવસ્થાને જ સર્વથા અનુકૂળ લેખવામાં આવી છે. બીજી અવસ્થાઓ તેને માટે પ્રથમ અવસ્થાના જેટલી અનુકૂળ થા માટે લેખવામાં આવી નથી તે કારણ આ શ્લોક વાચના સ્પષ્ટ થાય છે. એક વિદ્યાર્થીના જે જે ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે તે ગુણોનું નિદર્શન કરતા મથકાર કહે છે કે જેઓ માનસ્ફોત્ર નિઘ્રપંચ, શુદ્ધ, સરલ, પવિત્ર અને પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓની બુદ્ધિ ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત હોય પરમવિશુદ્ધ હોય તથા જેઓ આગસ વિનાના, વિનયગુણ ધરાવનારા અને અખંડ બ્રહ્મચર્યથી મુરચિત હોય તેઓ જ વિદ્યાર્થી થઈ શકે. આટલા દયનમાં વ્યવસ્થા નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી ‘બ્રાહ્મ’ શબ્દ વચમૂચક નથી પરંતુ ‘ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ’ તુલ્ય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના ‘બાળક’ જ હોય છે અને જ્યાંસુધી હૃદય બાળકના જેવું વિશુદ્ધ અને માદક સ્વભાવવાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે વિદ્યાર્થી મેળવવાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થયા પછી અંતઃકરણ તથા મનને તેજસ્વિતામાં રક્ષાવી રાખનાર અખંડ બ્રહ્મચર્યનો નાશ થયા પછી હૃદય ‘બાળક’ રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ મેળવ

હરવની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરવું સેખાવું નથી. ઉક્ત ગુણોપેત
 બાળક હદયના વિદ્યાર્થીઓ-પછી તે મને તેટલી મોટી વયના હેતુ તોપણ-
 શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરન્તુ મને તેટલી 'આજીવન વયના' છતાં 'આ-
 જીવન વિનાના' અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગુણો વિનાના અને ધ્વંસચર્યને અર્થિત
 હરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ'ના અધિકારવાળા સેખાતા નથી. સુ-
 આપણે નથી જ્ઞેના કે બાળકમયથી પોતાના ધ્વંસચર્યનો, 'સારીરિક તથા
 માનસિક તેજસ્વિતાનો, હાવની શુદ્ધતા તથા સરસતાનો, નિશ્ચિંતતાનો
 અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ હરી ચૂકેલા અપરવચ્ચે તરજો પણ કેળ-
 વણી સેતા અટકી પડે છે ? તેઓના વિદ્યાભ્યાસ તો ખુદથી રીતે અટકી જ
 પડે છે, પરન્તુ તેઓના સ્વરૂપ માનસિક વિકાસ (કે જો પણ 'શિક્ષા'ના એક
 વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી ઉલટું વયના પ્રમાણપુરઃસ-
 રની પ્રથમ અવસ્થાને હૃદયથી ગણેલા પરન્તુ હદયના 'બાળક' ટકી રહેલા
 ધણા બુવકોના અભ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો
 જ્ઞેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાના હતઅંચાને માટે વયની
 મર્યાદા મૌખ્ય છે અને ઉચિત ગુણવત્તા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવરધાને
 શાસ્ત્રિક રીતિથી માજતા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા કેવા ગુણો જોઈએ
 તેનું વર્ણન તો અત્ર અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરન્તુ અન્ય મથોમાં તેનો
 ધણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવે તે:
 તેનો એક મોટો અંશ યાવ. છતાં વિનય, ઉદ્યોગ અને પ્રયત્ન એ જળ
 ગુણો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવશ્યક ગુણો સેખાય છે. (૫).

દ્વિતીયસ્તંભશિક્ષારિણઃ । ૧૦ ॥

યેષામુન્નતિકામના પ્રતિદિનં પ્રીતિઃ પરાયેં પરા-
 દ્રવ્યોપાર્જનલાલસાપિ ન કદા નીતિં સમુહ્લહત્તે ॥
 વૃત્તિર્ધર્મપરાદ્મુગ્ધા ન ભવતિ ક્લેશસ્ય લેશોપિ નો ।
 તે વોધ્યા અધિકારિણઃ સુગૃહિણઃ કૃત્યે દ્વિતીયે શુભે ॥

શૃત્તરથધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઔદિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિગ્રહાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની દૃઢને ઉશ્ચંધવારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાક્રમ્ય ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળા હોય, જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુલેહને ચાહનારા અને ક્ષેત્રને દમાવનારા હોય તેવા સદ્ગૃહસ્થો જીવન કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ત્યારે જ આવેલો લેખાય કે જ્યારે તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જન્યત રહ્યા કરે. ધર્મોપાર્જન કરવાની અને ઉદ્યોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર રહે છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવા ન જોઈએ. પૂર્વ 'સદુદ્યોગ' માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે 'સદુદ્યોગ' આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરતો હોવો જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળા કૌટુંબિકોમાં ભેળાવાની માણસને જરૂર પડે છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું સંઘર્ષણ થતાં કલદરૂપી ચક્રમક જરવા લાગે છે; પરન્તુ જો પુરૂષો કલદગ્રિય ન હોય તો કુટુંબમાં ગમે તેવા વિલક્ષણ સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ ક્ષેત્ર થતો નથી. આ કારણથી કૌટુંબિક રાજ્યમાં શાન્તિ જાળવવાને પુરૂષો શાંતિપ્રિય બનવું જોઈએ. અન્ન કાષ્ઠ સ્વજન કલદગ્રિય હોય અને તે કલદ કરવા લાગે, પરન્તુ સામો માણસ જો તે કલદને ઉનેજન આપતો નથી-અર્થાત્-પોતે શાન્તિપ્રિય હોઈને કલદને શ્લેષ્મિત કરે તેવો સમ્બોધ્યાર કે વર્તન કરતો નથી, તો પછી કલદ કરનારને પોતાની મેજે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. "અનુજે વનિષો વદન્તિઃ સ્વયમેવોપગામ્યન્તિ." જે વગદામાં પાસનું તણખડું ન હોય ત્યાં ગમે તેટલા અંગારા પડે તોપણ શુ? તેથી કાષ્ઠ અગ્નિ વધી શકતો નથી. તેમ જ કૌટુંબિક કલદને માટે જાણવું. (૧૦).

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રકાશન : ૧૧

પ્રાણાન્તેપિ ચલન્તિ કિંચિદપિ નો ધૈર્યેણ ચ, ધર્મતઃ ।

મર્યમ્યાપગમેષ્વમન્યવચનં નેચ્છન્તિ ચક્તું કદા ॥

આઘોષાગાનિગમનોન્નત્રત્રલાઃ પ્રેમ્ણા પરાપે રતા ।

એતે મન્યધિકારિણોઃ બુધવરાઃ કૃત્યે તૃતીયે ચ ॥

પદાર્થરૂપ શ્રીમદ્ભગવાન્નિવચનમ્ ।

આવાધિ—જેઓ ધર્મના માર્ગમાં એવા તો અડધ દોષ અને પીડા પડી એટલી પ્રજા દોષ કે પ્રાણી જતામુખી પણ તે માર્ગથી ભેદભાવ અથવા માન ન થાય, અને પેનાની સંપત્તિ સચિત્ થાતી જતી દોષ તોપણ જેઓ અમન્ય વચન બોલવાને હઠના ન દોષ, તુષ્ટારથી પાછાપેનને તોડી નાખવાથી જેમનું નિરૂપદનારથી ભગવત્કૃપાન શરેષ્ઠ દોષ અને જેઓ ધર્મના માર્ગમાં અથવાને પરી ભાગળીથી તત્પર થએલા છે તેવા પીર અને પ્રાણ પુરવા પરાર્થેષ શ્રીમદ્ભગવાન્નિવચનમ્ અધિકારી મનાય છે. (૧૧)

વિવેચન—ધર્મનાધનારથી તૃતીય અવસ્થાના કર્મજની પરિપૂર્ણતાને અર્થ મનુષ્યમાં જે મુક્તિની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે મુક્તિ વિષય, ધર્મનિષ્ઠતા, મન્યવચન, નિષ્કોષ તુષ્ટાર શક્તિના-નિરૂપદના અને પ્રજાના જે પ્રજા છે આ મુક્તિ આ અવસ્થામાં આવવું છે અને અન્ય અવસ્થાઓમાં આવવું નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી હોવાનું ત્રીસમું એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની સરજનાને અર્થે એ મુક્તિ મનુષ્યમાં દોષાની વિરોધ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ઉદાહરણ ઉત્તરીયું તત્ત્વાવસ્થામાં મુદસસારથી રાજ્ય-કીર્તિનિક્ષેપરાજ્ય એવે તેમાં વિઘ્નની નીચેલા સમાચારી થોડાને દિશે વરવામાં જાતિ નમાવ, ધર્મજન્યસમાચાર કે દેશમુક્તિ... નીચેની રજા આવી પડે છે આગમુખી કીર્તિ

ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. કૌટુંબિક કોમડાઓ (Problematic) ઉકેલવામાં આજસુધી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા સામગ્રી હતી, તે તે ગુણોની-વિશેષ વિકસિત સ્વરૂપમાં-આવશ્યકતા હવે તેને પડતી હોય તેમ લાગે છે. ધર્મરતિ, શાન્તિપ્રિયતા, ઇત્યાદિ ગુણોના આગમન વધેલાં રૂપો જે ધર્મનતપરતા, ધીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા, ઇત્યાદિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જશાય છે. જાતિનું ધર્મનું કે દેશનું દિન-પર-દિન ધોરે એક માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન-ઉપરાત પોતાના પરિપક્વ વિચારો, કદાચજી, અનુભવ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ તે કામ કરવામાં કરવાથી ધન કરતા પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુંબિક કોમડાઓ કરતા જાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોમડાઓ ઉકેલવાનું કામ વિશેષ કઠિન હોય છે. તરખાવ-ચામા એક બૂલ થાને પરિણામે આપ્યા કુટુંબને સદન કરવું. પડે તેને બદલ આ મધ્યસ્થતા થયેલી બુલથી આપી જાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમગ્રતન સકલ સદન કરવું. પડે અને તેથી પગથિને લગતા કામો કરવામાં પણ અન્યતઃ કિં વિચારો કરવાની જરૂર છે. પેલું દરેક વિચારો કરીને કોઈ પણ કામ થઈ શકે અને તે થઈ કયાં પડી ગયે તે બંન તે રીત કરતા એ મેં કો વી નેથી પડે તે જરૂરનો છે. અનુદરિએ કહ્યું છે કે -

अथैव वा सरदमन्तु युगास्तं वा ।

न्यायवाक्यं प्रतिफलम् इति न र्थात्. ॥

आहो—आ. ७० मन्त्र यथा किं वा युवातरे यथा तत्पुत्रं यथा पुत्रा-
न्व. यथा अनेन यथा अस्मिन् यथा नरो आ वा यथा पुत्रा के यथा यथा
के यथा विमलवर्णिणी नो मृ यथा विमला देवता यथा अ वा अ. ७
यथा यथा दे. य. दे. ७० यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा यथा दे. ७०, दि. ७० अ. ७० यथा अ. ७० यथा यथा यथा यथा यथा यथा
के यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा

કુનિનો ખેડો અર્થે કરે છે. કામ આપણુ સામે દુષ્કર્ષ કરે અને આપણે
 તેના ને દુષ્કર્ષમાથી આપણી જાનનો અથાથ કરવાને સમર્થ થઈએ છતાં
 તેના દુષ્કર્ષને આગ કહીને ભટક કરી છતાં નો ને પેરે અથવા કુનિ
 અનાદી કદેવાય અથ એ ખેડો અર્થે કરનારાઓ માને છે, પણ પ્રાન્ત-
 નના કદેવા પ્રમાણે એ કુનિ કદેવાય નહિ ને કદે છે કે "આપણને
 કદી ન નિર્ભયથી આપણું પોતાનું કાળ કરવાના તમામ પ્રસાદના ન્યાય
 કુળ ઉપર પોતાના આપણને હટ છે" અને એવા વચનો કોવાના
 કારણે ને કાલિ રખે છે કુનિનું આ કાળ વધાર્યું છે, અને ન્યાયવુલ
 સત્ય માને વિચારના પાયા હટતું નહિ, પરિણત કરવા બતા પોતાના
 ભાગની તુલ્ય કરવા પણ માગી નહિ, સાધ્યથી ન લયમાળા અથવા ખેડો-
 પ્રતિપક્ષ પેને કિંમ વિચાર કરીને નહીં કરે એ માટે વિચારતું એ જ પ્રકાર-
 કની કુનિનો અનુષ્ઠને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિગત જરૂર પડે છે દ્વિતીય
 અવસ્થામાં અનુષ્ઠની જાલિ ધર્મથી પગામુખ ન દોરી જોએ એમ
 જણાવવા પડી આ અવસ્થામાં અથાથ "ધર્મ" સખને કપોમ કરે
 છે એ જાણી જતું કદેએ નહિ, જાણે ખેડો સંમુખ શાખા પછી પીમે
 પામે "ધર્મ" જાનાથી એટલે કેટલે સખમાં સમામેલો છે, અન્ન
 મુદ્રાના વિશાલમાં પ્રગતિમાલ જાના સાથે ધર્મમાં ખજ કમલ કેરી રીતે
 આગળ પધના કદેયું તેનું એ અપદ્ધનુત છે (૧૧)

અનુષ્ઠનસંજ્ઞાવિકાસિઃ । ૧૨ ॥

લીના ધમ્યવાસના વિષયતો યેષાં ચિરક્તં મનો-
 નો મોલેતરકામનાસ્તિ સમતા માનેષ્માને તથા ॥
 ચિત્તં નિશ્ચલમાત્મસાધનવિધૌ લોભસ્ય લેશોપિ નો ।
 તે ભવ્યા અધિકારિણો વ્રતપગાઃ કૃત્યે ચતુર્થે પરે ॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓની સાંસારિક ધૈર્યસુખની વાસના લય પામી ગઈ

જ્યાં આકસ્મિક શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં ક્રમની જરૂર નથી.

- ભાવાર્થ—જેને પૂર્વજન્મના શુભાનુકૂળતાથી શુભ કર્મોના જ યોગ મળ્યો છે, અને તેથી બાહ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી સારા સારા વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરૂચિ અને ત્યાગ તરફ પ્રવળ રૂચિ જણાય; સ્વાર્થી ઈચ્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ બલવત્તર પ્રતીત થાય; સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્ગુણો અને મનોમગ્ન, હૃદયમગ્ન, આત્મિક બળ બાહ્યાવસ્થા, તરજુાવસ્થા યા ગમે તે. અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં ત્યાગરૂપ અંતિમ કર્તવ્ય યા અન્ય ઉન્નતિમાર્ગી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બગરી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સમજ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાપ્તિકે છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર મળનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—ગુણાઃ પૂજામ્યાનં ગુણિણુ ન ચ લિંગ ન ચ વય અર્થોત્ ગુણી જનોમાં ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમા પૂજનીયતાનો ગુણ નથી તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ધટના મનુષ્યના ગુણ તથા રક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમા નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ ભાગે ગુણ કિંવા રક્તિનો સદ્ભાવ વધને અનુમરતો હોય છે અને બધાં દારમાં બદલા તેવું જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધને આધારે કર્તવ્ય ક્રમની ધટના કરવામા આવી છે, પરંતુ એટલું જૂઠું જવું જોઈએ નહિ કે વય અને ગુણમા 'ગુણ' પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની રટનામા 'ગુણ' ને અનુમરતો ફેરફાર કરવામા કશો બાધ નથી. આ સસારમા ઘણાં જીવો પૂર્વમવના કૃત્ય સંસ્કારોથી આટલ યજને જન્મ મે છે.* બાલ્ય કિંવા

* પૂર્વમવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દર્શન અહીં આપડું અપ્રાસંગિક હોવાયે નહિ કલ્પનાનિષ્ઠાની બાજુ જસન્નકુમાર ચિત્તેનો બાળક પુત્ર મદનનો દન મેલે છે. જસન્નકુમાર સંનીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે એક વર જસન્નકુમારે એવું કે પાતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગર્દી રહ્યો છે. તાઃ અને સૂરની મીઠાસ પ્રમાણે તે પાતાના સ્પર્શને તીમો ગતાવશે કહીને દાનપથકા પ્રમાણે તે બાળક નાનો દનો. આ તમાંગો જોઈને તેના

નરજીવમ્બામાં પરાધોષણી અને ત્યાગી તરીકે જીવન માળવતા ઉચ્ચાત્મક
ભોજો આ જરમનમાં કેવળ અમનમાં નથી. પૂર્વમંત્રારના બધે કરીને
કાંતેવે આત્માઓમાં સધુ વધે સમિચિત્તાત માનુષ પડે તો તે યાજ્ઞ
અર્થેનુ મુખને અનુસરતા કનંજો અભવવામાં કરી જાય નથી-કમની પ-
ના ત્યા. એવગાવજૂત થઈ શકે નહિ. કારણકે તેવા આત્માઓ વચની
અપેક્ષાએ બધે પ્રથમ વિના દ્વિતીય અવરથામાં દોષ, તથાપિ મુખ વિના
કમિની અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવરથાને પાસ દોષી શકે છે.
અને કમપટનામાં વચમનના કૌજુ છે તથા મુખમજૂતા પ્રધાન છે એવું
આત્મજા જાણવામાં આવી મધુ છે.

શંકા—કમપટના અધારે મુખ અને કમિને પ્રધાનપણે અનુસરે છે
અને વચને જોજુ રીતે અનુસરે છે, તો કોઈ તૃતીય કે ચતુર્થ અવરથાવાળા
પુરવ વિવચનાસત્તાથી કેવળ મુખ ન થયો દોષ તે તે. અવરથાઓમાં પમ
જુદમ્બાઅમમાં રહેવા પડે, તો તેણે પોતાનું કનંજ દ્વિતીય રીતે બ-
ળવુ કંખાય કે નહિ ?

સમાધાન—ના. ખીસીસ કમિની બીસાટ કરે છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય
કનંજિયકતાથી છે એટલે કે મનુષ્યને અલગ-અલગ કરેલ કરેલ ઉચ્ચ અવરથામાં
આવતો જાય છે અને એ આ છે કે મનુષ્યતાનું જે ઉચ્ચ લક્ષણિંદુ છે
તે રથે પદોચ્ચાને મનુષ્યને કનંજિયકતામાં થવું એ જ કનંજ છે. ઉચ્ચ-
કતામાં થવાને બાદે અધ્યત્તિત થવું તે મનુષ્યતાને અર્થ કરનાર છે,
પણ આત્મવિચારક છે. તેટલા બાદે પ્રથમ કે દ્વિતીય અવરથામાં સમિત

મંડાને આશ્રય થયું. તેની પરીક્ષા થવાને પિતાએ દાર્શનિકમ અભવવા માંડ્યું
અને બાદે દાર્શનિકમને અભાવ રીતે અનુસરીને થાયું. તાજ સ્વર્માં બધા
મુ બધ નહોતી. આ વખતે અઠનની કમર માત્ર થિ વર અને નવ માસના
તી. આ અધારે તે અધ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના બેટા મેલરટ્ટને
વાં બેક મુરીકું માવન થાયું હતું. તે સાંભળનારામિનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેનું
જીવન હસ કે પંદર વર્ષના અજ્ઞાસી થાવો પમુ તાજ થો નહિ. આ પૂર્વ-
અમના સરકારબધે કરીને વચની મજૂના કેવી રીતે વિરોધતા થાય છે અને
મુની મજૂના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ બેક સામાન્ય દર્શન જ છે.

અર્થાત્—જેમ રૂપમા સ્થાનુ દશે તેમ મને એમ માનીને પેલ મે શ્લેષ
પાડી દેતા એમજે નહિ, કાગળને લખાતા તેના દોષના કળા પણ ને કલે
ક્યાં વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હાલકેવમાં કર્તવ્યરૂપ ગાના સદિગ્દશાએ રૂપી દેશે
તેટલા સાગ, જો શેષ અગુદ્ધ દોષ નો, તેને વિગુદ્ધ રૂપી રીતે કરુ' એ
કરવાને ક્યા પ્રકારનો અને કય પદનિપુર સગુ' રૂપ મેવેના?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદગ્નિનુ ગુપ્ત વિચારોથી પોતાનું કંઈ
એ જ હાલકેવિગુદ્ધ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ છે. ચિદગ્નિ એટલે યુ. ગુપ્ત
વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર રૂપી અને કવે પ્રકારે અસર થાય છે,
કંઈકુરનો પ્રાદુર્ભાવ રૂપી રીતે થાય છે, એ સર્વથા કમાનુમાર રીતે પ્રકાર
દાર રૂપે દર્શાવે છે (૧૮)

કર્તવ્યવિવચના ૧ ૨૦ ॥

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशातः कर्तव्यमुत्पद्यते ।
तत्र प्राप्य वलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥
अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धवलतः स्वैर्यं समालम्बते ।
निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णं तदर्थं वले ॥

કર્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—જ્યારે માણસને સારા નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્તવ્ય વિષે
મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને મંથેગો અનુકૂળ બનાવી 'તે કર્તવ્ય કરે' એમ
કંઈકા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કર્તવ્ય પ્રથમ કંઈકારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે
કર્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. કંઈકા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરના
વિચારોનું બળ મળે છે; તે બળવડે પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર હટાવી કર્તવ્ય
વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા અ-
ભ્યાસ અને અનુભવથી માર્ગની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે, અનુકૂળતાની
સાથે શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા

જામે છે; આ દર્શનની ત્રીજી અવસ્થા તે દર્શન પરિપૂર્ણ બળવવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય અને મને તેવા સંયોગોમાં તેથી સ્થિત ન થવાય, તેવી દૃઢતા થાય, નિરાશ દૃઢતા અને સમિધી દર્શનવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય, તે દર્શનની ચોથી અવસ્થા જાણવી. (૨૦)

વિવેચન—ચિત્તની સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે, સમાદિત અને બ્યુત્થિત. સમાદિત સ્થિતિમાં ધૈરાજ્યના વિચારો આવે છે અને બ્યુત્થિત સ્થિતિમાં પ્રગ્નિજનક વિચારો રહી જાય છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાદિત અથવા બ્યુત્થિત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે કેઈ એક પ્રકારનું દર્શન ચિત્તમાં સ્વયંબૂ રીતે ઉદ્ભવ થાય છે. દર્શન સંજોગો આ સ્વયંબૂ દૃષ્ટિ એ જ દર્શનની પ્રથમ અવસ્થા છે. જુમિમાં વાવેલું બીજ જેવી રીતે મગ દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય છે કારણકે તે જુમિમાં દટાએલું છે અને બીજના પ્રતીનિર્જનક અંકુરો જુમિનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યા હોતા નથી, તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું દર્શન અન્ય કોઈના જોવામાં-જાણવામાં આવતું નથી કારણકે તે દૃષ્ટાન્તી મર્યાદામાં જ રહેલું હોય છે. જુમિમાં વાવેલું બીજ જગસિયનથી અંકુરોના રૂપમાં ફૂટી નીકળે છે અને જીવન-વ્યવહારમાં પ્રગ્ન થાય છે ત્યારે તે રમ્ય દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે, તેવી રીતે દર્શનની દૃષ્ટાન્તી બીજ દીર્ઘ વિચારબૃંદ જગસિયનને પરિભ્રામે પ્રગ્નિરૂપે બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને બીજાએ જોઈ શકે છે. બીજ અને વૃક્ષની પેઠે દર્શનની આ બીજી અવસ્થા છે. આ બીજી અવસ્થામાં દર્શનબીજને સ્વ તથા પર સાદાવ્યથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજના પોતામાં જે કાંઈ મુખ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જગસિયનરૂપ પગના વિચારોની અનુમતિથી વિશેષ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની પ્રાપ્તિ થતાં તે જુમિના પેટને ચીરીને બહાર ફૂટી નીકળે છે વિચારોનું આરપું બળ પ્રાપ્ત થવા પડી પજુ દર્શન જોઈએ તેટલી બળવાન સ્થિતિને પાછી શક્યું સેખાનું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોષાઓને નાચ પામવાનો અનેક પ્રકારનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભયો આંતરૂ અને બાહ્ય ઉત્પન્ન પ્રકારના હોય છે. છોડવામાં પોતામાં કાંઈ રોષ ઉત્પન્ન થવાથી

જનુ તેનો નાશ થાય અથવાનો પીડાઓ, પાતીઓ કે વપુના અનાર
 પણ થઈને જનુ તે નાગ પામે કર્મજ્ઞની મરિચકના મુગ્ધાગી અને
 વિચારોની મગિયુદ્ધિથી તે કર્મજ્ઞની જાતના બોલે પણ પામી જાય આ આ
 સ્થામાં કર્મજ્ઞસંમુખ જન્મા છતાં કર્મજ્ઞનિમુખ જનુઓઃ જાતી જાય છે અને
 કર્મજ્ઞના મગિયાવનના નિગ્રહાને માટે આ અવસ્થામાં જનુને નિર્વેષ
 પસાર થઈ જવાય તો અભ્યાસ, અનુભવ અને મુન્દેષીઓ માને છી મુન્દે
 પાતી શક્તિને લીધે કર્મજ્ઞ વિશેષ મિચકના પામે જે અને તે તેની તૃતીય
 અવસ્થા લેખાય છે. તરુનુ મુન્દે મગ્ધન થયા પાતી તે એકુન્દિ અને
 છે કે તેને પાતીઓ કે છીડાઓ દંડા કરી નાશ નથી અને મને તે
 વાસુના સખ્મ આધાન જનુ તેને મુગ્ધાથી કબેરી મડા નથી તેને જાન
 સિચનની જનુ જાન પાતી નથી જાનુકે તેના મુખ એકાદ કાંડે છે
 કે તે ધરે દૂરથી મુગ્ધાવાટે બુનિનો રત્ન ચૂસીને પેના છાત્રાના
 મધાવી સકે છે. આ પ્રકારની દંડા જાન્યા પાતી દંડાની કે જાનની જે અવસ્થા
 થાય છે તે અવસ્થાવસ્થા છે અને તે તેની ચોથો અવસ્થા જેના અવસ્થા છે
 અવસ્થા અવસ્થાને પામેકુ કનક્ય તેના મુખ પ્રકારના મુગ્ધાથી નાશ કેવળ
 અને તેથી પૂર્ણાવસ્થાને પામેકુ લેખાય છે. જ્યોત્સના આ પ્રકારની કર્મજ્ઞ
 દ્વિનો નિવાસ હોય છે તેઓ જ માનુષ્યને સશળ કનકાના લેખાય છે (૨૦)

[ચિત્રમાં ઉત્પન્ન થએલી દિશાર્પ જે કર્મજ્ઞની પ્રથમ અવસ્થા જે અવ
 સ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્મજ્ઞનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ એ જનુ મુન્દેકાવસ્થા
 છે, કારણકે જેમ બીજા હોય તો જ તરુની સમાવના થઈ છે, તેમ તે જનુ
 જે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ થયા હોય તો જ પશાન તેની દ્વિતીય, તૃતીય આ ઉદ્ધે
 અતુર્ગ અવસ્થાવસ્થા સમાવે છે. હવે કર્મજ્ઞની આ મહાદુર્લભ પ્રવનાવસ્થાનો જન્મ
 કઈ રીતે થાય છે તેનું સૂચન વિસ્તાર સાથે વરવામાં આવે છે ।

કર્મજ્ઞનિયામિકાચિદ્વૃત્તિ । ૧૧ ॥

શુદ્ધાન્તઃકરણોત્થિતાધ્યવસિતિર્યા ચેતનાલક્ષિતા ।
 સદ્બુદ્ધ્યાહ્યતાં ગતા ચ સદસન્માર્ગસ્ય નિર્દાશિકા ॥

કોન્દ્યન્તેતિપદેન ચાદ્વલ્લગિરં યા વાચ્યતે શોધકૈઃ ।
સા ચિદ્વૃત્તિપદેન સંસ્કૃતગિરં ત્વાશ્રિત્ય સંલક્ષ્યતે ॥

કર્તવ્યની ઉપર અમલ ચલાવનાર ચિદ્વૃત્તિ.

ભાષાર્થ—કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કરતી વખતે માણસના અં-
તઃકરણમાં પ્રથમ કંઈક વિચાર થાય છે કે આ કાર્ય કરું કે ન કરું ? કરવા-
લાયક છે કે નહિ ? અંતઃકરણના જે ભાગમાં આ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે
તેના પાછળના પદ્ધતિ-અંતઃકરણની હાલતના મુદ્દા બાગમાં અનેક અધ્યા-
વસાયની જામખો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંની અમુક ઝમિં સદરિ મા આ-
ન્દોલન મેળવના સાન્નિધ્યથી મેળતાવતં થઈ સદ્યુદ્ધિના નામથી જોગખાય
છે. તે સદરિ કરવાલાયક કાર્યમાં સંમતિ-દુકમ આપે છે અને ન કરવા-
લાયક કાર્યમાં આનાકાની થા નિષેધ કરે છે આ નિયામક સુરુણ-સદરિ-
ને અમેજી જાણમાં પાશ્વત્ય શીધકો “કોન્દ્યન્ત” (અભિપ્રાય) એવા
નામથી જોગખે છે, અને સરૂત જાણમાં તે ઊર્મિ-ચિદ્વૃત્તિ-મેળતા એવા
નામથી જોગખાય છે. (આ પ્રકરણમાં તે વસ્તુનો પ્રાપ્તિ ચિદ્વૃત્તિ શબ્દથી
વ્યવહાર કરવામાં આવશે) (૨૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું કે ચિત્તમાં કર્તવ્યબીજનું સ્વ-
યંબુ રીને આરોપણ થાય છે અને તે કર્તવ્યવિષયક ઇચ્છા છે. પરંતુ
આ ઇચ્છાની પ્રથમ અવસ્થામાં કર્તવ્ય પોતાની બીજી અવસ્થા ધારણ
કરે, તે અગાઉ એક પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે અને તે વ્યાપાર બહુધા
પ્રત્યેક કર્તવ્યવિશેષનો-પ્રત્યેક કાર્યનો નિયામક દોષ છે. આપણે બ્યારે કોઈ
સારા કે માફા કાર્યમાં પ્રવ્રન થઈએ છીએ તે પહેલાં તે સારું વા માફું
કાર્ય કરવાની ઇચ્છા આપણા ચિત્તમાં કપારનીએ ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી દોષ છે;
પરંતુ એ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ અંતરૂના હાલ ભાગમાં એક પ્રકા-
રનો અઘાત અવાજ થાય છે. એ અવાજ જે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી
ઇચ્છા સારા કાર્યની દોષ તો તેને સંમતિ આપે છે, અને જે નાશા કાર્યની
દોષ છે તો તે કાર્ય કરવા સંબંધી આનાકાની કરે છે આ અવાજ કોણ

કરે છે ? ચિદ્રૂતિ. તે પોતે જ અંતઃકરબુની પાછળ રહીને બોલેલો
કરે છે. ચિત્તનું ગમે તેનું તોફાન સત્તા, રજા અને નમથી ભરેલું
તથાપિ ચિદ્રૂતિ તો ચિત્તનું શ્રેયઃ સધામ એવા પ્રકારનો જ આવે
છે. 'ચિદ્રૂતિ' એ જ ચિત્તિગમિ છે, એ જ અદ્વૈતાસમાજની
પ્રેરણા છે, અને અદ્વૈત તત્ત્વેનાઓનું 'Conscience' છે.
વિશુદ્ધ આત્મા સાથે ચિદ્રૂતિનો સંબંધ અનિનિકટનો છે અને ચિ
સંબંધ તેવો નથી. આ ચિદ્રૂતિ કન્યા ઉપર આધિપત્ય ધરાવે છે.

સ્વાધ્યક્ષે ચિદ્રૂતિના અવાજને નહિ માનનારાઓથી દેટની મ
યામ છે તેનું એક દષ્ટાંત આપ્યું છે. રશિયામાં 'નિદિક્સિટ' ન
તોફાની લોકોનો એક વર્ગ છે; એ લોકો એવું માને છે કે જો લો
વિનાઅપગધે ખૂનો કરવામાં આવે તો એકદમ લોકો જાગૃતિમાં
અને દેશનો ઉદય થાય. આમ માનીને તે લોકો નિરપગધી આવેલખ
લોકહિતેચ્છુ નરોના ખૂન કરે છે. મનુષ્યમાં કુદરને ઉત્તમ બુદ્ધિ આપેલી
પરંતુ આ લોકો પોતાનાં કૃત્યો ઉપર ચિદ્રૂતિની પ્રધાન મતા ચાલ્યા
દેતા હોવાથી તેઓની બુદ્ધિ કુમાર્ગે જાય છે. આથી રશિયામાં નિદિક્સિટ
લોકોનો જમ બહુ પ્રવર્તે છે અને ઘણી વાર મોટી ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે.

[ચિદ્રૂતિ મનની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે અને તે સ્વ-
કર્મમાં મનને આજ્ઞા-નિયંત્રક કેવી રીતે કરે છે તે હવે જણાવ્યું છે.]

ચિદ્રૂતિ: કોપપ્રસાદૌ । ૨૨ ॥

સત્કૃત્યે મુવિતા કરોતિ નિતરાં કર્ત્તવ્યનિર્દેશનં ।

કેટલાક પંડિતો ચિદ્રૂતિના અવાજને કર્ત્તવ્યના અધિપતિ તરીકે
કરતા નથી; તેથી હવે અદ્વૈતાસમાજનો સિદ્ધાંત એવો છે કે આત્મપ્રેર
શક્તિ જ્ઞાન છે અને તે જ કાંઈ અવાજ કરે છે તે આત્મહિતકર હોય છે
સમાજની વિરદ્ધ આર્યસમાજ કહે છે કે અનુભવથી પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિ
દિનનાં જ કાર્યો કરી શકે છે તે તે conscience અથવા આત્મ પ્રેરણા
સકતી નથી આ ગ્રંથમાં ચિદ્રૂતિનું આધિપત્ય સિદ્ધ કરી આપવામાં
છે જે આત્મજ્ઞના શ્લોકોપરથી જણાઈ આવશે.

† આ આદર્શ પ્રસિદ્ધ થવાને સમયે રશિયાના રાજ્યતંત્રમાં મોટી ઉપ
થયો. ૧૭ મી સદી દોવાથી હવે એ પશ્ચિમ અદિત્વ સંબંધે કશું સામજ્યવામાં આવતું

દુષ્કૃત્યે કુપિતા નિપેધયતિ સા સદ્ગોચવૃત્ત્યા પુનઃ ॥
 સ્યાત્સ્પષ્ટા યદિ ચેતના શુભતરા ચિત્તસ્ય શાન્તિસ્તથા ।
 જ્ઞાયેતેઽથ ત એવ તત્ર જનિતૌ કોપપ્રસાદૌ તદા ॥

ચિદ્વૃત્તિ આશા નિપેધ કેવી રીતે કરે છે ?

આશા અને વિવેચન—કરવામાં આવતું કાર્ય શુદ્ધ નિર્દોષ અને પરિપૂર્ણ રીતે દેખાતું હોય તો નિશ્ચય ચિદ્વૃત્તિ પ્રકૃષ્ઠિત જમિ' રૂપે પ્રતીત થઈ કર્મ-અનો નિર્દોષ કરે છે, અર્થાત્ “આ કાર્ય કરવાલાયક છે માટે ખુશીથી કર ” એમ અંદરમાં દુઃખ કરે છે. પણ જો તે કાર્ય બધા કર પરિપૂર્ણ નિપજાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અને દુષ્ટ વૃત્તિથી પ્રેરાયેલું દુષ્ટ-કાર્ય હોય, તો તે ચિદ્વૃત્તિ પ્રસન્ન થવાને બદલે ક્રોધાવમાન થઈ, મંકુચિત્ત બની, ધિક્કાર બા તિરસ્કારરૂપે તે કાર્ય કરવાની મના કરે છે, જો કે ક્રોધ અને પ્રમાદરૂપે ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુર્ણા થાય છે તો દરેક માણસને; પણ તે ક્રોધ બા પ્રસાદ દુઃખ અને નિપેધ જાણાય છે તો તેને જ, કે જેમનું ચેતન્ય કર્મના ધદ્દ આવરણના અપગમથી કંઈક નિર્મળ અને શુદ્ધ થયેલું છે અને જેમની ચિદ્વૃત્તિ સ્થિર થયેલી છે. ચિદ્વૃત્તિ એ અંતરનો ઉદામાં ઉડા ભાગ છે અને તેનો ક્રોધ બા પ્રસાદ અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી ચિત્તના ઉત્પન્ન થયેલા વિકારોની યાયા તો વદન ઉપર બા નેત્રોમાં પડેલી જાણાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય માણસ ચિત્તના વિકારોને વદનની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકે છે; પરંતુ ચિદ્વૃત્તિના આશા-નિપેધને તો અન્ય કોઈ પણ સમજી શકતું નથી. જેવી રીતે જાળની સપાટીની નીચે રહેલા પુખ્તો સ્ત્રીમળાય છે કે પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે એ કોઈ પણ નેત્રશક્તિ જાણી શકતી નથી, તેવી જ રીતે ચિદ્વૃત્તિ સંકેત પાળીને નિપેધ કરે છે કે પ્રકૃષ્ઠિત થઈને આદેશ કરે છે તેને કોઈ અન્ય મનુષ્ય સમજી શકતો નથી.

શંકા—જો ચિત્તના વિકારો વદનપરની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકાય છે, તો ચિત્ત ઉપર આધિપત્ય ધરાવતી ચિદ્વૃત્તિના નિપેધાદેશ પણ તે પ્રકાશની વદનરેખાઓપરથી કેમ જાણી ન શકાય ?

સમાધાન—ચિત્ત ઉપર ચિદ્વૃત્તિનું આધિપત્ય હોવા છતાં સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞા ચિદ્વૃત્તિની આદ્યનો અમલ ચિત્ત કરતું નથી, તેથી ચિદ્વૃત્તિના નિરોધાદેશની સ્પષ્ટ છાપ વદનરેખાઓમા ઉતરતી નથી, પરંતુ ચિત્તના વિકારોની છાપ જ ઉતરે છે. નિમ્ન શ્લોકના વિવેચનમા તે વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. (૨૨)

સ્ફુટણામદ્વાનંપિ કથં દુષ્ટત્વપ્રવૃત્તિઃ । ૨૨ ॥

સંસ્કારૈરશુભૈઃ કુબુદ્ધિજનકૈઃ કર્માણુભિઃ સશ્ચિતૈ-
રાક્રાન્તા યદિ ચેતના મલહતા વ્યાપ્તા ચ જાડ્યેન વા ॥
ચિદ્વૃત્તિસ્ફુરણા ભવન્ત્યપિ ભવેત્તેષાં ન ધીગોચરો ।
મન્દાસ્તેન મદોદ્ધતાઃ પ્રતિદિનં કર્તું કુકૃત્યં રતાઃ ॥

દરેકને સ્ફુરણા થવા છતાં દુષ્ટત્વ કેમ થાય છે ?

જ્ઞાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના ફેટલાએક એવા અગુમ પગલાંએ અથવા અગુમ સંસ્કારો હોય, કે તેથી સદ્બુદ્ધિ દબાઈ જાય અને દુર્બુદ્ધિ પ્રવર્તના થઈ જાય, તેમા અગુમ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઈ ગઈ હોય અને તેની ચારે પાસે દુષ્ટ ચિત્તનથી મયીનતા જામી ગઈ હોય અને જેમના અંતરૂમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરોના અતરપરના ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોપ અને પ્રમદગ્નિ નીએ તેમના મનુષ્યમા આવતી નથી, તેથી સુખાન વગરના વદાનુભૂતિ પેદાશી અવગતિ નાતિ કરતાં જા તો દુષ્ટત્વ તરફ પગલાં ભરતા તેમને કોઈ અટકાવનાર નથી, તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ધત થયેલા તે મંદ પુરના તેમના જાણ દગ્ગા પ્રમાણે મને તે કૃત્ય કરવામા તાપર થાય છે ૨૩

વિવેચન—ચિદ્વૃત્તિ તે ક્રમેલા આત્મદિનકર માગની જ પ્રવર્ત કરે છે, જ નહીં એનું જોસામા આવે છે કે ચિત્ત તરફ મગીની પણ આત્મદિનકર પ્રવર્તિ જ કરાવતું નથી. કોઈ વાર તે તેની પ્રવર્તિ કરાવે ના કે જે વાર અનિષ્ટ પ્રવર્તિ પણ કરાવે છે જ્યારે ચિત્ત મગીર અથવા તો

અવયવોની પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, ત્યારે તે ચિદ્રૂતિની પ્રેરણા અથવા અવાજની વિરહ કાર્ય કરે છે એમ સમજવું સર્વ મનુષ્યોનાં ચિત્ત કોઈ એકસરખાં હોનાં નથી કેટલાંક ચિત્ત ચિદ્રૂતિની આત્માને અનુસરનારા જ હોય છે અને તેનાં ચિત્તો શરીર પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવતા નથી. પૂરના સચિત્ત ક્ષોભો જેઓને અશુભ સંસ્કારોવાળું ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેઓના શરીરની પાસે તેમનાં ચિત્તો ચિદ્રૂતિના અવાજની દરકાર ક્યો વિના માત્ર બાહ્ય સંયોગોને વશ થઈ રહીને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અથવા મનુષ્યના ચિત્ત બાહ્ય સંયોગોપર આધાર રાખનારાં જ હોવાથી ચિત્તને વિદ્વાનોએ એક દર્પણના જેવું કહ્યું છે. દર્પણમાં જેવી રીતે ખદારની વસ્તુઓના પ્રતિબિંબ પડે છે તેવી જ રીતે ચિત્તમાં બાહ્ય દ્રવ્યોનાં પ્રતિબિંબો પડે છે. ચિત્ત એક એવો ધાતુનો રસ છે કે જે તેને જે આકારમાં દાગીએ તે જ આકારમાં દર્શાવે એક મૂર્તિરૂપ બની જાય જેવી રીતે પ્રવાહી પાણીને એક વાડકીની અંદર બરીએ તો તે પાણી વાડકીનો આકાર ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને જે બાહ્ય સંયોગોના વાસણની અંદર દાગીએ અથવા રેડીએ તે સંયોગોના જેવો જ તેનો આકાર સત્તર બેસાઈ જાય છે આ પ્રકારનું પ્રવાહી ચિત્ત શરીરની પાસે જેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તે હવે આપણે જોઈએ. કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ, દ્રવ્ય કિંવા સંયોગની અસર ચિત્ત ઉપર થાય છે તે હૃદયોદ્ધારા થાય છે પ્રથમ હૃદયોને જ્ઞાન થાય છે, આજ સાઈ નરમું દ્રવ્ય જુએ છે, નાક સુમધ વા ફૂંકેને પિંગળે છે, તથા કોઈ પણ વસ્તુના સ્પર્શગુણને જાણે છે. આ દ્રવ્ય, મધ વા સ્પર્શ હોદિ મુજને જાણનાર પ્રત્યેક હૃદયમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓ છે. બીજા તંતુઓ હૃદયને યજ્ઞેષો અનુભવ ચિત્તસુધી પહોંચાડે છે. હૃદયોમાંના જ્ઞાનતંતુઓને માત્ર હૃદયના અનુભવનું જ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનને ચિત્તસુધી રહોવાડનાર તંતુઓને મતિતંતુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના તંતુઓ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ફેલાયેલા હોય છે. ચિત્તને હૃદયના અનુભવનું જ્ઞાન થવા પડી ચિત્ત ક્રિયાતંતુઓદ્વારા શરીરને આ રીતે

કરવેા પડે છે. એ વખતે જો ચિત્તે દુરભાવેલી પ્રવૃત્તિ દિતાવડે હોય તો ચિદ્વૃત્તિ પોતાની પ્રકૃષ્ટિતા દ્વારા તે પ્રવૃત્તિને અનુભોદે છે; પરન્તુ જો તકારક હોય છે તો તે પોતાના સંકેતદ્વારા ઉક્ત પ્રવૃત્તિના નિષેધ સ્વરૂપે નિષેધનું સૂચન થયા છતાં ચિત્તની ઉપર જો બાહ્ય સંયોગોનું અને વિશેષ દબાણ હોય છે તો ચિત્ત ચિદ્વૃત્તિના નિષેધમુખ્યત્વે રાગ દ્વારા વિના પોતાની પ્રવૃત્તિમાંથી પાછું હટતું નથી. ઇન્દ્રિયનિમગ્ન અને ચિત્ત ધરૂપ યોગમાં તત્પર એવા યોગી જનો જ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ચિદ્વૃત્તિ આશાને અનુસરીને દેહને કુદીલ પ્રવૃત્તિમાંથી વારી શકે, પરન્તુ અશુભ ઉદયવાળા આત્માઓને તે શક્તિ પ્રાપ્ત હોતી નથી અને બાહ્ય સંયોગ દબાણ તેઓની ઉપર વિશેષ થવાને લીધે ચિદ્વૃત્તિની શુભ પ્રેરણા ચિત્તની અને છેવટે શરીરની કુખ્યતામાં વિશેષ પ્રગતિ જોવામાં આવે બહુ કેશવસાહે પણ તેમ જ કહ્યું છે:

દોડયો જતો દોય હડો દડાજો. રાકયો ન રાકાય કરી પસાજો,
તેને વજી કોરે હીક મારો, તો કેમ તે બચે પડે જિયારો ?
એ રીતથી નીચ પથે જનારે, સદાય છે અંતર આ તમારો ?
તેને કરી જો અનુરૂપ ધારો, તો જિતમાં આપર જોડ જારો ?
ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવવો એ અતિદુષ્કર છે. ચિત્તમાં જે

ઇન્દ્રિયોના ચાનદાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને વશવર્તી ન રહેતું એ પ્રજ્ઞાના છે. પીરૂદો માનનો એક પામાત્મ તત્ત્વદર્શી એવું દર્શને કે " ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ કોઇ પણ પ્રકારની હજી કે દબાવે શક્તિમાન છે જ નહિ. " પીરૂદો માનનો કે આ પ્રકારનો ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પણ નદનુસાર પાનન રાખતું એ પ્રજ્ઞાના છે, એ જ આત્મસંયમ છે અને એ જ હિન્દવનિમગ્ન છે. ન્યૂના પ્રમાણે તે પોતાના હિન્દવનિમગ્નને જીનેજિત ગણતા માટે પાનન રાખતો અને પોતાના અનિયમ તથા સિદ્ધાન્તનું પરિપાન ને તે કે જ પણ પ્રકરનું આપણું શરૂ કરના, તો તેને સમજાવે જો નહીં તે જ તે. પણ તે પોતાનું જ તનુ અલકારનો નહિ અને પણ નિરુત્તર થવા વિના આત્મારિક રીતે પોતાનું બેમાનું ૧૧ થય

આવેતો અને પછી બંધ રહી જતો. જો તે રસ્તા ઉપર આવવા માંગે, તો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિગ્રહો બંધીને અટકી જતો નહિ. ખાડા ભોંયોમાં, ગાડીઓની દોડદોડ અને બીજી બધી મુશ્કેલીઓની સામે જો તે રસ્તાપર આવ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો નું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બંધીવું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ ના પોતાના અત પ્રભાવે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારું હતું, મટકું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ઇન્દ્રિયોમાંથી નિમગ્ન કે સંતુષ્ટ કરવાની યત્ન ચાલી જતી હતી. ટામ અને ધા તે કોઈ વખતે પરી દૃષ્ટાંતો સદન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા મીઠાના પાણી દેતો નહિ ! આટલી દૃષ્ટિથી ઇન્દ્રિયોનો નિમગ્ન કરી શકે એ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં ચિદ્વૃત્તિના આદેશને અનુસરી આત્મદિત સાધવાને સમર્થ બની શકે (૨૩)

[શુભ વિચાર ક્યારે પ્રભવ નીવડે છે અને ચિદ્વૃત્તિ તે વિચારને ક્યારે નષ્ટ છે તે નીચના મુદ્દામાં દર્શાવ્યું છે.]

વિદ્યુત્કર્ષાનાં વિચારપણિમ્ । ૨૪ ॥

શુદ્ધાશુદ્ધનિમિત્તસાન્નિવિવશાચિત્તે વિચારાવુભૌ ।

પાયેતે ચ શુભાશુભૌ પ્રતિપલં જાગર્તિ યુદ્ધં તપોઃ ॥

ત્ર સ્યાદ્યદિ ચેતના વલવતી શુદ્ધસ્ય નૂનં જયો ।

તો ચેન્મોહવલેઽશુભસ્ય વિજયઃ શુદ્ધસ્તુ સંલીયતે ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને શુભ વિચાર.

ભાવાર્થ—માનસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાન્નિધ્ય થાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના સંપર્કમાં અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને નિમિત્ત ઉપરિણત થાય તો શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના વિચારો મનમાં ઊભા થાય છે, ક્યારે દરેક ક્ષત્રે તે બંને વિચારોની પરસ્પર મહાદ્ધ થાય છે. આ વખતે

ને ચેતનાનું જગ હોય અને ચિદૃત્તિની સુગુણો પડ્યો વિચારના પ્ર-
ત્યક્ષ પડતો હોય, તો નહીં શુભ વિચારનો જન્મ થાય છે અને
વિચાર દગ્ધાઇ જાય છે, એટલે સુદૃત્તમાં પ્રવૃત્તિ થાય; જમ્ને જો આ
ચેતનાચક્તિને જાહેરે મોડનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું વધારે જગ હોય,
તેની ધમાધમીમાં સુરણુનો પડ્યો હીન થઇ જતો હોય, તો અશુભ
રનો વિજય થાય છે અને શુભ વિચાર લય પામી જાય છે; એટલે
પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઇ ગયું કે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ
યોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વસ્તુવર્તી ન રહેવું એ
પ્રમણતા છે. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી એ બુદ્ધિ વા વિચારપ્રણાલી જન્મ
વા અશુભ નિમિત્તો વા સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે ચિદ-
ન્દ્રિયોદ્વારા તેમાંથી જ પોતાની વત્સામયિક પ્રવૃત્તિના પ્રકારનો નિર્ણય
આ વખતે જો શુભ નિમિત્તો નિકટ વર્તતા હોય તો ચિત્તમાં શુભ વિચાર
પ્રણાલીનો જન્મ થાય છે અને અશુભ સંયોગોનું પરિભ્રમણ થતું હોય તો
બુદ્ધિ વા વરગોનો ચિત્તમાં ઉદ્ભવ થાય છે; જો ઉભય પ્રકારના સંયોગો
હોય તો શુભાશુભ પ્રકારના વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જો
અશુભ અથવા શુભાશુભ પ્રકારના વિચારપ્રવાહમાં ચિત્ત ખેંચાઇ જતું
તે વખતે ચિદૃત્તિનો શુભવિચારમુલક અવાજ જાહેર પડે છે અને
તથા ચિદૃત્તિ વચ્ચે બુદ્ધિ થાય છે. જેમ વ્યવહારમાં આપણે જોઇએ
કે જાણીયાને બે ભાગ મળે છે, તે ન્યાય આ બુદ્ધિમાં પ્રવર્તે છે ને
ચિત્તનો અવાજ-પડ્યો પ્રમણ હોય તો તે ચિત્તના વિચારનો પરાજય-
ચિત્તને અશુભ ઉદ્યોગમાંથી અટકાવી રાકે છે, પરન્તુ તેનો અવાજ
પ્રમણ અવાજમાં હીન થઇ જાય છે-પસાઇ ભુંસાઈ જાય છે, તો
ચિત્તનો શુભ અવાજ નિર્ધક થઇ પડે છે અને ચિત્ત સ્વચ્છ દે વિદારક
દેદને ગમે તે રીતે પ્રવર્તીવે છે. આ પ્રમાણે જાત્ય સંયોગોને આધારે
વિચારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જો ચિત્ત ચિદૃત્તિનું આગ્રાપાત્રક હોય
તો ચિત્તમાં શુભ વિચારનું પ્રાદુર્ભાવ હોતા દેહ પશુ શુભ કાર્યોમાં જ

છે. ચિત્તને શુભ વિચારોના પરિવર્ણનનું જનાવવામાં જ રહેતું અને આત્માનું ક્ષમાજી રહેતું છે એ આ ઉપરથી જોઈ શકાયો. જાણ સચોટો ઉપર સદા નહિ આપના ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને અનુસરતું એમાં જ ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રકારનું ક્ષમાજી સમાવેશું છે. જાણ સચોટો ઉપર સદા નહિ આપવા માટે ઇન્દ્રિયનિયંત્ર કરવાની જરૂર પડે છે અને પીરુદોની પેઠે વર્તવું પડે, તો વર્તવું, પરંતુ જેમ અને તેમ અશુભ વિચારોથી ચિત્તને દૂર રાખવા પ્રયત્ન મેવશે. સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે આપણે આપણું અવિધ્ય વિચારોથી દૂર રાખે જ નાંખીએ છીએ અને તે અવિધ્ય સાડું બંધાય છે કે નરમું તે આપણે જાણના નથી જ આપણે રજા જ છે કે જો આપણે શુભ વિચારોમાં નિમગ્ન રહીએ તો આપણાં કર્મપુણ્યો શુભ બંધાય છે અને અશુભ વિચારોને પરિણામે અશુભ બંધાય છે. (૨૪)

પાંચમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્વૃત્તિ ઉપરાંત એક એવી જોડ શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જ્યાં યોગ કરીને ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે દિનાદિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે.]

કર્તવ્યનિર્વાહિકા સદ્ગુણશક્તિઃ । ૨૫ ॥

યત્રાશુદ્ધનિમિત્તવૃન્દવિજયઃ સત્કાર્યવિધ્વંસકો ।

દુષ્કૃત્યં દુરિતોદ્ભવં કૃત્તિપથે જાગર્તિં તત્ર ધ્રુવમ્ ॥

ત્રેચ્ચિદ્વૃત્તિત્રિલાન્વિતાત્રસમયે સદ્ગુણશક્તિઃ સ્ફુરેદ્ ।

• We build our future thought by thought--
For good or bad and know it not.

દુષ્કૃત્યસ્ય તદા ભવેદ્વિલયનં સદ્બુદ્ધિસત્ત્વોદયઃ ॥

કર્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ,

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય બળવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો જામાં થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતા માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વળણ થવા માટે, અને સત્કાર્યને સફળી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિદૃત્તિની સ્ફુરણા કંઈક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઈ જાય છે અને સદ્બુદ્ધિના સાન્નિધ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અદિચિત્કર થતા કર્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—પણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમાં ચિદૃત્તિના અનુભોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થયા પછી મધ્યમાં કોઈ એવા સંયોગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઈ જાય છે. આમ બને ત્યારે સમજી લેવું કે તે માણસના ચિત્તમાં અનિષ્ટ સંયોગોને લીધે દુષ્ટ વિકારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને તે વિકારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિદૃત્તિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિકારોનો પરાભવ કરવામાં ચિદૃત્તિ અસમર્થ હોવા છતાં એ સમયે તેની મદદમાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રયત્નના જો ચિદૃત્તિની સાદાત્મ્યમાં આવીને જાળી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિકારો ચિત્તમાં વધુ વાર રચાન પામી શકતા નથી તે વિકારોને મારી દઢાવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિદૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી સુબુદ્ધિનો સુખકારક પરિભ્રામ અનુભવાતો અનેક વાર દલિભાગ્યર થાય છે.

શુભ કાર્યમાંથી ચલિત થયા છતાં ચિદૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્યમાં અડગ રીતે જામી રહેનાર તરીકે શુદ્ધ હૃદયીય નર પ્રતાપસિદ્ધનું દૃષ્ટાન્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે

હૃદયના અંતરે ચિનોઃ છતી લીધું અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે પર્વતોમાં રૂઝી રિવસ યુગ્મરવા લાગ્યો, એ વખતે તેની પામે સૈનિકો પત્ર નહોતા. માત્ર ધોડાએક જીલ હોડો તેની ખરાબી દત્તા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સગવડ કરી આપતા હતા. રાખી પધાવતી ગિગિક-રાખ દાથે રાટલા કરતી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેના પુત્રપુત્રી તેપર ચઢાવતાં આમ હોવા છતાં દછ પ્રતાપે અંતરને માયું નમાનું નહોતું એક વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રાટલાના એક કકડાને માટે લડતા જોઈને પ્રતાપ-થી રૂઝી જવાયુ અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની તુલના કરતા તેનું હૃદય દુઃખથી દ્રવવા લાગ્યું તે જ વખતે ત્યાં અંતરને દૂત આવી પહોંચતા તેને આર્દ્ર ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અંતરને આધિપત્ય રચ્ય રીતે રીકાર્યું ! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ ખીરૂં છરીરનાં અનેક કપડો છતાં અત્યારમુખી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષત્રિક આવેશમાં રદ કરી નાખ્યું. 'પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્ગનુપ થયો નિકટવર્તી સંવાગને વશ રહેલા તેના નિષે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદ્વૃત્તિનું બળ એ વખતે નકામું થઈ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાદસ થઈ ગયું પરન્તુ તુરં જ સંકલ્પશક્તિ ચિદ્વૃત્તિની સાદાપ્યમાં આવીને જભી ગઈ. 'પ્રથમનો અનિષ્ટ વિચાર લપ પામી ગયો અને 'કાર્ય માધ્યમામિ વા દદ વાતવામિ' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-દદ સંકલ્પનું તેને બાત થયું એ જ વખતે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે મને રેટનું દુઃખ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલ્પાન કરવું નહિ જ. પુનઃ સુમાર્ગનુપ પ્રતાપ સુમાર્ગાર્દ થયો અને અંતર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે રદ કર્યું ! (૨૫)

[કર્તવ્યની સિદ્ધિ કેરો બધે અંશે સંકલ્પશક્તિને આધારે રહેલી છે તેનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિરખણ કર્યું છે.]

સંકલ્પશક્તિર્ધર્મા કર્તવ્યમિદ્રિઃ । ૨૬ ॥

પ્રાવલ્યં પ્રભુતા પ્રભૂતચિભવઃ પ્રાજ્યશ્ચ રાજ્યં યશઃ ।
સામ્રાજ્યશ્ચ સમાજનાયકપદં સેનાધિપત્યં તથા ॥

પુરુષાર્થ કષો વિના તો બાળ્ય દોષ તોપણ તે રજતું નથી. ક્યું છે કે—
 પૂર્વજન્મકૃત્ત્વં કર્મ સર્વસિદ્ધિ કલ્પયતે ।

તત્ત્વાન્ પુરુષાર્થાન્ન વિના દેવં ન વિલ્લભિ ॥

અર્થાત્—પૂર્વ જન્મનું કરેલું જે કામ કર્મ તે જ દેવ કહેવાય છે અને
 એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કષો વિના તો દેવ પણ રજીબૂત થતું નથી. શ્રી-
 સ્મશીવરે ‘લુલીવસ રીઝર’ મા એક રચતે ક્યું છે કે—મનુષ્યો ઘણી વાર
 તેમના બાળના માલીક બની બેસે છે; જે કામ વાક દોષ છે, તે આપણા
 મદોનો દોનો નથી, પરંતુ આપણે પોતાનો જ દોષ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય
 એ છે કે સર્વથા દેવ, બાળ્ય અને કર્મ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેતું
 અને જયમ અથવા પુરુષાર્થ મેરવો નહિ તે એક પ્રકારની કર્મ ઉપરની
 મદા નથી પરંતુ કર્મ ઉપરની અમદા જ છે, કારણકે પૂર્વ જન્મમાં પણ જે
 કંઈ સુક્રમ બધાયુ દોષ છે તે પણ પુરુષાર્થ વિના બધાયું હોતું નથી.
 ઐદિક પદાર્થોની પ્રતિમા પૂર્વ જન્મમાં બધાએવું કર્મ અને તે સાથે આ
 જન્મના પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ જ્યાં કામ કર્તવ્ય બળવ-
 વાનું દોષ છે તેમાં તો માત્ર મુખ સંકલ્પ અને નીતિબળપૂર્વક ઉત્તમ
 પ્રકારનો પુરુષાર્થ મેરવાની જ અગત્ય રહે છે. ‘આ કર્તવ્ય હું મને તેટલી
 મહેનત કરીને—મને તેટલો આત્મબોધ આપીને પણ બળરીય’ એવો દૃઢ
 સંકલ્પ દોષ, તો જ તે કર્તવ્ય બળવવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. “મને કર્મ
 જેવી જુદી મુશ્કેલી તેવું કામ હું કરું છું” એવો બચાવ કરનારાઓ એક
 રીતે આત્મવિધાનક જ લેખાવાને યોગ્ય છે. બાળ્ય ઉપર અને કથર ઉપર
 પોતાના સારાં માઠાં કૃત્યોની જવાબદારી મૂકીને સ્વચ્છદે વર્તનારાઓને તેમ
 કરતા અટકાવવા માટે અને કર્તવ્યનિષ્ઠ જ રાખવા માટે શ્રી કૃષ્ણે પણ
 ગીતામાં ઉપદેશ્યું છે કે કર્મજલેષાગ્રિકારસ્ત્વં મા કલેષુ કદાચન ॥ તેટલા માટે
 પૂર્વ જન્મમાં બધાએલા બાળ્યને આધારે નહિ રહેતા સંકલ્પબળ મેળવવું
 અને તેથી જ કર્તવ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. (૨૬)

[સંકલ્પશક્તિ આટલી આવશ્યક હોવા છતાં એ તે ચિદ્રશ્મિને આધારે
 થાયે તો જ દિવસર છે, અને નહિતો સંકલ્પશક્તિ અદિતર નીચે છે આ
 કથન દર્શ કરવામાં આવે છે.]

સંકલ્પશક્તિર્મયાંદિતૈવ દિતકરી ॥ ૨૭ ॥

પા યદપિ સર્વથા ન સુખદા સદ્ગુણશક્તિઃ સ્વયં ।

કેન્વાત્મોન્નતભાવનાનિયમિતા યત્રાસ્તિ તત્રૈવ સા ॥

ત્રાજ્ઞાનપિશાચપાશકલિતા દુર્વાસનાવાસિતા ।

ત્યાત્તત્રાહિતસન્ભવઃ ક્ષતિતત્તિઃ સજ્જાયતેઽનેકશઃ ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હૃદમાં જ મુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ મર્યાદા કાર્યસાધક છે તથાપિ તેની ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચેતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ જ્યાં તે પ્રભાવે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચેતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદત્યરૂપ પિશાચના પાશમાં સપડાઈ ગઈ હોય, અને દુર્વાસનાથી વાસિત થઈ હોય તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ દિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાખે છે અને દુનિયાને ઉધે પડે નાખી ઘણી ઉચ્ચપાયલ કરવાનું કામ બાળવે છે, માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. (૨૭)

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રવ્રજતા એક જડ સાધના જેવી છે. તે સાચો જો ચિદ્વૃત્તિના યંત્રને લાગુ થઈ જાય, તો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી કુચુદ્ધિ વા અશુભ વિચારોનો પરાભવ કરી શકે છે, પરન્તુ જો તે ચિદ્વૃત્તિને મૂળીને ચિત્તના અશુભ વિચારોને જ લાગુ થઈ જાય તો તેની સાદાવ્યમાં રહે તો તેનું પરિણામ મોટો અનર્થ કળનાર નીવડે છે. આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે માણસની કોઈ એક વિશિષ્ટ શક્તિનો જો તે સારો ઉપયોગ કરે છે તો તેનું તેને સાફ ફળ મળે છે અને જો તેનો નારો ઉપયોગ કરે છે તો તેની તે જ વિશિષ્ટ શક્તિ તેને દુર્નયી બનાવવા ઉપરાંત નાફા ફળ આપે છે. આ જ નિયમ સંકલ્પશક્તિના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે. જે સંકલ્પશક્તિ સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્દતાઈથી ચિત્તના દાસમાં સપડાઈ ગઈ હોય તે જ્ઞાન અને આત્મદિગ્દર્શન

રિપ્પી ગિદ્ગતિની સાદાખ્યામાં આવતી નથી, પરંતુ ચિત્તમાં જે અશુભ અશોભને લઈ અશુભ વિચારો જન્મ્યા હોય છે તેની સાદાખ્યામાં તે આવે છે અને ગિદ્ગતિનો પરાભવ કરીને ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોને જલ્પ અપાવે છે. પશ્ચાન્ન તેનું પરિણામ એ આવે છે કે દુષ્ટ વિચારો કરીને પણ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પાડે છે અને અનર્થની પરંપરા ચાલુ થાય છે. જો સંકલ્પશક્તિ ઉપર જાનનો અંકુશ હોય તો તે દુષ્ટ વિચારોની મદદમાં ઊભી રહેતી નથી અને ગિદ્ગતિને સાદાખ્યામૂલ થાય છે. આ ઉપરથી સમગ્ર લેવું કે સ્વચ્છંદ-વિનાગિપ્પી સંકલ્પશક્તિ રિતકાગિપ્પી નથી, પરંતુ જાનના અંકુશ હેઠળની સંકલ્પશક્તિ જ રિતકાગિપ્પી છે.

અત્ર અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામનું એક દહાત પ્રાસંગિક થઈ પડે. ગાદસાદ અચાકીની ખીણ જે ને સામાન્ય રીતે 'અચાકીની ખુની' ને નામે ઓળખાય છે તેનો ઇતિહાસ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામરૂપ વિષયજન્ય જોવામાં આવે છે અચાકીની અમળ દતો, પણ ગાદાએ જોડા પછી તે થોડું બદલે દતો. પરમુલ્લો ઉપર સવારીઆ કરીને પોતાના ગાંજની લક્ષ્મી વધારવાનો અને 'પોતાને' ખીંચે રીકંદર' હલે-વડાવવાનો અભિધાય તેણે પોતાના સંકલ્પમજને થોડે કરીને પૂરે ક્યો દતો. આમ હોવા છતાં તે અત્યંત ધાતકી, ઉદ્વેગ અને વિચિત્ર સ્વભાવનો ગણ નીચળો તેનું દારજ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિ હતી તેણે જોડામાં સુખસગવડ વધારવાની કલ્પા કરી, પરંતુ ગિદ્ગતિના અભિધાય વિના સંકલ્પને આધારે તેણે એવી ચોક્કસ કરી કે જે સોડાના સુખસગવડ વધારવાને બદલે તેમને મુશ્કેલીમાં મૂકનારી થઈ પડી. તેણે પોતાના ગાંજમાં ઉછાં વર્ગોમાં દરેક જાનના અનાજના બાવ રાજ્ય તરફથી મુકરે કયા અને તેથી વધુ જોડો બાવ લેનારને સજ દારી, જેડોને અમુક જન્મ અને અમુક દોરથી વધુ ન રાખવા દેવા એવું દારજુ, તેમ જ ખાનગી કે જાહેર સમાજોમાં રાજ્યસંજ્ઞાથી ચર્ચો નહિ ચલાવવાનો દુકમ ક્યો. રાજ્યના ઉમરાવોના લય રાજ્યની પરવાનગી વિના ન કરવાં એવો તેણે દુકમ ક્યો ' કર વધુ કરવાને પ્રજાને તેણે બહુ જ પીડા ઉપજવી અને તેવી

સ્વાન્યોદ્ધારકનીતિરીતિકુશલૈઃ કર્તવ્યનિષ્ઠૈઃ સ

શાન્તિક્ષાન્તિપરાયણૈઃ સુપુરુષૈર્દેશોન્નતિર્મોચતે.

કર્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

ભાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે મોટા અને મજબૂત કિશ્તોએ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખર્ચના ઉ કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા કાથી વે વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે સમ્પત્તિના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું થતું નથી, કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં શાન્તિમાં મમ, ક્ષમાના ધરનાર અને કર્તવ્ય બળવવામાં મશગુલ સજ્જન પુરોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ થાય અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ ઉન્નત સમજવો અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ તે સાથે નીતિ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થ છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જાડોજ સળધે જે માપ કરવામાં આવે છે તે વચ્ચે હોવું નથી એવો આ આશોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. લોકો પોતાની રમુજ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓમાં જ જાણે કે આખું જાતનું સમાધાન મળી દોષની એવું માને પરંતુ એક માનવામાં એક ધણી ગભીર ભલ થતી જોવામાં આવે અમુક દેશના રાજ્યના તાજામાં આટલા નધા વિસ્તારવાળા દેશો છે એ દેશ ઉન્નતિને ગિજિરે ગિરા? છે, અથવાતો એ દેશની પાસે અ સરકર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આ વસતી છે, મારે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની છે સત પ્રકારની ન્યૂન સંપત્તિથી બરેલા એક દેશ ઉન્નતિને ગિજિરે પડેલાં જેવાં નદિ, કાંચનાં સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિનું પ્રમાણ ન એ વચ્ચે જ નધા, ન પત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્યોના મુજો દોષ

એ શુભો ને દેશના મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દોષ એ જ દેશ તમન
 કોઈ દેશના તાપસ્ય એ છે કે સ્વપ્ન વસ્તુઓને જાણ આપનાર સ્વપ્ન
 વસ્તુઓ-મનુષ્યના શુભો દોષોથી જાણ વસ્તુઓ વિશેષ જાણનાર જેનામાં
 જાણ છે. જે દેશમાં વિશેષ શુભો મનુષ્યો દોષ અર્થોના ને દેશની પ્રજામાં
 પોતાનો અને પરનો ઉદાર કરવાની જાણના પ્રજાપતિ વર્તી દોષ, જે દેશ
 પ્રજા નીતિ રીતિમાં કુલ દોષોને સંગત સુલોભમાં મળી રહેલી દોષ, ક્ય-
 દાદિથી શુભ રીતે સર્વજ્ઞતા મળ રહેલી દોષ તથા શુદ્ધિના અનિષ્ટ પ્રજા
 ઉપરિયત જવા દેલી ન દોષ, તે જ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યમાં એકનિષ્ટ રહેલી
 જેમાં અને તેથી ત જ પ્રજા ઉત્પત્તિને સિખરે પડાયેલી જેમાં તથા
 પ્રજા કર્તવ્યનિષ્ટ ન દોષ અને બન્ને દેશમાં સખ્યાયમ મળનાર કિષ્કાઓ
 દોષ, પણ તેથી શુદ્ધ દેશમાં ક્યમ ધારું દોષ પરન્તુ પનવાનો કર્તવ્યનિષ્ટ ન
 દોષને તેઓમાં અનીતિનો પ્રચાર સૌથી વિશેષ દોષ તે શુદ્ધ દેશ અનિ-
 નિતિ પામેલો ન જેમાં ન દેશમાં અનિનુદર દેવેલીઓ દોષોથી ન
 દેશ મનુષ્યોને સ્વપ્નથી જાણે જરા, પરન્તુ એ મુદર દેવેલીઓના ઉપરાત
 કર્તવ્યને નહિ સમજનાર પ્રજાઓ વિદ્યાસાદિમાં કરતા દોષ તે તે દેવે-
 લીઓ દેશને ઉત્તમ જેવામાં સાધનશૂન જેમાં જરા ? દેશમાં યોગ, દાથી
 કે સૈનિકો પારાવાર દોષ પરન્તુ પરસ્પર પૈરમાતથી પૈરાએલા દોષ, તે
 દુશ્મનની સામે પોતાના દેશનું જાણ કરવામાં અવકર્તવ્યના ખ્યાલ નિતિ ન
 એ મોટી નેના શુદ્ધ જરા પણ ઉપયોગી જેમાં ? તેથી ઉત્તર દેશમાં બધે
 પણ કિષ્કા ન દોષ, ધન ન દોષ, મુદર મહાનો કે મોટું સમુદર ન દોષ
 પરન્તુ મત પરસ્પર ઉદાર કરવામાં એકલેષ રાખવાની જિતિ નથી ને મત
 યોગ સૈનિકો પણ દુશ્મનની સામે પોતાના દેશનું જાણ કરી જકસ નીતિ-
 રીતિમાં કુલ પ્રજાવર્ત દશે તે તે ધન અને મુદર મહાનો મેળો ને
 અને જે કર્તવ્યનિષ્ટ સૈનિકો મોટા સમુદાય દશે તે તે પોતાના નાનાના
 મુલકોમાં વધારો કરીને મોટું સમુદર તથા સખ્યાયમ મળનાર કિષ્કાઓ
 પણ સંપાદન કરી શકશે, આગ્રહ કવિતર યોગસમીયે પોતાના નાના
 ગામડાનું યોગ્યાન કરતાં પણ એવું જ કર્યું છે કે જે જુમિમાં ધન રાખું

દોષ અને મોટા મોટા પાનપત્રો તથા રાજ્યો આપાદ થતા જતા કે.પરન્ટુ મરીત અને સરદા સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગે કયા લેખામાં ન મળે. દોષ તે જૂમિ દુર્માત્મની જ લેખાય છે' જે દુર્માત્મને આજે આપાદ માનવામાં આવે છે તે જ દુર્માત્મને માટે એ કહી શકે છે કે આજે તો દુર્માત્મમાં દુષ્ટો આવી પડ્યા છે અને ખરી આપાદી તો યજ્ઞાં વર્ષો પૂર્વે હતી કે જ્યારે લોકો સતોષપૂર્વક મજુરી કરીને યોગ્યો સંગૃહ રહી સુખી અને હતા, નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોના મિત્ર હતા અને 'ધન યું' એ મંબંધી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું 'દેશની ઉન્નતિ અને અર્થદીનું યથોચિત માપ કેવી રીતે કરી શકાય અને 'કર્તવ્ય' વિષયનો વિસ્તર સમસ્ત દેશ અને જગત સુધી કેવી રીતે થાય છે, નેટલા માટે એકાદ બે દષ્ટાંતો પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની ઝાહોઝાહાવી આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. રોમની સદા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો ઉપર હતી, પરન્ટુ તેનો અસ્ત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાનો કર્તવ્યજ્ઞતાને લીધે જ થયો હતો. રોમના લોકોની ઘટ નીતિથી અને તેઓ એક આરામ તથા મોજમજામાં હૂંષી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડે. રોમના અસ્તકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો ગુલામનો ધધો છે. પોતાના મહાન પૂર્વજોના રૂઢા આચરણ અને સદ્ગુણોને એ પ્રજાએ છોડી દીધા હતાં અને તે ઉપર ઘટ્ટને કહ્યું છે કે-તેની નમાલી પ્રજાનો નિઃસહાય નાશ થયો જ જોઈએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ તથા જોખમદાર પ્રજાને મળવી જોઈએ. ક્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની વસતી પણ ઘણી થોડી છે. તેનું સુખ્ય શહેર આથેન્સ પણ નાતું નગર છે. એમ છતાં દુનિયામાં, અક્ષરશાસ્ત્રમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને દેશાભિમાનમાં તેની ઉચ્ચતા હોવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું. પરન્ટુ તેના ગુણોને લીધે તેની જ ઉચ્ચતા હતી તે તેનામાં અવગુણો આવતાં નાશ પામી. આથેન્સમાં શહેરીઓ કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વધારે હતી. એના આગેવાન પુરોષોમાં નીતિનું બંધન લીધું હતું અને સ્ત્રીઓ

પ્રતિષ્ઠા નહીં. આ રાજાજીએ એના કાર્યો બાદ રહી મરે તેની કનિષ્ઠા
અને પાનાં સહી પૂરી છે. (૩૦)

[હવે કર્નભવપરાયણના બે મુજબનાનું છે તે સમજાવવામાં આવે છે]

સૌજન્યપરિચય. ૧૧૧ ॥

પાણિત્યેન ન મીયતે મુજનતા ચક્તૃત્વદાક્તયાપચા ।

ચાતુર્યેણ ધનેન ભવ્યવપુષા રાજ્યાધિકારેણ વા ॥

કિન્તુત્કૃદયાક્ષમાસરલતાવાત્સલ્યધૈર્યાદિભિ-

રાત્મોદ્ધારપરોપકારજનકૈઃ ક્ષા મીયતે મદ્ગુણૈઃ ॥

કર્નભવપરાયણના બે મુજબનાનું માપ.

આવાર્ધ અને વિવેચન—એની દાઢરીથી માલુમને કર્નભવપરાયણ
કે સજ્જન મળી યશાય, તે સૌજન્યથી સદૃશ્ય દેવાની પ્રતીતિ પડેલા,
વક્તૃત્વશક્તિ, આચારી, પૈમર, ઘરીરનાદર્શ, કે રાજસભા પરથી એ રાની
નથી, કારણકે ધણા માણસો અખર પડેલા દેખે છે, છતાંદાર અમકામરેણ
આજો આપે છે, દરેક જાનનામાં ધણા બે આચાર દેખે છે, ધનાદય અને
મનુ રખાના દેખે છે, તેમજ રાજ્યના મોટા ઓઠા ઉપર ચરેલા દેખે છે,
છતાં મુજબનાને તેઓ નિષ્ક્રેષ્ઠ ઓળખતા નથી, અર્થાત્ તેમ માત્ર પત્ર
સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીતિ થતું નથી; માટે આ સુજોડી મુજબનાનું માપ થતું
નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર અને પરને યદ્વિત આપનાર સદૃશ્યો,
એવાં કે દુષ્કિત અને પડેલા બનો ઉપર રૂપા રાખવી, અથવા પુરોના અપકા-
રની સામે ક્રોધ ન કરનાં હાથ રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હૃદયમાં સદા
રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વત્સલ આવ રાખવો, સંકટના વખતમાં પણ ધીરજ
રાખવી, પગથીને માનવત્ સમજવી, પરધનને પત્થર સમાન મહુપુ વગર
માનવીય સદૃશ્યોવડે બે મુજબનાનું માપ થાય છે. આ બે વિષયપરતે
સુખાનિદાર કહે છે તે પણ યોગ્યિત છે:—

સૌજન્યં વદિ કિં ગુણૈઃ હમહિમા વચસ્તિ કિં મળકનૈઃ ।

સદ્વિદ્યા વદિ કિં ધનેત્વવશો વચસ્તિ કિં મૃત્યુવા ॥

અર્થાત્—જો એક માણસ મુજબ હોય તો પછી તેનામાં જીવ મુલ્યે હોય કિંવા ન હોય તોપણ તેથી શું? જો સમીર્તિ હોય તો પછી ઘરેલું પહેરે તોપણ શું અને ન પહેરે તોપણ શું? સુવિદ્યા હોય તો પછી ધન હોય તોએ શું અને ન હોય તોએ શું? અને જો અવશ્યતા પ્રાપ્ત થાય તો પછી મૃત્યુથી શું? તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્યતા જે કંઈ મુલ્યે હોય તો તે ઉપરથી સુજનતાનું માપ થઈ શકતું નથી, પરંતુ આંતર સદૃશ્યોથી જ થાય છે. (૩૧)

વિષામૌજન્યયોસ્તુલના । ૩૨ ॥

‘‘ચારિત્રસ્ય ન વિદ્યયા પ્રવલતા સૌજન્યવૃદ્ધયા યથા ।
સૌજન્યેન હિ નમ્રતા રસિકતા નો વિદ્યયા દૃશ્યતે ॥
મિથ્યાદમ્ભમદાદયઃ સહચરા જ્ઞાનસ્ય શુષ્કસ્ય હા ।
સૌજન્યસ્ય તુ નૈવ તેન પરમં સૌજન્યમેવાશ્રયેત ॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં શું શ્રેષ્ઠ ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર્ય અને સહચાર સાથે જોડેલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ધણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ધણીએ હોય છે પણ ચારિત્ર્યનું બિલકુલ ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં દાજરી હશે ત્યાં ચારિત્ર્ય અવશ્ય સાઈ હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સમ્મતા, રસિકતા, શાન્તિ, શાન્તિ વગેરે મુલ્યો સૌજન્યના સહચારી હોવાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી હોવાતા નથી. તેથી વિપરીત મિથ્યા દંભ, અભિમાન, કડોરતા, કપટ, પ્રપંચ વગેરે દુર્ગુણો શુષ્ક વિદ્યાનો સહવાસ કરનારા જાણીય છે, પણ સૌજન્યની સાથે તેઓ રહી શકતા નથી, માટે સૌજન્ય એ જ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. મુખિના માનંભા ‘કહેવાની વિદ્યા’ થોડી હશે તોય ચાલશે, પણ સુજનતા વિદ્યા એક ડગલું પણ નહિ ભરી શકાય; માટે અહર્નિશ સુજનતાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. (૩૨)

વિવેચન—પરં વિદ્યુતિના વિવર્ણાં અનુવર્ણાં આપ્યું કે મનુ-
ષ્યના મિત્ર ઉપર વિદ્યુતિનો-સંકેતપદ્ધતિનો અંગ્રેજ દોષ છે અને જે
મનુષ્યપદ્ધતિ પ્રમાણ તથા અનુદ દોષ છે તો તે વિદ્યુતિની પરવા કરી વિદ્યા
મિત્રને અનુદ માટે દોરી અનુવર્ણાં વિવર્ણાં નીચે છે જે સંકેતપદ્ધતિ
અનુદ દોષ અને તેની સાથે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું જગ કરેલું દોષ, તે
જગી જે વિદ્યા અથવા જ્ઞાન વધારે દાનિકારક અસર નીચળવવામાં
સાદાખ્યજ્ઞ દોષ છે, અદ્ય જ દારુણી સુખાનુકાર કરે છે કે—

જાણના વિવર્ણાંએદાસતા વૃદ્ધ વૈવર્ય ॥

અર્થ—વિદ્યાનો જે વિવર્ણાં માટે આલે છે તો તેઓ રાજસના
જેવા જ કામો કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા ના સુખાનુ વપરાય
તો જ તે દિનકર રજા પડે છે અને જે કુમારે વપરાય તો અત્યંત અવકે
જા પડે છે કથુ છે કે—

વિદ્યા વિવાદાય વર્તે મદાય જાનિ. વર્તેવી વર્તિવાદાય ॥

અર્થ—જાણના સાચોવિવર્ણાંએતજ્ઞાનાય દાવાય ન રજાવાય ॥

અર્થ—અથ પુરો વિદ્યાને વિવાદ માટે, ધન મદ કરવા માટે, અને
કલ્પિતને બીજાએને પીડા ઉપજાવવામાં ઉપયોગી લેખે છે, પરંતુ સાધુઓ
તેને અનુકરે જ્ઞાન, જ્ઞાન અને રજાને માટે ઉપયોગી લેખે છે મિત્રને કરે
છે કે આપને ગમે તેટલા વિદ્યાનું દોષએ તોજ્ઞાને પ્રમાણની ગતિએ
આપજ્ઞને પેતપોનાની પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ નયાળા કરે છે, જેમાની
એક સારો જાણ મળ્યે છે અને બીજી નરમો જાણ મળ્યે છે. વિદ્યા
અથવા જ્ઞાન આ પ્રમાણે બેધારી તથાવાની પેડે બે જાણએ કામ કરે છે,
પરંતુ સૌજન્યને તેની બે ધાર દોતી નથી, દારુણકે તે તો એક જાણએ
જ દારુ કરે છે, અને તે સારી દિશાએ જ કરે છે જેટલું ઉત્તમ પ્રમાણ
પર (સર્વોચ્ચ) નિઃસંકલ્પ સૌજન્યને માટે આપી ગણાય તેટલું તમ
પ્રમાણપર સર્વોચ્ચ અને સર્વોચ્ચ વિદ્યા અથવા મનવર્ણાંને માટે આપી ગણાય
નદિ જ. મનુષ્યના વર્તન ઉપર સૌજન્ય, વિનય, સત્યવાદિત આદિ સદ્ગુણો
જેટલી ઉત્તમ છાપ પાડી શકે છે તેટલી ઉત્તમ છાપ વિદ્યા પાડી શકતી નથી
અને તેટલા માટે કથુ છે કે—

ગાઢં યુગવતી વિધા ન મુદે વિનયં વિના ।

મૂર્છતાપિ મુદે મૂયાન્મદસ્થ વિનયાન્વિતા ॥

અર્થાત્—અતિશય યુગવાળી વિધા હતા જો વિનય ન હોય તો તે શોભતી નથી અને મોટા પુરુષોને વિષે વિનયવાળી મૂર્ખતા પણ અતિ-શય શોભે છે. આ ઉપરથી વિધા અથવા જ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની સાથે મુખ-નતા ભરિત થએલી હોવી જોઈએ અને જો કદાચ વિધા ન હોય તોપણ મુજનતા તો અવશ્ય મનુષ્યમાં હોવી જોઈએ, કારણકે સમ્યક્ચિત્તમાં મનુષ્યને તે જ પ્રવર્તી છે.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક વાર એક મોટા શહેરમાંથી ગામડે જવાના માર્ગપર ઘોડીમાંની વાડની ઝાંચે એક ગરીબ અને કંટા રોમળી પિડાતો માણસ પડ્યો પડ્યો જૂસો પાડતો હતો. તેના શરીરે પડેલા મોટાં ધાણાં અને અવમવોની બીજી સ્થિતિ ઉપરથી તેને કોઈ મદારોગ થોડો હોય એમ જણાતું હતું. તેની પાસે ઘણે જતા ત્રણ મિત્રો તેની કુખની જૂસો સાબળાને તેની પાસે ગયા અને પૂછ્યું: “ભાઈ! તને શું થાય છે?” તે કુખી અને દારૂ માણસે કહ્યું. “ભાઈ! મને વિસ્ફોટક અને રાષ્ટ્રપિ-તનો રોગ થયો છે. મારે ગામડેથી દૂં પાસેના શહેરમાં જતો હતો, પરંતુ યાકને લીધે હવે મારામાં ચાલવાની કન રહી નથી અને આખે શરીરે લાગ જાય છે. કુખ અને પીડાથી હું એટલો બધાવરો બની ગયો છું કે શું કરવું એ મને સૂઝતું નથી! તમે કોઈ મને મદદ કરો તો પ્રથમ તમારું કમાણું કરો!” તે ત્રણ મિત્રોમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ દનો તે બોલે: “જો ભાઈ! માણસને માથે સુખ કુખ તો કમેસા આવ્યા કરે છે, મારે કુખમાં મજરાઈ જવું નહિ. પ્રથમ જે કાંઈ કુખ મોકલે તેને સ્વીકારી જોડું અને માનવું કે આજે કુખ છે તો કા સુખ મળશે. વળી તને જે રોગ થયો છે તે તારી કાંઈ આદારાવદાર સંજોધી બૂસતું પરિજામ દશે, કારણ કે મનુષ્ય માથે જે રોગો થાય છે તે તેની જૂમોને પરિજામે અને મુખ્યત્વે કરીને આદારાવિની રિખતા તથા અનિચ્છિતતાને પરિજામે થાય

છે, માટે દરેકને તે જાનવજ સારથ શ્વેતે એટલે નું સુખી થાવું. "
 આજામન અને દદાવજનાં આ મુખ્યા સખો તે રોગીને જાણ વજ સુખ
 દખનની લખા નરિ. તે બોલે. " બાપ સારથ નું જાન અતારે અને
 જો. નું નથી અને તે બાપી પદા જાન થાય તેની કમી ખાલ કો. "
 આ સાંભળીને તેને ખાતર વલિષ ખિય બોલે. " એ બાપ! આ
 એના ખદોર હું નને આપું છું. તેમાંથી એક નું અર્થ કરીને નું કોઈ સારા
 પેલની રાખા બાળે એટલે તારો રોગ ખરી જાગે-વજ બાપ! દલ નું ખમે
 પાડના કેમ જોય કો. નથી? " રોગી બોલે. " કોઈ! હું શુ કું? "
 અતારે તે તમારી સોનાખદોર અને કયુ મુખ આપી લખી નથી
 લીને ખિય કે જે એક રાચો રજારી કો. તે બોલે. " બાપ! આ
 જામજા તડો પડ્યા શ્વેતથી તેને વધારે પીડા થશે, માટે હું એને ખારા
 રાખવાની ઝાંઝામાં સુવાડું છું. તે આપને વારાસની લખાને શ્વેતમાં
 લઈ જઈએ તે તેને સુખ થશે. " વલિષ તથા બાકાને તેમ કરવાની ના
 કહી અને કયુ કે " એને તે મેંથી રોગ થશે છે તે અમને વજ વળે
 તે? " રજારી લાયક થશે, તોવજ તેની રાખા અને સુખનતાએ તેને સુખિ
 સુખી. પોતાને માથે લીધા રાખિયાના તેને કહ્યા કયાં અને તેને
 જાણીયા બીજાના. રોગીને જે અત્રી પર પીડા થતી હતી અને જાણી
 જીવી આપ્યું હતું તે સખા અત્રી એવની દરકાર વિના તેને જાણીયા પોતાને
 માથે સાર કયાં અને તે સખાં અત્રી પર જાણીયા બીના પાડા જઈથી
 વાલ્યા. જુઓ પાડવાથી રોગીનું મગ્નું સુકાનું હતું તેથી તેને ઘોડું જાણી પાડું,
 એટલે તેને લાતિ વગા-લાલ જગતી જોય થઈ. તે સ્વરથ થઈને જામે
 થશે. રજારીએ તેને પોતાની ડામ રોકા રાખીને માલવા માટે આપી અને
 એવી રીતે તત્કાલ તે રોગીને સુખ-લખનની શ્વેતમાં તેની મથે બાકા-
 જુની વિધા કે વલિષના થઈને જરથે રજારીની સુખનતાએ તે કુલ્ખીનું કુલ્ખ
 દર કું. (૩૨)

सप्तम परिच्छेद.

कर्त्तव्योत्प्रेषकं यत्न-उत्साहः.

[कर्त्तव्यपरायणता अथवा सुलभतायां मोक्षी आवश्यकता सुख्या पञ्चम्या
व्यवहार्यता भीमांसा करणार्थं संयत्त वस्तु वाच्ये.]

[उत्साहनी प्रसंगार्थं कर्त्तव्यपरायणी मनुष्याने सन्नाधीने संयत्त
उत्प्रेषकं]

कर्त्तव्यसाधकत्वम् । ३३ ॥

उत्साहे किल कापि शक्तिरतुला विघ्नौघविध्वंसिनी
नैराश्याङ्कुरनाशिनी सफलतासांनिध्यसम्पादिनी ॥
सद्यः सिद्धिविधायिनी निरुपमानन्दौघसंस्पन्दिनी ।
श्रेयःशक्तिविकाशिनी महति वा कार्ये समुत्साहिनी

वृत्त्याहस्यापि विज्ञा अङ्कितकराः । ३४ ॥

उत्साहो यदि मानसे प्रथमतो मध्येवसाने तथा ।
कुर्वेद्यदपि भवेद् दृढतरश्चैवंविधो निश्चयः ॥
आयान्तु प्रचुरास्तदा कृतिपथे विघ्नास्तथापि स्वयं ।
दीनास्ते बलहीनतामुपगता लीना भवन्ति क्षणात् ॥

विघ्नसंघर्षे विघ्नानां वृत्त्यम् । ३५ ॥

विघ्नास्तन्ति हि तावदेव बलिनः कर्त्तव्यसंरोधका ।
यावद् दुर्बलता मनःशिथिलता कर्तुं रुचेर्मन्दता ॥
चेदुत्साहविनिश्चयोभयबलं जागर्ति हृन्मन्दिरे ।
किं कर्तुं प्रतिबन्धनं क्षणमलं विघ्ना वराका इमे ॥

કર્તવ્યનું ખર્ચ બગ ઉત્સાહમાં જ છે.

ભાષાર્થ—ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે ઉત્પન્ન થતા મનના ઉત્સાહમાં થોડા જણ અનુષ્ઠાન સ્તોત્રિક સ્થિતિ રહેતી છે કે એ સ્થિતિ કર્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિધાના મોટા સમયને રાજ્ય વારમાં વિખેરી નાખે છે, નિરાશાના અંકુરને સમગ્રમાં ઉઠી નાખે છે, કાર્ય સરળ થવાની આશાનાં કિરણો ફેંટીને આશાસન આવતાં કર્તવ્યસાધનાના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને યાન્ત્રિ ઉપજાવે છે, મુઝેલીબરેલા કાર્યની જગ્યા સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે, અને તેથી અનુષ્ઠાન આનન્દપ્રવાદ પ્રચલિત થાય છે, એટલું જ નહિ જ્યુ એ-વરસાધક ખીજી સ્થિતિએને વિસિત બનાવવાની સાથે જીવન મોટા અને મુરોલીબરેલા સત્કર્મો કરવાનું માનસિક બગ અર્પી તે તરફ પ્રયાત્ન કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

ઉત્સાહની સામે વિધાની દુર્બળતા.

કાર્યની સરખામણ, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અત્યંત પર્વતને મનના ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સાથે “આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ” આવા પ્રકારનો મનજીવ માનસિક નિમિષ દોષ છે, તો પછી કાર્યની અટકાવન કરનાર આડખીલીઓ મને તેટલી આવે અને વિધા પછી મને તેવાં જીવરહસ્ય આવે જ્યુ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સામે તે વિધા બગદીન થઈ દીનની ખાસ એક રાજ્યમાં લીન થઈ જાય છે, અને કાળી થએલી આડખીલીઓ દૂર થઈ જતાં કર્તવ્ય સુખે સુખે સાધી શકાય છે. (૩૪)

વિધા કયાંમુઘી નડે છે ?

આંમુઘી કર્તવ્ય બળવવાની ધનંડા પ્રવળ થઈ નથી, મનમાં જ્યુ કેટલાએક સંકલ્પ વિકલ્પો થયાં કરે: “આ કાર્ય કેમ પાર પાડશે, અરેરે ! આમાં હું ક્યાં આવી બરાધો ? નિર્જાદ કરવા નેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે ?” એવી રીતે મન ધ્યુપયુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાલી હોય, ત્યાંમુઘી ચારે તરફથી વિધા આવવા માંડે છે અને પ્રવળતાથી કર્તવ્ય બળવતાં અટકાવન કરે છે. આજેનારે તે

અર્થાત—આવસ્થાને મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલા મોટા યંત્ર જે
જેનો કોઈ પણ ખૂણ નથી; માટે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ દુઃખી થતા ન
પ્રમાણે આંતરિક રીતે શરીરના મહારિપુનું જે પદ આપણમાં આવ્યું છે
કેવી રીતે સંબંધ કરે છે, તે આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું
રીતે યંત્ર આપણા દેહને હાનિ કરે છે અને સાથે આત્માનું પણ
કલ્યાણ ન્યૂનતા રાખતો નથી, તેવી રીતે આવસ્થાથી મહા યંત્ર
યંત્ર અહિત કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ નહિ કરતાં આવસ્થા
ગાળનારાઓ સ્વાભાવિક વ્યાયામને અમાને અનેક શારીરિક રોગો
ચર્મરોગો છે... આવસ્થાના પ્રાગલ્ભ્યથી સુસ્ત પડી રહેવાને લીધે મહા
દુર્ધિ, સંધિસંમૂળ, અજીર્ણ, સિયિષ્ણતા, શારીરિક સ્થૂલતા, કંપા
રોગો જન્મ પામે છે એવો સૈદ્ધાંત શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે. ઉપરુક્ત
કોઈ શારીરિક વિક્ષિપ્તથી ઉત્પન્ન થવા હોય તો તેને ઔષધના
વલ્કાળ મટાડી શકાય છે, પરંતુ આવસ્થાને લીધે જે એ રોગો ઉત્પન્ન
હોય છે તો તે શરીરનાં અગોપાગની સાથે એવા વળગેલ થઈ રહે
તેને ઔષધસેવનથી દૂર કરી શકાતા નથી અને મુશ્કેલીપૂર્ણ તે
ચાલુ રહે છે. શરીરમાંના રોગના જેવી પરમાણુઓના પ્રિરોગાવર
પરમાણુઓ કરી શકે છે પરંતુ આવસ્થાના પરમાણુઓનું જે એક
છે કે તેનો તિરોભાવ થઈ શકતો નથી આ પ્રમાણે શરીરને હાનિ
એ મહારિપુ આત્માને પણ એ જ પ્રકારે હાનિ ઉપજાવે છે. ઉત્પન્ન
સતમા એક સ્થળે આત્માનું અહિત કરનાર પ્રમાણુ કયન માત્ર
શ્લોકમાં કરેલું છે, પરંતુ તે એક જ શ્લોકમાં તેનું આત્મશાસ્ત્ર સ્વ
સમગતવ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે

इमं च मे अभि इमं च मया इमं च मे किञ्च इमं अभि
तं एवमेव, लालप्समाणं ददाहरति त्वि क्वं पमाजो ॥

અર્થાત—અમારી પાસે આ વસ્તુ છે, અમારી પાસે રેલી વસ્તુ
અમારે આ કામ કરવું છે, અમારે એવું કામ નથી કરવું; તે આ
વાત કરતો હોય છે, એવામાં કોઈ અડીતે તેને પમડી દેવા છે.

દેવે પ્રમાદ' એ ૪ આશ્વખમાં સમાએલું આત્મચતુર છે. આશ્વખમાં

“નીતિ જ્ઞેતા સમય તે ન રી પમાય,

“ખીચાય આંખ પાણી કાંઈ ન દાવ દાવ.”

એવું જ્યારે મનુષ્યને અરજી થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રમાદને-
પોતાના મદાસ્યને પિગાળે છે! પણ તે વખતે એ સત્ત્વ પોતાના દેહરૂપ
સામાન્યની એટલી બધી ભૂમિ પોતાના તાંબામાં મેદ ઘૂંટો દોાય છે કે તે
વખતે નિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઈને સત્ત્વના પંખમાં ફસાએલો ૪ આ-
શ્વખની કાગ હો કરે છે' પરન્તુ આશ્વખને વચ્ચેનો દંડ એટલામાં જ
સમાપ્ત થઈ રહેતો નથી! આશ્વખને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા મારા
વિચારો આવ્યા કરે છે કે તેથી તેની ચિદ્દશિ મલીન બનતી જાય છે, એ
ચિંતે મોતેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કે:- “નવરા ભેડે નવઃ
નવા વિચારો જેવા લાગે છે એટલું ૪ નદિ, પરન્તુ અપારિત્ય એવા
મનુષ્ય પાનેથી છટકી મળેલા લોહની પેઠે કેાઈ જમ્મ ધોડેસવાર સિવાય તેને
છટ આપે તે કરતાં જમ્મ અધિક પ્રચંડ થયો કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઈને
પ્રચંડ થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેગાએ મારા મનમાં એટલા તો દંભ-
ધંડા વમરના અને અમુલક તથા અસંભવ વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે
છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પરત્વે વિચાર કરી છીને તે
અર્થને કેાઈ કાંઈ મારા મનને તેના તે ૪ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે ચરમીકું
કરી છડું એવા દેનુથી કાગળ ઉપર ચડાવી દઉં છું!” આટલેથી જમ્મ દંડ
આશ્વખની દંડ પૂરી થાય તેમ નથી! તેનાથી નિરધમિનાદારા દ્રવ્યની દાનિ
થાય છે અને દ્રવ્યની દાનિ થતાં દીનતા, ભૂખ, ઇત્યાદિનું ગુદમા સામા-
ન્ય ચાલે છે. વિદ્યા, કળા એ સર્વ દીનતાના રાજ્યમાં ટકી ચક્રતા નહિ
હોવાથી પડાવન કરી જાય છે અને સાધે નામશેષ રહેલી એક માત્ર ‘ખ્યાતિ’
તે જમ્મ આપ્યા ફુંકેને દેતો દઈને ચાલતી થાય છે. વણી વાર એ ખ્યાતિ
જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રાતે એક માત્ર આશ્વખનું મદા-
રિપુત બલિષ્ઠની પ્રજ્ઞામુખી ચાલુ રહે છે! આ મદારિપુ જેના દેહમાં રાજ્ય
ઓળવતો દોાય, તે દેહમાં દંભવ્ય સંબંધી વિચારબુદ્ધિ અવકાશ જમ્મ, ક્યાથી

ટોણ? ખરેખર, આલસ્યની અનર્થપરંપરા જીવનને અતિ કષ્ટાનનક અવસ્થામાં લાવી મેલે છે. (૩૮-૪૯)

[હવે વ્યક્તિવિશેષે આલસ્યનાં કેવાં પરિણામવિશેષ યાદ છે તેનું વિહંસ કરવામાં આવે છે.]

આશ્ચર્યભેદેન પરિણામવૈચિત્ર્યમ્ । ૪૦ ॥

યદ્યેતન્નૃપતેસ્તનૌ નિવિશતે રાજ્યેન્ધકારસ્તદા ।
સૈન્યે ચેત્સમરે વિનાશવદને રાષ્ટ્રં તદીયં ભવેત્ ॥
ચારિત્રાત્સ્વલનં ચ ચેન્મુનિતનૌ કૌટુમ્બિકાધોગતિ-
શ્ચેદેતત્કુલનાયકે જનપદે ચેદ્દેશનાશસ્તદા ॥

જુદા જુદા આશ્ચર્યમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ
ભાષાર્થ—જો આ આગત રાજાના સરીખા પ્રવેશ કરે છે તો ?
રાજ્યમાં ચારે તરફ અધિકાર ફેલાઈ જાય છે અને રાજ્ય અસ્તવ્ય-
થા, જાય છે. જો તે રાજસંભાને ચડેલા સરકારમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે
દેશ વિનાશને મોખરે પડેલા જાય છે. જો તે આગત સાધુ મુનિઓના ક-
સારમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચરિત્રવધી રખડવા થાય છે, અને એ
કુટુંબના અધિષ્ઠિતા સરીખમાં ઢોલ છે તો તે કુટુંબની પાવમાધી થાય છે.
તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશની અધિષ્ઠિ-
તા થાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાતો છે. (૪૦)

વિવેચન—જેના રાજના કાયમાધી દહિ કરીને આજે આ જગતે
જોતજો તેના રાજનું આજનું જગત્ જતી મથેલું ઢોલ તેમ જગ્યાવ છે. આજ
જે મુખ છે તે મુખ કાયના રાંચનો છે. તેથી જ રીતે દરોહા બ્રહ્મિય
આલસ્ય પેટાનું પર કરે, તો તે નિઃશક્તિ સક્તિના પ્રમાણમાં તે ન.રાજનું
પરિણામ જન નિરાધિક સક્તિરાજનું જગ્યાવ છે. જગત્માં સૌથી મોટા રાજ
દેખાય છે. તેના અધિકાર સૌથી વધારે છે અને જો તે ચારે તરફ ન.જ
જગત્નું રિત કરવાનું સાધન પડે છે. તેના જે વિશેષ અધિભાગે. જગ

શામે કરાયાં બધ કરો એકેએ તે જ અધિકારનું સામર્થ્ય જે આત્મ-
 મને સાદામનુ સાચ તે અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અદિન પણ
 મેટા પ્રમાણમાં આપી રહે. જે વિષ એક પાણીના ખાવામાં નાંખીએ અને
 તેથી પચાડામાંનું સપજું પાણી વિષમય બની જાય, તે જ વિષ પાણીના કુ-
 વાળા નાખીએ તો તે આખા કુવાનું પાણી વિષમય બની જાય અને તે
 કુવાનું પાણી પીનારાં સર્વે ડોહડું અદિત થવા પામે. આવસ્થ એક પ્રકારનું
 વિષ છે અને તે વિષ એક સાધારણ અગ્નિશી ખાવામાં મેળાવાથી તો
 તે ખાણે પીનાર એક બંધિનું જ અદિત થાય છે, પરંતુ રાત્રીથી કુવામાં
 મેળાય છે તો તેથી તે કુવાને આવરે રહેનાર અધ્યુ રાત્રી નાચ પામવા
 પામે છે. રાત્રી આવસ્થ આવસ્થ મેટા પ્રમાણમાં અદિન કરનાર દોષથી
 રાત્રી બુદ્ધિએ કહ્યું છે કે “નરવરસો જનોએ અને રાત્રી જેવા વીર
 પુરોએ તો શાસ સરખું જન્મ થેવા મેસતું ન જોઈએ” એટલે કે સારાં
 શાંતિમાં એટલા બધા તન-મનથી પ્રવૃત્ત રહેતું જોઈએ કે સરીકે આવસ્થ
 કરવાની હિંમત થાય અને તેથી નિયતિ પણ થેવી જોઈએ નહિ. આવસ્થને
 પરિણામે એક રાત્રી પડે જ બીજી બંધિએ પણ અદિતનો પ્રચાર કરે
 છે. જે સવતોણથી વીર મેળાને થઈ કુખનની સામે ઘડીને દેશનું રક્ષણ
 કરવાનો છે તેનામાં જ જે આવસ્થનું વિષ મેળાય તો દેશનું રક્ષણ થવાને
 બાંહે દેશ કુખનના દાવમાં જઈને તેનું અદિત થવા પામે; મેદાસુખના
 અર્થો જે સાધુ-મુનિશામે સંસારને ત્યાગી ગયા હોય છે તેઓ પણ પોતાનું
 જીવ સાધવામાં આવસ્થ કરે તો તેઓનો ત્યાગ નિરર્થક થઈ પડે અને
 તેઓ સ્વપર્ણમય થાય; કુટુંબનો વડીલ જે આગસુ થાય તો તેના આ-
 વસ્થથી ઊપજ થએલું દુહ પરિણામે તેના આખા કુટુંબને મોતવવાં પડે
 અને દેશની પ્રજામાં આવસ્થ ફેલાય તો આખો દેશ અધઃપતિત-મનસંપ-
 તિદીન અને કુખન બની જાય. એ સપજા આવસ્થનો પરિણામે પૃથ્વી
 પૃથ્વી થયેના ન્યૂનાધિક અધિકારને બેઠે કરીને નીપજે છે. (૪૦)

[આવસ્થની ભવંકરતા દર્શાવવા માટે તેની “વિષ” ની સાથે તુલના કર-
 વામાં આવે છે:]

નવમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યધાતક દોષ-કોધ.

કોષ: ૧ ૪૨ ॥

ક્રોધાદપ્રિયતા જનેષુ પરિતો વ્યાહન્યતે ગૌરવં ।
શાન્તિર્નશ્યતિ સત્ત્વરં સ્વપરયોર્વ્યગ્રં મનો જાયતે ॥
ચિદ્વૃત્તિસ્ત્વલનં મનોવલ્લહતિઃ સદ્ગત્પશક્તિ-
ર્થસ્યાપિ વિનાશનં સહૃદયલ્લેશઃ કૃતિર્નિષ્ફલા ॥

કોધ.

ભાવાર્થ—કોધી માણસ ક્રોધવાળા પ્રતિષ્ઠા આસ્વાસનાં માણસોમાં અગ્રિય થઈ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો દોષ છતાં લાગતા પગલા તેના સંબંધીઓના મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું મારવ બળવું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ હેલાય છે, પોતાનું કોઈ પરનું મન બાંધતી જાય છે, એવના પરવશ થાય છે અને નિર્ગતિની સ્થિતિના થઈ જાય છે, મનોભંગની દાનિ અને સંકષ્પવ્યક્તિની ક્રોધવાળા થાય છે, ક્રિયદાના મારે તરફના ક્રોધથી મન આગુત્ત્રાગુત્ત્ર થઈ જાય છે, જેથી ઉપર કંદારો આવે છે; તેથી જન્ય જન્યવાના વિચારો ઉત્પન્ન થવા દોષ તેણે સત્ત્વરે દૂર થઈ જાય છે અને અકર્મણ્ય તરફ વળી જાય છે. (૪૨)

વિવેચન—મનીષ તમેનાજની આધરના મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા દોષને કારણે કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની છબીની રીતે અને કોઈના ક્રોધને કારણે કોઈ સામાન્ય રીતે મિત્રમાં એક પ્રમાણે અમિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તાપ વિનયોદયથી વિનાશ થવાના સ્વરૂપ સમયના આગ્રહને કારણે કોઈ થાય છે અને આ અમિ પૂરે પૂરું વેળા દોષ છે, તર વિ-

જીતિનો તરફેણના દ્વાર બંધ છે અને સંકલ્પદમ્ભિ. ઉત્સાદ વચેરે શુભ્રે
 મિત્રમાં ક્રેષ્મ ક્રેષ્મી કોષની બાળામાં પચન કુંકવાનું કાવું કરવા લાગે
 છે કોષની બાળા એ સ્વચ્છ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વચ્છને કુંક કરે છે એ-
 રથે કે તે બાળા કોષ કરનારના દૃષ્ટને જ બાકે છે; વિશેષમાં તે બાળા
 પોતાના જેમના પ્રમાણમાં આતપાસના ચરિયપીએ, સમાં, મિત્રો વચેરેને
 પણ બાકે છે-સંતોષ કરે છે. ચરિયુએ કોષી પ્રત્યે તેઓ સર્વદા અપ્રસન્ન
 ગદે છે, તેનાં નામ-શીત-તેજ સ્તુતિના નાશ થાય છે અને સર્વ અગ્નિ
 થઈ પડે છે. કોષની બાળા કોષીના અનરને દાનિ કરવા ઉપરાંત બાળાનઃ
 પણ આ પ્રકારની ગંભીર દાનિ ઉપજાવે છે આથી શુભાગિનકાર કહે છે
 કે નાસ્તિ ક્રોધમયો વહ્નિઃ અર્થાત્ કોષના સરખો બીજો એકે અગ્નિ નથી.
 અગ્નિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જડશમિ, દાવામિ, વાડવામિ, ઇત્યાદિ.
 એ અગ્નિએ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને કુંક કરે છે, પરંતુ કોષીની બંધકર
 અગ્નિ તો એટલો પ્રબળ છે કે કોષીને પોતાને કુંક કરવા ઉપરાંત અનેક
 અન્ય જનોને પણ સંતોષ કરી મોટા મોટા અનર્થો નીપજાવે છે. ઐરિસ્ટોટલ
 કહે છે કે “માણુએ કોષ પોતાની અંદર પચાવતાં જડુ લાંબો વખત લાગે
 છે; એવા માણુએ પોતાને અને પોતાના શિવનમ મિત્રોને અતિશય પીડા-
 કારક થઈ પડે છે.” આ છાંદો સર્વથા સત્ય છે. વિચારપરંપરાએ જો
 કોષના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ કોષ
 એ એક એવા પ્રકારની ઘેંચગ છે કે તેને વશ પડેશે માણુસ પોતાના
 મિત્રની તમ અને બાળા દશમાં આત્મપાત્ કરવાને પણ દોરવાઈ જાય
 છે. આથી નાગિજનોએ ઉપદેશો છે કે:—

‘જોશો મૂલ્યવર્ણનાં ક્રોધઃ સંચારકંધનમ્।

ધર્મશ્વકરઃ ક્રોધઃ તસ્માત્કોઈં વિવ્રવેદ્ય ધ

અર્થાત્—કોષ અનર્થનું મૂળ છે, કોષ એ જ સંસારનું બંધન છે,
 ધર્મનો હાથ કરનાર પણ કોષ જ છે, માટે કોષનો ત્યાગ કરવો.

અત્ર એક દહાં આપીશું. પાલિયો નામના એક તત્ત્વજ્ઞ અખીરે શે-
 મના યદેનદાદ આમરદસ સીરની પોતાને ઘેર પધરામળી કરી. તેણે

રાજાને ખુશ કરવા માટે બેઝંદો સારી પેઠે ચૂંટાયા. 'નૌજા અને' પોલિયો સાથે બેઠા હતા અને નાચ ચાલતો હતો એવામાં પોલિયોના મુકામે દુનિયનું એક વાસણ બોચે પાડ્યું. પોલિયોએ 'આથી એકદમ ઘુસ્સે લાગે છે' એ હસીને બોલ્યો. 'જોના તળાવમાં નાંખો.' રાજાએ સાંભળીને ટેકલ ઉપર કેટલીક નમુનેદાર સુશાભિત કાચની ચીજો પોડી હતી તે 'મંગાવી' અને એના ચૂરા કરી નાંખ્યા. પોલિયો તો આ બેઠે રતબ્ધ જ થઈ ગયો અને સમજ્યો કે 'મોણસના જીવ કરતાં કાચનાં વાસણ મેં વધારા કર્યા' એમ અનુચિત કોધ માટે રાજાએ મને ઠપકો આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં અનર્થો કંનારા કોધને વશ રહેતાં મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી બદલતો અકર્તવ્ય કર્મ આચરવા તરફ દોરાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરેખર, કોધને 'કર્તવ્યવાતક' એવું વિશેષણ લગાડવું એ સર્વથા યોગ્ય છે (૪૨.)

[૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ અને આધકારવાળો વ્યક્તિએ આંધરે રહેવાથી કોષ કેવા કેવા પ્રકારનો અનર્થ નીપજાવે છે તેનો ચિતાર હવે આપનામાં આવે છે.]

ક્રોધસ્ય ક્ષરતા ॥ ૪૩ ॥

यद्येषः प्रभवेत्समर्थपुरुषे, मान्येऽधिकारस्थिते ।
 दीनानां बलहीनतां गतवतां त्रासस्तदा जायते ॥
 हीनानां तु भवेदयं यदि तदा देहः स्वयं दह्यते ।
 तेषामेव वृथा व्यथाविगलितं सन्तप्यते मानसम् ॥

કોધની ક્ષરતા.

આવાર્ય—જો મુખ્ય અધિકારી અથવા કોઈ પણ મોટો સમર્થ માણસ કોધ કરવાની આદતને અપીન કરી મર્યાદામાં છે, તો તેની નીચે રહેનાર બળહીન દીન પુરોનો વગર અપરંપે અવદશા ચાલે છે, એટલે તરતમા તો નિયામ ગરીબ માણસોને ત્રાસ થાય છે; તેમ જ એ પ્રગંઢ પ્રવૃત્તિએ ઈર્ષા દીન દીન પુરોને પોતાના પંજામાંથી કોઈ કોષાપીન બનાવ્યા હોય, તો તેમના કોષને સરળ કરવા અન્ય કોઈ પણ ન હોય તે કોષની જગ્યા પોતાના જ

કરીરે જુદા થયે છે, સરીખે ખાતે છે, કોલીને ચોપરે છે, અને મરીખાનું
પરખીનજી વિચેરના રૂખથી ફાગેલાં મનમાં પંચિના ઉપજાવે છે. (૨૩)

વિચેરનું—પોંદન માનવિંજરે કોપની બાબ્યા આ પ્રમાણે આપી છેઃ
અવિષાંધે દુરવાસ્મનોગ્રાદેનુત્તરંતરંદિષાં દુરુક્તાસ્મા મોષઃ ત અર્થોત્—અવિચાર-
પૂર્વકે પેલાનો અને પડનો નાચ, કરવામાં દેવરૂપ અને અંદર તથા બહાર
ચૂરખાબમાન થાય તે કોષ કહેવાય છે. તેનું બ્યાખ્યાને આ મંત્રોકમાં સદ-
દાન સમજૂતી છે જો, કોષ કોષ સુગ્મ કે રાજ્યપિયારી જેવા મોટાં મણુ-
સળા મિથિયા ત્રિચાસ કરે છે તે તેના આવેગની સાથે જ તેના કોષ
નીચેના ત્રાહુમાં અને દીન નોકર-ચાકરોને આપત તાસ પડે છે. અંદો તે
કોષ પડનો નાચ, કરવામાં દેવરૂપ, અંદર તથા બહાર ચૂરખાબમાન થએલો
લેખાવ, પર-ગ જે દીન અને દીન જુનો છે તેઓને પોતાના કોષનો આવેગ
કાઢવા મૂકે અ-ય-કોષ માનુષ્ય મગતું નથી, તે કારણથી તેઓ પોતાની
બન-પર-પોતાના અત્યાપર કોષ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો જ નાચ
કરવાના દેવરૂપ આનરનાથ કોષને રુગવે છે. આવા દીન જુનો કોષની
જૂતાગાથી પોતાના જ પેધિરને ખાતે છે, પોતાના જ અંતરને સંતાપ ઉપજાવે
છે અને પડી વાર પોતેની જ દેહને ધારી કોષી કે ઇંચે કરીને પોતાના જ
દુઃખના કારણભૂત થઈ પડે છે. મૂંઢે કોઈ દુઢાણ સંસ્થાને-સં-રે દુઃખોતું બન
કોષ, જે એ સત્ય જ છે.

અત્ર નેનું એક દર્શન આપીયું. એક અચેત 'હમરાય' વિધાયનની
મોડી ગોઠોડાની યગનમાં ૩ દંતર પાડે એટલે જ ૫ દંતર રપિયા દારી
મયો, અને દુર્ગમયોને તેના દરીય એક બંને 'હમરાય' દંતો તે તે જ યર-
તમાં ૧૬ દંતર પાડે એટલી મયો. પોતેની દારેથી આ હમરાયને કાઢ
વાચું નહિ દારેથી તેની પડી કરતામાં તેજે દારજીતનો દાવ લીધા દના,
પર-ગ પોતાના દરીયની મોડી છનથી તેને કોષ ચડયા. કોષથી કુધરાતો
તે પેટ ત્રાહુનો અને દીવાન ખાનામાં મોડો. ચીકરે ચીકરે આલો વારીને
મુઠા મિથિ. એકમ-તે જ પોતે તે ચીકરે પર, જેમો અને બોંભોઃ
અરે મુઠા મુઠા તપી ઉઠે છે. ત્યાં ને પૂંમપમની આક

નનો અશુચિતમ વિભાગ તેની ખોડખાંપણ છે. અન્ય મનુષ્યો એક માણસનાં વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, હક્કાપણ, ઇત્યાદિનું કથન કરી આનંદ માને છે, ત્યારે નિંદક તે શુભેતિ ભૂલી જઈ તે માણસની ખોડખાંપણને આગળ ધરી તેનો આદાર કરવા મંડી પડે છે ! આ રીતે નિંદા તે મનુષ્યના દેહના અશુચિતમ વિભાગ-પૂંદના માંસની બરાબર છે અને તે નિંદામાં આનંદ માનનાર મનુષ્યાદારી આંગણ છે-મનુષ્યાદારી જગત્ની મનુષ્યોથી એ અધમતર છે. (૪૯-૪૯)

ધર્મસ્થાનેષ્વપિ નિન્દાપ્રવૃત્તિઃ । ૧૦ ॥

રે નિન્દે કુરુતાત્પરત્ર વસતિં કિં સ્યાદ્વસત્યાત્ર મે ?-
 ડૂગ્યાન્દૂપયસે મુનીનપિ પરં ધર્મે સ્થિતાન્સજ્જનાત્ ॥
 સત્યં કારણમત્ર ચાસ્તિ શૃણુ તદ્ધર્મોસ્તિ શત્રુઃ કલે-
 મન્યાઽહં કલિભૂપતેઃ સ ચ યથા રજ્યેત્તથા મે કૃતિઃ ॥

ધર્મસ્થાનોમાં પણ નિન્દા !

ભાવાર્થ—

પુરુષ—અરે નિન્દા ! ધર્મસ્થાનોને મધી બીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર-

સી—ધર્મસ્થાનોમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શી દરકત છે ?

પુરુષ—અરે ! તેથી પવિત્ર મુનિઓ અને ધર્મ કરતા સજ્જન પુરુષો કૃપિત બની જાય છે.

સી—તે વાત ખરી છે, પણ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. તે સામાન્યજાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સંબળાવું છું. ધર્મ એ કળિશળનો દુશ્મન છે અને હું કળિશળની માનીતી દારી છું. અમારા રાખનો એવો ધરદો છે, કે કેદ પછી રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિદ્ધ થાય મારી સત્તા જામશે નહિ; એવો આશય મારા માસિકનો હોવાથી તેને અનુસરીને વર્તવું એ મારી યત્ન છે; એટલે કળિશળની વધારે દુષ્કૃતિ મેળવવાને તે જોમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવાને હું બધાએથી હોવાથી

‘ધર્મ’શબ્દોમાં ધર્મનીએ અને ધર્મસ્થાનોને બદલવાનું કામ ને દુઃ
ખારી જાતથી જાણવું છું તેમાં શું ખોટું છે ? (૫૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં આધુનિક ધર્મોપદેશકોની અને ધર્માનુયાયી-
ઓની દૃષ્ટી માનસિક રૂપિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ એક ધણે
મામાન્ય દેવ આપણા જ્ઞાતવર્તમાં પ્રસરી ગયો છે. કેમ એક જ ધર્મના
અનુયાયીઓમાં જ નહિ પણ સમગ્ર સપગા ધર્માનુયાયીઓમાં ધર્મસ્થાન-
કમાં નિન્દાપ્રતિનો પ્રચાર થએલો જોવામાં આવે છે. વાતચિતનો વિષય
સ્વયં અને કાળને અનુસરતો દેવ છે, એવું ધણે સ્વયં જોવામાં આવે છે.
અસ્થાનમાં સત્ર જાગરણને એકલા થએલા માણસો જુદા જુદા માણસોના
મંજુની, રામની, પૈરામની અને એવી દરજ્જાના વાતો કરે છે, તેમ જ
સમગ્રમાં એકલા થએલા માણસો સગાંસંજોગોનાં સમીપે કે વરવધના
નુજારાને જગતી વાતો કરે છે. એ સપગા જનારો સ્વયં અને કાળને અનુ-
સરતા છે. પરંતુ ધર્મસ્થાનમાં ધર્મની અને પૈરામની વાતો થઈ જોઈએ
તેને બદલે અન્ય કોઈની નિન્દાની વાતો થઈ વધુ બંધી જોવામાં આવે
છે, તે એક અમમ્ય વિલક્ષણતા છે. ધર્મસ્થાને કૃષ્ણ પાર્વતી જગદેશ્વરો અસ્તિત્વ
એવું સમજવા છતાં ધર્મસ્થાનકમાં નિન્દાશી પાપાયરજી કરતાં માણસો અય-
કાળ નથી, તો કેમ બુદ્ધ અદ્વૈત રૂપિનું રાજ્ય ધર્મસ્થાનકો ઉપર-તેમાં
વસતા અને જતાં આવતા મનુષ્યો ઉપર-ચાલતું દેવું જોઈએ, એવી દરખના
મંથકારે કરી છે તે દર્શિત છે. એવી છંદ અનિષ્ઠ અદ્વૈત સત્તા ચાલતી
દરી ? ને પ્રમતો ઉત્તર નિન્દાને મુખે જ અપાડ્યો કે કગિરાજ તોને ધર્મ-
બદલ કરવાનો પ્રવલ આદરી રહ્યો છે અને તેમ કરવા માટે તેણે તેમની
નિન્દાશી દરજીને ધર્મસ્થાનકોને બારણે લાવીને બેસાડી છે ‘અહો ! કગિ-
રાજ એ નિન્દાની સદાચથી મનુષ્યોને ધર્મબદલ કરવાનો ઉદ્દેશ કરી રહ્યો
છે, છતાં મનુષ્યો મોદશી નિન્દામાં ધોરે છે ! પણ હવે તો—

“જન્મ દે હવડા ! વાજ જાઓ પાર્થ,

“કરોએક પ્રવિલોખ દીર ૧૦”

(૫૦)

[નિંદાના આગમનથી સદ્ગુણને પલાયન કરી જવાની જરૂર પડે છે. સદ્ગુણો પ્રતિ ઉદ્ધિતરૂપે નીચેનો શ્લોક કથામાં છે.]

ધર્માધિકારિણાં નિન્દાપ્રવૃત્તૌ સદ્ગુણાનાં કા દગા ? । ૫૧ ।
 શાન્તે યાહિ દિગન્તરાલવિવરં લલ્લે વ્રજ ત્વં વનં ।
 ત્વં શૂન્યે નિલયં વિધાય કરુણેઽરુણ્યે મૃશં ક્રોશતાત્ ।
 સત્ય પ્રેતવનં સમાશ્રય સરથે નીતે ન નામાસ્તુ તે ।
 સ્યુશ્વેદ્ધર્મપદાશ્રિતા અપિ જના નિન્દાદિદોષે રતાઃ ।

સદ્ગુણોની સાથે નિન્દાનો વિરોધ.

ભાવાર્થ—(અધર્મ અને કળિતું પક્ષ સેવનારી નિન્દાએ જે પોતાની અધમતા બતાવી તે સાંભળી ક્યો ધર્મી પુરુષ એક દાણ પણ તેને આપવા આપવાની ઇચ્છા કરશે ? નહિ જ કરે. આટલું છતાં પણ કદાચ કિંકારી ગના માહાત્મ્યને લીધે ધર્માધિકારી મુનિવરો અને બક્ષત જનો નિન્દાને કહ્યો એસે તો પછી ખાન ગુણોના ક્યાથી સત્કાર થાય ? ખચીત જો તેમ જ અન્યુ તો પછી) હે શાન્તે ! કોઈ પણ દિશાના અન્તગગનો માર્ગ સહ્યે તું રવાના થઈ જા ! હે લલ્લે ! તું પણ કોઈ વનની ગુફામાં ચાલી જા ! અરે કરુણે ! તું પણ કોઈ અરુણમાં જઈ ક્યાંય ઘર બાંધી બેઠક રહ કરી દોય બેઠક ત્યાં જઈને કર ! હે સત્ય ! તું પણ સ્મશાનભૂમિના આગળ લે. હે નીતિ ! તારા નામનિશાનની પણ આરાધનામાં રાખી બેઠકે સારભૂકે તમને બધાને આશ્રય આપનાર ધર્માધિકારીઓ નિન્દાદિ કાંઈ સેવવા લાગી ગયા છે. (૫૧)

વિવેચન—ધર્માધિકારીઓ અર્થાત્ ધર્મોપદેશકો સ્વધર્મોનુસારી જાતે સદ્ગુણ આપવાના કર્તવ્યમાં રત રહેલા હોવા જોઈએ કિંકારી પ્રભાવે કરીને તેઓ જ સ્વકર્મજમાંથી ચ્યુત થઈને નિન્દાતું બસણ કરવા લાગે, તે પછી તેઓના મેવકો-ધર્મોનુસારીઓની શી દયા થાય ? ધર્મોપદેશકો અધિકાર જરૂરો મેટા છે તેટલું જ તેને ચિરે જોખમ પણ મોડું છે અને

તેથી જ પ્રમાણમાં તેના વિચારમાર શુદ્ધ દોષા બેઠાં જ રહ્યાં. અત્યારે
જે દોષા બેસ્યા છે તે તે કેવળ બીજા જ છે. ધર્મોપદેશો પશુ કે-
લે પ્રમાણમાં પ્રમાણમાં જ રહે નિદામોર બન્યા છે. પોતાના દરી-
યા વિશેથી ધર્મોપદેશોની નિંદા કરવી. પોતાની પ્રવૃત્તિ પોતાને
પ્રત્યે જાણી, જાણના બળોને ઉતારી પાડવા અને દુરાચારી દુરાચાર,
અપરાધ કરી કત્યાદિ અનેક દોષો આજીવનના કેટલાક ધર્મોપદેશોમાં
બેસ્યાં છે. શુદ્ધ ચરિત્ર સસારીઓ પામે જગત્તરને ઉપદેશ
કરનાર ત્યાગીઓ ઉપદેશો પોતે જ અશુદ્ધ ચરિત્ર થાશે, તે પછી
તેમના અનુયાયીઓ નગરથી તે શુદ્ધ ચરિત્રની આજ્ઞા કેવી રીતે રાખી
કરાશે ? રાજા દગલિ મર્વર્વ દાગળ કમ્મ જાયશે ? પ્રગતિ સરદાશુ કરવું એ
રાખવું ધર્મ છે, તે પોતે જ પ્રગતિ મેળવે મેળવે તે પછી પ્રગતિ મેળવે
સરદાશુ ? અશુદ્ધ ચરિત્રવાળા ધર્મોપદેશીઓ પશુ તે દોષો રાખના
જેવા જ છે. નિંદાદોષના પ્રવેશની સાથે જ તેઓ પરપરિવાદ કરવાના
દુભાષા બદાન બને છે, પોતાના આધિકારનો વિચાર કર્યા વિના લગ્ન-
નો ત્યાગ કરી મદા તદા બદા મંડી પડે છે, દવાને નિષ્કર્ષિ આપે છે,
તેથી પોતાની નિદામોર પ્રકૃતિ સાંત કરવાને અન્યના દિતાદિતનો વિચાર
કરના નથી, અસત્ય તે દમોશાં નિંદાની સાથે જ વિદાર કરે છે અને ની-
નિસંજોધી વિચાર તે મનમાં ઉદભવતોએ નથી. આ દારબુધી યાન્તિ,
લગ્ન, દવા, સત્ય, નતિ આદિ સદ્ગુણો નિંદાની સાથે ન રહેવા માટે
અને એકબેક પલાયન કરી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

શંકા—નિંદા શબ્દ અતિઆપક છે. જે પ્રત્યેક પદાર્થમાં કિચિત્
બુદ્ધિ દોષ છે તેનો અવગુણ બોલવો-કચ્છાપૂરક બોલવો, તે તે પદાર્થની નિંદા
કરી કહેવાય. આ નિંદા અસત્યમિશ્રિત છે, પરંતુ સત્યમિશ્રિત નિંદા પણ
દોષ છે. કોઈ પદાર્થમાં કોઈ દોષ દોષ, અને તે દોષનું વિશેષે કરીને
પેપ્લીકાશુ કરવું એ શું નિંદા કહેવાય ? અથવાતો શું સત્યમિશ્રિત
નિંદા કહેવાય ?

અધોધન—દોષનું નિરખવું કરવું-અથવા રીતે કરવું તે નિંદા ન કહે-
વાય. કોઈનું દિન કરવાને પણ કોઈ દુષ્ટ માનસના દોષનું કથન કરવાની

આવશ્યકતા પડે છે અને તે સમયે તે દોષકથન એ નિંદા નથી. સત્ય
મિશ્રિત નિંદામાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ વધારે હોય છે. કેાઈ કુટુંબ અથવા
કેાઈ ખરા દોષ હોય તે દોષનું યથાર્થ કથન કરવાને બદલે સત્યના મોટા
ગૈભાથી દૂર મયા પિના પશુ જે અતિશયોક્તિપૂર્વક તે કથન કરવામાં
આવ્યું હોય અને તેમ કરવામાં પોતાનો કાંઈ પશુ સ્વાર્થ નહેતો હોય તે
તે સત્યમિશ્રિત નિંદા જ કહેવાય અતિશયોક્તિના અંગે કદીને તે પ્રકારની
નિંદામાં પશુ કિમિત્ અસત્ય તત્ત્વ રહેતું છે, અને તેથી જ ગ્રંથકારે નિષ્કે-
'અસત્યસહોદરા' કહેવાની અમત્ય માની છે.

પુનઃ શંકા—સ્વાર્થનબંધિને વચ રહેલા ધર્મોપદેશકો પેતાના ધર્મમાં
તત્ત્વોની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મની ખામીઓ દર્શાવવા સાથે છે.
તે ખામીઓ દર્શાવવામાં જે તે કિમિત્ તિરસ્કાર, અપમાન કરે તે તે શું નિંદા
અથ કહેવાય ?

સમાધાન—કેાઈ ધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવી અને તેમ કરતાં અન્ય
ધર્મની ખામીઓ દર્શાવવી, એ નિંદા નથી. તેમાની કેાઈ ખામી મોટી હોય
અને પ્રસંગોપાત્ તિરસ્કારનું દર્શન થાય, તથા તે તિરસ્કાર અતિશયોક્તિ
પૂર્વક, દોષમૂલક કિંવા અસત્યમિશ્રિત ન હોય તો તે પશુ નિંદા નથી
આમાશાંત્ર સૂત્રમાં પરમતનું ખંડન કરવું હોય તો તે વિચારપૂર્વક કરવું
જોઈએ એમ કહેવામાં આવેતું છે અને જીવહિંસાના વિષયમાં સખ્યું છે કે:
પુત્રં નિશાય સમયં પત્તયં પત્તયં પ્રુષ્ઠિષ્ઠામ્મો । હં કો પાવાદુષા કિં પ્રેષાય
દુષ્ણં ઉદાહુ ગતાયં ? સમિયા પદ્ધિષ્ઠેયાવિ ભૂવં વૃયા, -સર્વેયં પાળાયે સર્વેયં
શૂવળં સર્વેયં જીવાગં સર્વેયં સત્તાગં અમાય, અપરિણિજ્યાગં મદન્મયં દુષ્ણં વિ
ચેમિ । અર્થાન્—દરેક મનવાળાના શાસ્ત્રોમાં શું શું કહેવું છે તે તપાસી કાઢી
અમે દરેક મનવાળાને સલાહ કરીએ છીએ કે હે પાપદીઓ ! તમને દુષ્ણ
અપ્રિય છે કે દુઃખ અપ્રિય છે ? જે દુઃખ અપ્રિય છે તો તમાન ગુણ
બધા જીવેને દુઃખ મદામયં કર અને અનિષ્ટ છે. આ દર્શાવતો દેવેનું
તાત્પર્ય એ છે કે પરમતનું ખંડન કરનાં પશુ તે મનના સિદ્ધિ સર્જક

રીને સમજીને યુગ્મિપુરુષર ખંડન કરું, એ નિંદા નથી. પરંતુ સ્વધર્મની ખૂબીઓ ફાંસવા વત્તાં પરધર્મના સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ રદરથ સમજ્યા વિના એકાત્મવાદપુરક તે સંબધિ મનમાવતી શુદ્ધપ્રજ્ઞા દર્શન થાય તેવી રીત કરવામાં આવે તે તો રચ્યત નિન્દા છે. એ નિંદાનો ખર્ખોજરોતોએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તેમાં જરા પણ સ્વધર્મભ્રમિનું તરવ સમાએક નથી. (૫૧)

। જાન્ય કોઇ માણસનો પ્રતિ એટલી નિંદાજાર મની મધ દોષ અને તેને કેળવી પણ નિંદા કરી દિવાલ પિચડક મન પડતું ન દોષ તો તેણે કોની અને કેવી રીતે નિંદા કરવી ? એ પ્રશ્નો હજાર મધાર નિમ્ન પ્રોત્તમાં આવે છે:-

નિન્દાયા વ્યયનગ્રંથાન્નનિર્દેશ વાર્તા । ૫૨ ॥

यद्यस्ति प्रकृतिस्तथा न च विना निन्दां सुखं लभ्यते ।
जय्या नेति वदेस्तदा स्वहृदये सूक्ष्मेक्षिका दीयताम् ॥
दोषाः सन्ति यदाऽमिताः किल निजाः सदबुद्धिसंपद्भिर्द
स्तेषामेव हि वाघनाय कुरुतां स्वस्यैव निन्दां तदा ॥

નિન્દા કરવી હોય તો પોતાના દોષોની જ કરવી.

સાધાર્થ—જો કદાચ નિન્દા કરવાની ખાસ રેવ જ પડી મધ દોષ અને તે રેવ ઉપર જય મેગવવામાં મુશ્કેલી જણાતી હોય અને નિન્દા કર્યો વગર ચેન ન જ પડતું હોય તો પડી તેના માટે બીજો માર્ગ એ છે કે તેણે મુદ્ધમ દૃષ્ટિથી પોતાના હૃદય તરફ જ જોવું જોઈએ, કે મારા પોતા-માં જ અને નુકસાન પહોચાડનારા અને મારી યુજ્ઞસંપત્તિને દરનારા કેટલા અથા દુર્જનો-દોષો બરેલા છે ? હે બ્રહ્મ ! પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને મદ્ય પ્રમાણે ખૂબ પેટ ભરીને નિરંતર જોઈ નિન્દા કરવી હોય તેટલી પોતાના દોષોની કરવી કે જોયી તારા દોષોની નિહતિ થાય. બીજાની નિન્દા કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું ? તેથી તો કેવળ ચીકણું કર્મ બધાથી (૫૨)

• વિવેચન—નિન્દા કરવાની રીત પડી ગઇ હોય અને નિન્દા કરી વળી
ગેન ન પડતું હોય તેવા નિન્દાપ્રિય જનોએ નિન્દાને માટે કયું બન્ધન
જોધવું ? સારા માણસોની નિન્દા કરવી એ તો દુઃખનું કારણ છે કયું છે
કે નિન્દા યા કુલને માયોદત્તયા જ્ઞં કૂલમ્બયમૌ અર્થાત્-માણસ જેમ જેમ
સત્યરૂપોની નિન્દા કરે છે તેમ તેમ પોતે વધારે દુઃખી થાય છે. ત્યારે નિ-
ન્દક શક્તિની વૃદ્ધિ થાય અને પોતાને દુઃખ ન થાય તેનો એક માર્ગ છે
અને તે એ છે કે પોતાના દોષોને જોઈને-પાપોને સંભારીને તેની નિન્દા
અદાતરુ ક્યાં કરવી. આ નિન્દા કરવાથી દુઃખ થતું નથી, પરંતુ પાપજં
પુદ્ગલ પાતંગાં પડે છે અને અવિધ્યમા મુકાર્યપ્રવૃત્તિમા ચિત્ત યોરે છે.
પાપ કિંવા દોષની નિન્દા કરવી એ પમાત્મા જ કહેવાય છે અને પ્રાવર્તિત
હિ પાપાનાં, પમાત્માપ્તિ ઇતિ સ્મૃત-અર્થાત્ પાપનો પમાત્મા કરેલો એ પ્રાવ-
ર્તિતરૂપ છે-પાપના પુદ્ગલને પાતંગા પાડવા જરાજર છે. એ રીતે જોઈ
સ્વદોષનિન્દા દિગ્ગજરૂપ જ લેખાય છે. (૫૨)

[પુનઃ એક નવીન ચાંકા વત્પત્ર કરી તેનો જનર આપવામા આવે છે]

પરકીયદોષાપ્રકાશનમ્ । ૫૩ ॥

દોષશ્ચેજ્ઞુતિગોચરઃ સમભવત્કસ્યાપિ ભવ્યાક્ષિનઃ ।
રૂપાપ્યો નૈવ જનાન્તિકે નહિ ભવેદ્યાવદ્ દુઃશોર્ગોચરઃ ॥
સાક્ષાત્કારપયાગતોપિ પરિપન્મધ્યે પ્રકાદ્રયો ન ત ।
એકાન્તે વિનિવેદ્યમુન્નતિધિયા ચેજ્ઞાપ્યમેતત્તદા ॥

અન્યદોષનિરાકરણે કિં નિન્દાયા આવશ્યકતા ? । ૫૪ ॥

વસ્ત્રાશુદ્ધિનિવૃત્તયે યદિ ભવેત્પદ્મસ્ય લેપઃ પુન-
ર્દુષ્ટાચારનિવૃત્તયે ભુવિ ભવેન્નિન્દારૂપદોષસ્તદા ॥
નૈવં કાપિ ચ દૃશ્યતે તત્તદ્વ્યં રીતિઃ સદા ત્યજ્યતાં ।

પમ્પ્યાં નાસ્તિ ફલશ્ચ કિચ્ચિદ્પરં દેયં ચ વૈરં વિના ॥

સામા માણસની ભૂલ કેવી રીતે મુખારથી ?

બાવાઈ—કેમ પણ સામા માણસનું દુલ્લ આપણે કાને સાંભળ્યું ને? કા ઉપરથી તે મનમાં સાચું ખાતી ભેતું ન જોઈએ, કારણકે દુનિયાના કોઈમા ખઠ્ઠી વાર તારન ભૂટી વાન પણ દેસાઈ છે, જેથી તે દુલ્લ આપણને દૃષ્ટિએય ન થયું હોય. આ ખાતીપૂર્વક જાણ્યું ન હોય ત્યાંસુધી જાણસ-
નું. વચ્ચે કે અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દુલ્લ જાહેરમાં ન મૂકવું અને સારા માણસની રજેલી કરવા મનમાં સંકેપ પણ ન કરવો; કદાચ તે દુલ્લ ખાતીપૂર્વક મનાયું આ દૃષ્ટિએયર થયું હોય તોપણ એક વાર માણસોના રોગા વચ્ચે તે દોષને પ્રકાશમાં ન લાવતાં તે ધર્મને એકાન્તમાં મગી દિવ-
સુદિપૂર્વક શુભ આચરથી જાણે શિખામણ આપના હોઈએ, તે રીતે તેની પ ન તેનું દુલ્લ કાલા માણસોએ નિવેદિત કરુ. (૫૩)

બીજાના દોષો રાજવાને શું નિન્દાની જરૂર છે ?

કાલવેનો એક લમાડવાથી જો મલીન વસ્ત્ર શુદ્ધ થઈ શકે તેમ દોષ તેમ જાણીએની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાય, પણ તેમ થવું ક્યાં જોવામાં આવે છે ? નહિ જ. ત્યારે જે પ્રવૃ-
ત્તિમાં દોષ અને વૈરની શુદ્ધિ સિવાય ખીજું કશું પણ રજ નથી તેની નિન્દાની પ્રવૃત્તિને લામાટે રહેવા કેવી જોઈએ ? તેનો તો સરંદા ત્યાજ જ કરવો જોઈએ. (૫૪)

વિવેચન—કેમ પણ માણસની નિન્દા કરનાર માણસ તે તે માણ-
સના કોઈ કાર્ય કે વિચારની અનિષ્ટતા ઉપર સ્વેચ્છાચારી ટીકા કરે છે અને તેમા એટલું અનિષ્ટચોક્ષિનું મિશ્રણ કરે છે કે જેથી તે નિન્દા સાંભળનાર માણસને પેલા નિન્દાતા માણસ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આવા નિન્દક માણસને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે “માણ ! તું કાને અમુક માણસની નિન્દા કરે છે ?” ત્યારે તે માણસ એવો ઉત્તર આપે છે કે : “હું નિન્દા કરતો નથી પરંતુ દોષાચન કરું છું, એવા હેતુથી કે એ માણસ કોઈની દૃષ્ટિમાં

અભ્યાસપ્રતિભાસી વઃ કાળપિ મ મનુ વાચી ।

અર્થ—જે મેઠા અભ્યાસનાં રમણીય અને સારુખ મેર છે તે જ ખરો 'વાચી' અર્થે વાચાને માણીને મોખવાળો વખાઃ કહેવાય છે. 'મિત્ર' આ વખતે સારુ છે. (૧૧)

[૧૬ આવાનો સર્વ પ્રયત્ન સર્વ સ્વપ્નને ત્યાજ કરી ગમેત છે, તે વિશે કપોદે ૭.]

મર્મભેદિભાગાત્પિત્રવત્ । ૨૧ ॥

પારુષ્યેણ પરાદ્મુગ્ધા શ્ચિ પુરુષાઃ શ્રોતું ન વાંચ્છન્તિ તત્ર
કિચ્ચાતઃ પરમમર્મભેદકતયા કાલુષ્યમુત્પચતે ॥

તેનાગાન્તિમસુદ્રવો જનગણે વૈમ્સ્ય વૃદ્ધિસ્તતઃ ।
શબ્દઃ સ્યાત્પરિવર્ગ્ય એવ પરુષઃ મિશ્રોપદેશાદિકે ॥

કૃત્તેભાસાદક ભાગાતિદ્રાઃ । ૨૨ ॥

યાસ્યાત્ત્વ ક્લેશાવિધાયિની જનમનોવિક્ષેપમન્વાયિની ।
રાજ્યજ્ઞાતિસમાજધર્મવિષયદ્રોહસ્ય મમ્પાદિની ॥

ધર્મોત્થાપનકારિણી વિપલતાત્રીજસ્ય સત્ચારિણી ।
વાચા સા જનઘાતિની સુખહરી વાચ્યા ન સન્તાપિની ॥

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્તવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે આ શિક્ષકે એતાએના મનમા જે વાત સાચી જોય તે વાત કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી સાચી થકાતી નથી. કારણકે તેથી એતાએ અંતઃકુપિત થઈ પરાદ્મુખ થઈ જાય છે એટલે તે વાત સામળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તે તેથી કઠોર ભાષાથી ક્રોધના મર્મરુષણ બેદાવાથી સમામા દ્રોહની કારણથી પેદા થાય છે અને કોરાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાથી અગાન્તિના શુભ

પટે છે અને પ્રેરણાની વેલડી જનસમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેના કડવાં ફળ પોતાને અને બીજાને આપવા પટે છે, માટે બહેનર એ છે કે પ્રથમથી જ વિજ્ઞાનજ્ઞ આપવામાં તેમ જ ઉપદેશ દેવામાં દારૂજી કડવાં આપાનો ઉપ-
યોગ ન કરવો. (૫૧)

અટપટ ઉઠે તેથી બાપા પણ વર્જી.

જે બાપા સુદેવ શાંતિના સાજથી સજ્જ થયેલ માનુસોના મનમાં વિશેષ નાખી કંઈક કહાસ લેવાનું કરે, પછી જે બાપા રાજ્યને પકડેલા ધ-
માંડી, નાનખા નકા પાડી, સમાજમાં સદેશ નાખી, ધર્મનો ખાંસ કરી અને
ફેશનો દાદ વાગી નાખી રાજ્યગોદ, શાંતિગોદ, સમાજગોદ ધર્મગોદ અને
ફેશગોદને જન્મ આપે, કુતકે અને કુપ્રતિષ્ઠી ધર્મજુ રચાવવા કરે કદામદ
કે હાલજાં જંગની વેલડીનો ચારે નરસ સંચાર કરે, અને સુદેવ શાંતિનો
બચ કરી મનુષ્યોનો સદ્કાર કરે તેથી અને નિષ્વજ વાદચ્ચિવાદયુક્ત બાપા,
મુગ પુરોએ કમેલ વર્જી બાદએ એટલે પોને તેવા વચનો ન બોલવાં
અને બીજાએ તે પાત્ર બની શકે તો તેની આપા બોલવા અટકાવવા
જોઈએ. (૫૨)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની બાપા બોલતી તેનું પ્રતિપાદન
દર્શાવેલું આ શ્લોકક્રમમાં કેવા પ્રકારની બાપાનો મુગ જનોએ ત્યાગ કરવો
જોઈએ તેનું દર્શન કરવામાં આવે છે. પરંતુ એટલે કહોર અને દેવ સમાજ
કે રાજ્યમાં કોઈક કિપલ કરે તેથી બાપાનો સદા ત્યાગ કરવો એવો ઉપદેશ
આપા મુખ્ય છે કેટલીક વાર વિદ્વાન મનુષ્યો પણ પોતાની બાપાના કહો-
રજાને માટે દુઃખ પામે છે. કહોર બાપા સત્ય દોષા છતાં તે સભ્યજનારને
કયની નથી અને તેમાં મને તેટલું યાચાર્ય રહેલું હોય છતાં તે દુષિત-
દોષયુક્ત બાપા જ સેવાય છે. તેટલા માટે કહ્યું છે કે સત્ય વ્યવસ્થા પ્રિય વ્યવસ્થા
જ વ્યવસ્થા સ્વયમવિચાર અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને પ્રિય બોલવું પાત્ર સત્ય
અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે અ-
સત્ય બોલીને પાત્ર પ્રિયવાદી થવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સત્ય
અપ્રિય બાપાવાળું હોય તે ન બોલવું સાફ છે—અર્થાત્ તે પ ને બોલવું

ધારણ કરવું ઉચિત છે, પરંતુ સામા માણસના હૃદયને વીધી નાખે તેવું અગ્રિય ન બોલવું, તેમ જ સત્ય ઉપર પ્રિયવાદિત્વને સરસાર્થ આપીને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન બોલવું. અગ્રિય અથવા કઠોર બાપાનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશકો આટલો આગ્રહ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે કઠોર બાપામાં શુંશાએજા દિનવચનોને મનુષ્યો શ્રવણ કરતા નથી અને તેથી તેઓનું વિત્ત કરવાને જે ઉપદેશ તેઓને આપવામાં આવતો હોય છે તે નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણથી કોઇને ઉપદેશ આપવો હોય, કોઇને તેનું દિત ખતલાવવું હોય કેવા કોઇને કપકો આપવો હોય તોપણ તે બીજી શકે ત્યાંસુધી મિષ્ટ વચનોમાં જ કહેવું. કઠોર બાપાથી જાનાઓ ક્રોધિય થાય છે, ઉપદેશ અલ્પ કરતા નથી તેથી તેઓનું અત્રેય થાય છે તથા ઉપદેશકનો આપાસ પણ વ્યર્થ જાય છે અને કોઈ અર્થદક્ષ મનુષ્યોની સાથે સંબંધ બંધાવો હોય તો પરસ્પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા ઝેર વેર બધાય છે. કઠોર માણસના એક દૃષ્ટાંત રૂપે પાડવ કૌરવનું ચરિત્ર લેખાય છે. પાંડવોના ભીમસેન તમોગુણી અને મહાક્રોધી હતો. દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ તેને વાર-પ્રહારથી વિદ્ધ કર્યા અને દ્રોપદીનાં વસ્ત્રો ઉતારાવ્યાં તેને પરિણામે ભીમસેન એટલો મૂઠ્ઠા થયો કે તેણે કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રાતઃજા લીધી, અને છેવટે પાંડવોએ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી કૌરવોના કઠોર બાપનું મૃગ તેઓને જ બોમવવું પડ્યું. એટલા ઉપરથી કહેવાય છે કે—

ત્રિવેદાક્યશરાન્ ધોરાન્ ન પારવ્યવિવક્ષુતાન્ ।

વાક્પારવ્યવક્ષાવકે ભીમઃ કુલકુલક્ષયમ્ ॥

અર્થાત્—કઠોર બાપશુરથી વિપત્તી બોજેલા ભયકર વાગ્માણેને કેંઈવાં નહિ, કેમકે કઠોર બાપશુના રોપથી ભીમસેને કુરકુળનો ક્ષય થઈ હતો. કઠોર બાપાથી એક વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા કુળને અને દેશને કેટલી હાનિ થાય છે તેનું આમોદું દૃષ્ટાન્ત છે. તેની જ રીતે જે બાપાથી સમાજમાં, ધર્મમાં, દેશમાં, પ્રજામાં કે રાજ્યમાં અનિષ્ટ જવાળાઓ સગથી ઉઠે તેવી બાપાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ એક પ્રકારનો ભયકર રિદ્રોહ લેખાય છે. જે કઠોર વચનથી એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ થતા તે અને-

કેનું અનિષ્ટ કરવા વૈરમુદિથી પ્રેરાય છે, તે ને અરપટવાળી ભંગાથી
સાબ્યતા અને સમાજમાં અનિષ્ટનો પ્રચાર થતો રોય તે બાપા કેટલી વ્ય-
ગ્રિઓના રિતનો પવન કરે તે સમજવું સહેલું છે. પંડિત જનોએ આ
કામગીરી ન રૂપેસુ છે કે કોઈના દિવાલે ચમ્પ કોલકારક બાપાનો ઉપ-
ચાર કરેલો નહિ કામગીરી તેવી બાપાના ઉપચારથી મનમાં ધારણ કરેલી
અદિનકારક મુદિનો પરાભવ થઈ જાય છે અને કોઈને પ્રાધાન્ય મળતાં
અદિનનો ન પ્રચાર થાય છે (૫૧-૫૩).

[મિત્રમાણજીના લાભો સમજાવ્યા પછી મુખ્યત્વે કરીને કેવા પ્રાણી બા-
પાનો સર્વદા ત્યાગ કરેલો તેનું સ્થળ કરવામાં આવ્યા પછી બહુધામાં માણસો
પોતાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે દર્શાવેને મિત્રમાણજીનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે :]

મિત્રમાણજી । ૫૮ ॥

માયન્તે નિજશક્તિતોઽધિકતરં વાચાલતાલભ્વિન-
સ્તેઽશ્રદ્ધેયતદુક્તયો જનગણે ગચ્છન્ત્યહો લાઘવમ્ ॥
સત્યં તદ્વચનં ભવેત્તદપિ નો કેનાપિ વિશ્વસ્યતે ।
તસ્માન્નાઽધિકમાયણં સમુચિતં શ્રેયોર્થિનાં સર્વદા ॥

બહુબોલા થવામાં શું ગૌરવ છે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો વાચાળતાનો કેળવતાવનાં પોતાની શક્તિનો
તોલ ક્યાં વગર મોટી મોટી વાતો કરી નાખે દિવસ સરસરાટ ક્યાં કરે છે,
તે વનસમાજમાં ગરવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બદલે દીનતા અને સધુતા મેળવી
દાસ્યારૂપ થાય છે, એટલું નહિ પણ તેના વચન ઉપર મોકોને શ્રદ્ધા
રહેતી નથી જેથી વખતપર તેની સાચી વાત હોય તે પણ શુદ્ધાજ્ઞામાં ખરી
જાય છે, કેમકે સાચું ખોટું ભરતી બહુબોલા થઈને તેણે પોતાનો ઈતિહાસ
ખોઈ નાંખ્યો; માટે જે ગૌરવની આદના હોય અને મોકોનો વિશ્વાસ મેળવી
કર્તવ્યના માર્ગમાં આમળ વધવું હોય તો બહુબોલા ન થવું જોઈએ અને
શક્તિ ઉપશતવું અધિકે બાપજી ન કરવું જોઈએ. (૫૮)

શિષ્ટસ્યાભરણં હિ સત્યવચનં પ્રામાણિકત્વં તથા ॥
 તસ્યાપ્યાભરણં હિતં મિતવચ્ચઃ સમ્યત્વરક્ષાકરં ।
 સંવ્ય તન્મિતભાષણં સુરક્ષકરં સર્વોત્તમં ભૂષણમ્ ॥

મિતભાષણ એ જ ભૂષણ છે.

આવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રથમ એ પૃથ્વીનું આભૂષણ છે, પ્રાણી જનિને શોભાવનારા સિવા જન પ્રાણનું આભૂષણ છે, પ્રાણિજનના રાખવાની સાથે સત્ય બોલવું હતું તે સિવા પ્રાણનું આભૂષણ છે અને સત્ય બોલવું પણ આભૂષણ મિત બોલવું છે ૧ જે સ્વચ્છતાનું કારણ છે અને સર્વનું હિત સત્ય છે. મટે સર્વ જૂઠાંઓમાં ઉત્તમ જૂઠાણ તે જ છે તે પછી કંઈ કંઈ મનુષ્ય દર્શન સદાયક ગુણદર આરા એક જૂઠાણનો સત્કાર નહિ છે ૧/૫ ।

વિધેયન—મિતભાષણનું સર્વવરિષાનું સરવિદિત છે. વિદ્વાનો પોતાની વિધાના યોગ્યથી પૂજ્ય લેખાય છે પરંતુ તે સાથે તેઓ જો 'વચ્ચી' હોય છે અર્થાત્ મિતવાચી બોલનારા હોય છે તે જ તેઓ પોતાની વિદ્વત્તને શોભા આપનારા લેખાય છે. આ કારણથી હતું છે કે વિદ્વત્ત પત્તનિમ્મત્તાં હિ વૃક્ષના અર્થોત્-જિદ્વાએ કરીને જ બોલનારાઓ પૂજ્ય લેખાય છે તત્ત્વર એ છે ૨ અને જિદ્વા અનિમાયી કદાર દત્તાદિ કુરુગ્રા મરાવતી હોય છે તે તે પૂજ્ય લેખાતી નથી પરંતુ મિતભાષિણી મધુરવાદિની હોય છે તે તેને યોગે કરીને તે જિદ્વાવાળો પૂજ્ય લેખાય છે. આ ક્ષેત્રમાં દિનકાંક મિતભાષણને સત્યભાષણના જૂઠાણે હતું છે અને તે સર્વથા ઉચિત છે. સત્યભાષણ હોવાયુક્ત નથી, પરંતુ જેની રીતે આજુબજો રિનાના અપ્ર-રા પણ શોભતી નથી, તેની રીતે સત્યભાષણ, મધુરતા, કામળતા, સુમિતતા દત્તાદિ આજુબજોનીર દિન હોય તે, તેનું નામ 'સત્ય' શોભતું નથી. નમ સત્ય બોલનારાઓ અસંખ્ય લેખાય છે અને તે મને તેના વિદ્વાનો હોય તથાપિ અતઃ જનોમાં જ તેમની મજાના થાય છે. અતઃ એક દર્શનથી તે વાદ આપણે રચેટ કરીશું. કેમ એક રાજ્ય એકદા મીઠા ઝાતુના સખ્ત તાપમાં

શક્તિ—જુદિમાન પિતાના ઈચ્છાક જુદિમાન પુત્રો એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેને તેમના પિતાના જ મમજનો વારમો મર્યો દરો એમ માની લેાય, શક્ય ને ઈચ્છાક દાખલાઓમાં તેમને તેમની નિરક્ષર માતાઓનું મમજ ન મર્યુ દોષ એવું પણ જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું શું કારણ દરો ?

સમાધાન—એવા દહાતોમાં જે પરિણામ જોવામાં આવે છે તેને પિતા તન્મયી વારસામાં મેળેલા મર્યનું જ સર્વાંગે પરિણામ સમજવું એ એક ભૂલ છે. વસ્તુતઃ જન્મ પછીના પિતા તરફથી અપાતા દિગ્દર્શના અવધાનો પૂર્વ મંત્રના બળાગતના એ સરકારો દોષ છે દમેલા એ એક સ્વાભાવિક નિયમ દોષ છે કે એક પ્રકારના સરકાર ઉપર બીજા પ્રકારના જગતાનું સંસ્કારો પડે છે તો પહેલા સંસ્કારો દયાક જન્મ છે અને બીજા સંસ્કારો પ્રધાન અને છે એટલું જ નહિ પણ પહેલા સંસ્કારો બીજા પ્રકારના સંસ્કારોમાં ભેગવાઈને તદ્દુપ પણ બની જાય છે. દૂધમાં મધુરતાના રંગકણો રહેલા છે અને દહીમાં ખટાસના રંગકણો રહેલા છે. દૂધની મધુરતાના રંગકણોમાં જોટલી પ્રત્યગતા છે તે દરતાં દહીની ખટાસના રંગકણોમાં વધુ પ્રત્યગતા છે અને તેથી જો દહીને દૂધમાં ભેગવવામાં આવે છે, તો દૂધ ઉપર દહીના ખટા રંગકણો વિજય મેળવે છે. એટલું જ નહિ પણ દૂધના મધુર રંગકણો ઉપર દહીના ખટા રંગકણો પોતાનો સંસ્કાર પાડીને દૂધને પણ દહીરૂપ બનાવી દે છે. એ જ રીતે મતાનુ જે નિરક્ષર મમજ બાળકને મર્યું દોષ છે તે ઉપર પિતાના પ્રત્યગ જુદિમાન મમજના સંસ્કારોપડે બાળક જુદિમાન નીવડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. (૬૫)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

ગૃહશિક્ષણ.

ગૃહસંસ્કારાઃ ૧૬ ॥

બાલો દાસકરે નુરક્ષણકૃતે યદ્યર્પ્યતે શૈશવે ।

દ્વૌ દાસૌ હિ ભવિષ્યતઃ કિલ તતઃ સંસર્ગમાહાત્મ્યંતઃ ।
 કર્તું યદ્યભિલષ્યતે કથમપિ શ્રેષ્ઠં શિશોર્જીવનં ।
 ચાલ્યાદેવ સુયોગ્યરક્ષકકરે વાલસ્તદા યોજ્યતામ્ ॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

સાવાર્થ—નાની અવરથાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોપવામા આવે છે, તો યોગ્ય વખતમાં એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે. અર્થાત્ એક નોકર તો જે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમા ઉગર્યો તેને પણ નોકરના સંસર્ગની માફી અસરથી નોકરના જેવા સરકારો અને તેના જેવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર તે. આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, ખાટે જો બાળકનું જીવન થેજ બનાવવું હોય તો બાહ્યપણાથી જ લાયક રક્ષકની સારવાર હેઠળ બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બદોબસ્ત કરવો જોઈએ. (૧૬)

વિવેચન—પણા ધનવાન પુરુષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તોડો હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમા આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફેરે છે. આથી તે બાળક પોતાના માતા-પિતા કરતા નોકરોનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કાંઈ કાંઈ વાર નો તે તે નોકરનું એટલું પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાના માનપિતા પાસે રહેવાનું પણ તેને ગમતું નથી ! નોકરો હમેશા કુદ્ર વિચારના, તરગી, વ્યસની અને આગ્રહુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બીજા લોકો સાથે અસખ્ય બાબતમાં વાતચીત કરે છે, કંઠાસ કરે છે, અને ગમે તેમ બોલે છે એવા નોકરના નિત્યના સહવાસવાળું બાળક પણ તેના જેવું જ બને છે. બાળકનું નિર્ણય અને સરલ મન હમેશાં અતુકરુણત્વપર હોય છે. તે જ કાંઈ બોલે છે, ચાલે છે, કે કરે છે તે સપાળું તેજે બીજાઓ પાસેથી અતુકરુણરૂપે જ ચડબું કરેલું હોય છે. આ કાળુથી જેની કુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય

ઉદ્ધારો કાઢવા નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ, કારણકે તેની જ હાથ આ-
બેલુખ બાળકના કોમળ હૃદય ઉપર દુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના
પુત્રનું અનિદ્ર ઇચ્છતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નિવડે એવી જ તેની
ઇચ્છા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિદ્ર સંયોગમાંથી જ
આવી શે છે, છતાં બહેમી, અજ્ઞાન અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના વિનંતી
ગમે તેવી શુભ વાચ્છના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને
ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અદિત જ થાય છે.
સાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી જ
તેની બહેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ સાકરની બાળકને જ-
છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. અનુરમ્ભનિમા કર્તુ છે કે ડગ્ગાવલ-
લમ્બલમ્બ જાતલમ્બ વલિલાલમ્બ ॥ પ્રત્યક્ષ ભોક્ત્ર્યાગ્રાવા પ્રત્યક્ષ બીનિચંચલ ॥
અર્થેન્—છોકરું દેવમ કરવા, દેવમન થવા પડી તેમનું પાત્રન કરું
અને પ્રતિવિલસ થરના કામકાજ કરવા એ બીનું પ્રવર કામ છે આ
રીતે માલક માતાઓ પોતાના બાળકોને સાકરોના ન થમા દતા ન
દેતા પે નાને દાગે રહેર અને પોતાના સદવિચારોનું શિક્ષણ આપે, તે
પુત્ર પણ માલક નીવડ તેમા અસંભવિતના કામ જ નથી. બીએને ઉત્તર
કરક-કમ્મ બાવનાનુમ્મ કરવાના પ્રયાસ કરવામા જે મુખ્ય તાત્પર્ય રજી
છે તે એ જ છે કે અવિચલ પ્રગતને પણ તેની જ બનાવી અવિચલ
પ્રગતને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેદને આગે જરૂર તે કરવા
ઉત્તમ માન એની વિદેશ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને આવી રીતે
બીનિચંચલ તથા અર્થિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રગતને ઉત્તમ વિવરણી
કરી દેવા છે. (૧૭-૧૮)

[હરે વિદ્યાઓમાં અવગત શિક્ષણ કરવા પર આવજ આવતા શિક્ષકો
દેવવા છે]

શુભશિખમ ૧૦ ॥

મન્દુ માનવાઃ પ્રથમતઃ શાસ્ત્રા મુગિદાર્શિના ।
મનની મુગિદાશરૂતે યોગ્યા વમ ગિશિના ॥

મિત્તેર્મૂલમગ્ધવિદિતં દૃઢતરં સ્યાચ્ચેત્તદા સા દૃઢા ।
ગચ્છેદુચ્ચપદં તતોપિ મહિતં સ્થાનં ન ચેદન્યથા ॥

ધરતું શિક્ષણ.

બાષાર્થ—નિઘાન, મેલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ કોઈ માનના દોષ તો બધે બને પણ હું તો એમ સમજું છું કે શુદ્ધિશીલ માતા જ બાળકને ખૂં શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાપાર્થ છે. જે બીનતો પાપો દૈ-મગ્ધજ નાંખવામાં આવે તે બીન વધારે મગ્ધજ બને છે, અને અનેક મદેશોને ધારણ કરી શકે છે. પણ પાપો કામો દોષ તો તેમ જની શક્ય નથી. તેથી રીતે બાળકના મગ્ધતા માતા નશ્વરના શિક્ષણને મગ્ધજ પાપો પાપો દોષ તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપરોક્તી જ- શકે. (૧૪)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ચલા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશ્ચયે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરંતુ તે પહેલાં શરૂ થઈ ચૂકી દોષ છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, તે પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્વનિધિવાવરણનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ બજાવનારું થઈ પડે છે. વિદ્યાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ધર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ રૂઝ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જુદે જુદે રીતે અપાય તેમનું સ્થાન ગ્રિતચુ ક્યું એ પ્રશ્ન અમલનો હરે છે. આનંદિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરંતુ વર્નિક્ષ (classmaster) નું બધારણ બંધિવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જોડેલા સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્નિક્ષ' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુભવ ધર્મનકારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખૂં

ઉદ્દારો કાઢવા નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ, કારણકે તેની જ છાત્ર આ-
બેદુષ બાળકના કેમળ હૃદય ઉપર મુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના
પુત્રનું અનિષ્ટ ધ્યાનથી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નિવડે એવી જ તેની
ધ્યાના હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંબોગોમાંથી જ
ચાવી લે છે; છતાં બહેમી, અજ્ઞાન અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના કિતની
ગમે તેવી શુભ વાન્છના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને
ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું આદિન જ થાય છે.
ચાકરમાં એક માતાના જેવા શુણ્ણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે
તેવી બહેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ ચાકરની બાળકને ઉ-
છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કથ્યું છે કે ઉત્સાદનમ-
પત્યસ્ય જ્ઞાનમ્વ પરિપાલનમ્ । પ્રત્યહં લોકવાચાયા પ્રત્યથ સ્ત્રીનિર્વંધનમ્ ॥
અર્થાત્—છોકરા ઉત્પન્ન કરવા, ઉત્પન્ન થયા પછી નેમનું પાલન કરવું
અને પ્રતિદિવસ ધરનાં કામકાજ કરવા એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે આ
રીતે સાચક માતાઓ પોતાના બાળકોને ચાકરોના દાયમા જવા ન
દેતા પોતાને દાયે ઉછેરે અને પોતાના સહવિચારોનું શિક્ષણ આપે, તે
પુત્રો પણ સાચક નીવડે તેમાં અસંભવિતતા કાઢ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉત્તમ
કર્યા-ઉચ્ચ આવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું
છે તે એ જ છે કે બવિધ્યની પ્રગતિ પણ તેવી જ બનાવવી, બવિધ્યની
પ્રગતિ ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલે અંશે જરૂર છે તે કરતાં
ઉત્તમ માતાઓની વિશેષ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને બ્યાવકારિક,
નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રગતિ ઉત્તમ વિચારવાળી
કરી શકાય છે. (૬૭-૬૮)

[હવે નિઠાણોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણની
ઉત્તમતા દર્શાવાય છે.]

ગૃહશિક્ષણમ્ । ૧૨ ॥

મન્યન્તે સ્વલુ માનવાઃ પ્રથમતઃ શાલા સુશિક્ષાયિકા ।
મન્યેહં જનની સુશિક્ષણકૃતે યોગ્યા પરા શિક્ષિતા ॥

મિનેર્મૂલમગ્વાળિતં દૃઢતરં સ્વાચ્છેત્તદા સા દૃઢા ।

ગચ્છેદુચ્ચપદં તત્તોપિ મહિતં સ્થાનં ન ચેદન્યથા ॥

પરંતુ શિક્ષણ.

આવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ કોઈ માનના દોષ તો બને અને પણ હું તો એમ સમજું છું કે મુલિકિન માતા જ બાળકને ખૂં શિક્ષણ આપે છે માતાનું શિક્ષણ પાપાર્થ છે. જે બીજનો પાપો દદ-મનજન નાખવામાં આવે તે બીજ વધારે મનજન બને છે, અને અનેક પ્રદેશોને પારખી કરી શકે છે પણ પાપો કાચો દોષ તો તેમ બની શકે નથી. તેથી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મનજન પાપો પડ્યો દોષ તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપરોગી થઈ શકે. (૧૬)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસાડવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ જાય દોષ છે. જન્મ થયા પ્રવૃત્તિ મર્મમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, તે પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના બોલામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ મનધર્માવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ બનવાનાં થઈ શકે છે વિદ્યાને એ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે, આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જુદું જુદું રહે એ અપાય તેમાંનું પ્રધાન વિદ્યારૂપ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો છે. આ નિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરંતુ વર્ન્યુક (Lancaster) નું બધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જોડેલા સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્ન્યુક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્નનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખૂં

રચના તો 'ધર' જ છે. 'વર્તણૂક'નું બધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ પણ આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. બાળકને અસત્ય, અનીતિ, કુસંપ્રેરિત્વાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિમાન, સત્સંગી, સુવિચારશીલ બનાવવાનું શિક્ષણ માતાપિતા ધર આગળ જોડલા પ્રમાણમાં આપી શકે છે તેથી પ્રમાણમાં વિદ્યાધ્યયન કરાવતી શાળાઓમાં તે શિક્ષણ અપાતું નથી. જે વિદ્યા મનુષ્યના વર્તન ઉપર સારી અસર નીપજતી શકતી નથી, તે વિદ્યા તો તાત્કાલિક દૃષ્ટિથી જોતા કશા ઉપાયોગની નથી અને તેથી બીજા પ્રકારની શાળા ઉપર પ્રથમ પ્રકારની શૃદ્ધશિક્ષણદાત્રી શાળા સરસાઈ જોખવે છે. જ્યાં કહે તેના જન્મની સાથે જ માતાપિતા અધ્યાપિકાદ્વારા શિક્ષણ મળે છે અને તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકને વિદ્યાધ્યયન માટે નિશાળે બેસાડ્યા પછી પણ ચાલુ રહેતું જોઈએ. બાળકને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાનો જે ધર્મ પ્રાર્થના સમયમાં મુઝાઓ બજાવતા-માતાપિતાના ધર્મોનું પણ વધાર્યું પાલન કરતા, તેવા મુઝાઓ આજના સમયમાં ગયા નથી, તેથી નિશાળના શિક્ષણની સાથે સાથે ધર્મનું શિક્ષણ પણ ચાલુ રહેતું જોઈએ અને તે કોઈ પણ રીતે અટકી જવું જોઈએ નહિ. જે ધરનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે અપાય, તો જ નિશાળનું શિક્ષણ પણ અસર નીપજતવનારું થાય છે અને તેથી ઉત્તમ જાતે પ્રકારના નિશાળમાં પણ આગળ અપાતા નિશાળમાં માતાપિતાએ વધારે મદદ રાખતી જરૂરની છે. નિશાળમાં સૌથી વધારે માત્ર મેળાઈને ધર્મો માટે વિદ્યાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ જન્ય પ્રકારની શૃદ્ધોગતીને જાણી દેવાની અને આટલે માટે ઉત્તરી ગુમાના રાખના જન્ય અવધા મળી તો તેમ છે તેમ જ જન્મી સારી દેગવળીથી-નિશાળની દેગવળી મળ્યા સિં સંસ્કરિત નીચેના પુરાણના રહાતો મળી શકે છે. આ કમળથી ઉત્તમ પ્રકારની શાળાઓમાં શૃદ્ધોગી શાળા પ્રથમ પદે નિરાંત છે. (૨)

[નિશાળમાં અપાતા શિક્ષણ કરના ધર આવજ અપાત શિક્ષણ ઉત્તમ દોષના કારણનું પ્રતિષાદન કરના ઉત્તમ પ્રકારના શિક્ષણની દુષ્ટતા દર્શાવવા કરવામાં આવે છે.]

પ્રથમશિક્ષણશાસ્ત્રપ્રબંધમાં ૧૦૦

આયે વરંયુગે ગિરોર્ભવતિ પન્માગ્રન્તિકે શિક્ષણં ।

ન મ્યાદર્પંગતેપિ શિક્ષણમિદં શિક્ષ્યસ્ય શિક્ષાલયે ॥
 ચાત્રં શિક્ષણમેવ તત્ર હિ ભવેત્તસ્ય સ્વકાલાવધિઃ ।
 મત્યં શિક્ષણમાન્તરં કિલ ભવેદાજન્મનસ્તદ્ધિતમ્ ॥

પાઠેલી અને બીજી શાળાના શિક્ષણની તુલના.

આવાર્ધ—જાગરને પોતાની માતા પાનેથી પ્રથમના બે વર્ષના ગેરવું શિક્ષણ મળે છે તેવું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં મોં વાં પર્વના અવધાર કરતા પછી મળતું મુખેસ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બદલાવું શિક્ષણ છે અને વળી તે દરવાજા છે. તે શિક્ષણની અન્ય પહેલે જામે જુદી કે મમજા ઉપર થાય છે પણ દરેક ઉપર થોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે તે આત્મિક શિક્ષણ છે, એટલે તે શિક્ષણથી માનસિક બધાંજ થાય છે અને મન ડેગવાય છે. માનસિક સદગુણોની કેળવણી ઉપર જ બાળકની કેળવણીની ફેરવેનો આધાર રહે છે મારે આત્મિક જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને તેની તરફના પ્રાપ્ત મર્યાદાથી જ થાય છે. (૭૦)

વિવેચન—જાત્યાવસ્થામાં જાગરના કુટુંબજ અને અનુકરણથીજ અજ્ઞાન દ્રવ્યમાં જે સંસ્કારો પડે છે તે એવા વસ્તુઓ થાય છે કે આખા જીવનમાં તે સંસ્કારોની પ્રતિજ્ઞા અસર જાણીયા વિના રહેતી નથી. માતાના રિચારો, જુદી અને જનિતું શિક્ષણ જાગરને એ જ અવસ્થામાં મળે છે, કારણકે જાગર માતાના સ્તનદારા જે દૂધ પીમે છે તે દૂધમાં તે એકલા શરીરનું જ પોષણ મેળવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ મનનું પોષણ પણ તે દૂધમાંથી અને માતાના વર્તન, વિચાર તથા વાણીમાંથી જાગર આપણી ચર્ચાઓમાંથી ન બેઠા છતાં તેની રીતે મેળવે છે. ડૉ. ફ્રોલે કહે છે કે “માનસિક વિકારો જેવા કે ગુસ્સો, શોક, ખેદ, ચિંતા વગેરે સર્વ શરીરના ધાવણ વગેરે રસોને વિકારી બનાવે છે અને પરિણામે એ રસોને ચૂસનાર જાગરનાં તન-મનને બગાડે છે.” આ કારણથી જાગરનો જન્મ થવા પછી બે વર્ષ સુધીમાં-સ્તનપાચકાવસ્થામાં જાગરને જે શિક્ષણ

વ્યવહાર તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં વખત કરી નાંખે છે અને પછી તેઓ સંતુષ્ટ થાય છે. તે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના મગજની નમેનસમાં ઉતરીને પોષણ આપનારું યજ્ઞ યજ્ઞ છે કે નહિ તેની દરકાર રાખવામાં નહિ આવતી હોવાથી એ 'કુશ્મણ્ડ' શિક્ષણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતું નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા જોઈએ જ લાયક બનાવી શકે છે. આ રજોગુણી શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારીને તેને સાત્ત્વિક બનાવવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મોટો લાભ થાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી એવે પ્રકારે આપવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થી વ્યવહારકુશળ, નીતિમાન, સરલ પરમાર્થવૃત્તિવાળો, ધર્મરતિ અને દેશમેવક અને તો એ કેળવણી ઉજ્જવલ વર્ણયુક્ત અને સાત્ત્વિક લેખાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થીના વર્તન ઉપર અસર કરનારી ન નીવડે તો તે અર્ધકીન કેળવણી 'સાત્ત્વિક કેળવણી' ની ગણનામાં આવી શકે નહિ, પણ તે 'રજોગુણી કેળવણી' જ લેખાય. સાત્ત્વિક કેળવણીની ઉત્તમ અસર એ છે કે તે ધર્મરચકામોક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ઐદિક સાચે આધુનિક સુખની અભિલાષા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી તેને હવ્યપથગામી બનાવે છે. એ પ્રમાણે 'આત્મહિતકર' દૃષ્ટિથી જોતા જ કેળવણી લાગે તે જ કેળવણી વસ્તુતઃ 'કેળવણી' અથવા 'શિક્ષણ' ના નામને સાચું કરનારી લેખાય છે. (૭૪-૭૫)

[એ ત્રણ પ્રકારની કેળવણી પૃથક્ પૃથક્ કેવી અસરો નીપજાવે છે તે અવદર્શિત છે :-]

ત્રિવિધશિક્ષણપદ્ધતિવર્ણનઃ । ૭૬ ॥

દુર્નૈતિં દુરિતં તથા વિતનુતે વિદ્યાઽધમા તામસી ।
વિચેહા વિવિધાસ્તનોતિ વિપયાસર્કિં ચ યા રાજસી ॥
શ્રદ્ધાં રક્ષતિ શિક્ષયત્યુપકૃતિં પ્રામાણિકત્વં તથા ।

ચારિત્રં સુનયં વિદ્યોદયપતિ સાવિત્રા ચ યા સાત્ત્વિકી ॥

તામસી રાજસી અને સાત્ત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

સાવાધ—તમોગુણવિશિષ્ટ તામસી કેવળી માણસને નીતિથી બદલે
હરી અનાગિને માંમે પસંદી ભય છે, અને પાપની રૂતિએને પોતાજ આપી
ખર્ચી પતિન હરે છે આ કેવળી અધમ દોષથી ત્યાજ્ય છે રજોગુણ-
વિશિષ્ટ રાજસી કેવળી વિવિધ પ્રકારની તુભાના તંતુએને લંબાવે છે.
રન્દિપશ્વર વિષયમુખમા આસક્તિ વધારે છે, દ્રવ્યના લોભને લીધે ધનુ
અનર્થ નિપજાવે છે, તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મદિત્તર નદિ દોષથી
આદરણીય નથી પણ જે શિશુજપદ્ધતિ સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ સાત્ત્વિક છે તે
ધાર્મિક અદાનું મદાજ હરે છે, પરાપકાર કરવાનું શિશુ આપે છે, સત્ય
વાદી, પ્રામાણિક મદેવાનો પાલ લેખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દંડના ક-
નાથી અન્નિયની વિશુદ્ધિ કરાવે છે. તે વિદ્યા વ્રતમ દોષથી આદરણીય
છે. તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિશુજપદ્ધતિ જ સત્ય નિપત થવી જોઈએ. (૭૨)

વિવેચન—જે ત્રણ પ્રકારના ગુણથી મુજા શિશુજ કહેવામા આવેલું
છે તે ત્રણ પ્રકારના ગુણના લાજાજ ‘ભાવપ્રકાશ’ નામક મંથમાં કહેવામા
આવેલા છે તમોગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

શાન્તિશ્વરં સ્વપ્નમગતઃ સિદ્ધિવિનાશસ્થ્યં ચ દુષ્ટ મનિ ।

પ્રીતિનિમિદ્ધિર્લક્ષ્યમર્થમગિ સદા નિદ્રાલુપ્તઃ સ્વનિશ્ચય ॥

ભાજાત્વં કિંચ સર્વતોવિ સતતં ક્રોધાન્ધતા મૃદતા ।

પ્રજ્ઞાતા દિ સમોગુણેન સહિતર્થ્યેન મુગાધેનયઃ ॥

અર્થાત—નાસ્તિવ્રતા, અતિશય બેદ, અનિશ્ચય આયમ, દુષ્ટ મનિ,
નિદ્રિત ક્રોધોદિમા પ્રીતિ, અદાનય નિદાનુતા, અજ્ઞાન અને મર્થનઃ સતત
ક્રોધાન્ધતા તથા મૃદતા એ તમોગુણગુણ મેનનુના મુજા કહેવા ને
જૂનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેવાં છે:

જોડમ્ભાદ્ધનર્જાજા ન

દેશઃ સ્વપ્નમગતઃ

ત્વં સ્વપ્નમગતઃ

નિદ્રાલુપ્તઃ ॥

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન જાગે, યમને જોતાં હોય તેમ જ
ભીત ન બને, કિન્તુ જાગે પોતાનાં પૂજ્ય પાત્રકને જોતાં હોય તે
રીતે પ્રેમથી પ્રકૃષ્ટિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેના દિતવચનો અ
શિશ્નાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતા હોય કે બાળકો અત્યંત ખુશાલી સા
તે વચનો સામળવાને તલપી રહ્યા હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચ
માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તે
હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરુભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનની
અને ઉપર કહેલી યોગ્યતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાય
શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન—ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ ગુરુને
વત્સલ ભાવ એ બન્ને ગુણોથી એક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં જોડે
સફળ નીવડી શકે છે તેટલો સફળ પોતામાં ગમે તેવી અપજા બુદ્ધિ હોય
અને ગુરુમાં ગમે તેટલું જ્ઞાન ભર્યું હોય તોપણ તે નીવડી શકતો નથી.
આ કારણથી ગુરુની યોગ્યતા એવી હોવી જોઈએ કે જેણે શિષ્ય તેના પ્રત્યે
પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરે. શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલા ગુરુ
શિષ્ય પ્રતિ પુત્રવત્ વત્સલ ભાવ હોવાની જરૂર છે. જે ગુરુઓ શિષ્યોનું
આકર્ષણ પોતાની અતુલ વિદ્વત્તાવડે અથવાનો ચમચમની સોડીવડે કરે છે
તે ગુરુઓ વત્સલ ભાવની ન્યૂનતાથી પોતાના કાર્યમાં સફળ નીવડતા નથી આ
કારણથી ગુરુમાં અનેક શાન્ત અને સરસ ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે વળી બા
ળકની ભવિષ્યની જીંદગીને ઘડનાર જેવી રીતે માતાપિતા હોય છે તેવી જ રીતે
શિક્ષક પણ હોય છે અને શિક્ષકના બોધ તથા વર્તનની ઝાપ બાળકોપર
પડે છે, એ કારણથી નીતિના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે
હોવાની જરૂર છે. જે શિક્ષક અસત્યવાદી, અપ્રામાણિક અને માઠા આચર
ણવાળો હોય છે તો શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામાં હોય તેમ
જોતા નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્ગુણયુક્ત જ હોવો જોઈએ જોતેને કહ્યું
“ છે કે ” ઇશ્વરનાં સર્ગ સંજ્ઞાઓને હું વિદ્યાર્થી કહે છું કે તેમજ જ્ઞાન
સંપન્ન શિક્ષક શોધી કાઢવા કેતાં સુદૃઢ શિક્ષક શોધી કાઢવાને માટે કાળજી

ચાલાઃ સન્ત્યનુકારિણઃ પ્રકૃતિતઃ પદ્યન્તિ યદ્દૃશં ।
માન્યે મુખ્યજને તથાઽનુકરણે પ્રાયો યતન્તે સ્વયમ્ ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

બાષાર્થ—શિક્ષણમાં ચાલતા પુસ્તકો અને તેટલા ઉંચા પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રવેદો દેવ કાગળ રૂપ પ્રાચીન પુસ્તકોનાં રચેલાં હોય તથાપિ ને સ્વયં જઈ દોરાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરું પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સમગ્રતા શિક્ષકની શિષ્ટતા-યોગ્યતાને આધારી છે. જો શિક્ષક શિષ્ટતાસંપન્ન-લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારના પુસ્તકોની અંદર મોડેલી નાગી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાપ્ત નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે જાગૃતોની પ્રકૃતિ પ્રાપ્તે અનુકરણથીયે હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું આગ્રહ સાફ હોય અથવા દબકું હોય તથાપિ તેને સાફ સમજ તેની નકલ કરવાની કેમેલ સત્વર થાય છે, એટલે ઉંચા શિક્ષણની જાગૃતોના મમજ ઉપર જે અસર થતી જોઈએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરલ વર્ણન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઈએ. (૭૬)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષક જો મુર તરીકેની મર્દ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મમજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી કહ્યું શિક્ષક અને તેજો વિદ્વાન હોય, પરંતુ જો શિષ્ટતા-યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિષ્યને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે, કારણકે પુસ્તકો વાચવાથી મમજ જેટલી ત્વરાથી બોધ અર્જન કરી શકે છે તે કરતાં વિશેષ ત્વરાથી શિષ્યની આંખો શિક્ષકના સદસદ-વર્ણનનો અને કાન સારી-માઠી વાણીના મુખેષ-ક્રમેષ મદન કરે છે; તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતા શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી જાગૃતને શિક્ષણ આપવાનો કમ પ્રારંભના પદેમાં યોગ્ય શિક્ષકની પમદગી કરવાનું વિચારી જવું ન જોઈએ. પુત્રોને વિદ્વાન, વિનયી અને આત્મકિંત જનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય શિક્ષકોના હાથમાં જ મૂકવા જોઈએ. (૭૭)

ચાલાઃ સન્ત્યજ્ઞકારિણઃ પ્રકૃતિતઃ પદ્યન્તિ યદ્યદ્દૃશં ।
માન્યે મુહ્યજને તથાઽનુકરણે પ્રાપો યતન્તે સ્વયમ્ ॥

ધોમ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં શાળાના પુસ્તકો અને તેટલાં કેટલાં પ્રકારનાં હોય અને અને તેનાં સામ્યતા કેટલું દાગ ૨૫ પ્રાચ પુસ્તકોનાં સ્વેચ્છાં હોય તથાપિ ને સ્વયઃ જાડે દોષથી શિક્ષકની ખાસતઃ દ્વિધાન પૂર્વે પાડે છે, એટલે તે શિક્ષકની સમજના શિક્ષકની શિક્ષના-ધોમ્યનાને આભારી છે. જો શિક્ષક શિક્ષકામમાં-લાયક ન હોય તો કેટલાં પ્રકારના પુસ્તકોની અંદર જોડાવેલી નારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાપ્તિ નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે ખાગકોની પ્રકૃતિ પ્રાપ્તિ અનુકરણથીયે દોષ છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું ચાગ્ય સાઃ દોષ અથવા દલિલ દોષ તથાપિ તેને સાદું સમજ તેની નકલ કરવાની કેમકે સત્વર થાય છે, એટલે કેવળ શિક્ષકની ખાગકોના મમજ ઉપર જે અસર થઈ જોઈએ તે અસર ન.લાયક શિક્ષકોના વિરલ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થતા પામની નથી, માટે શિક્ષક પૂરતી લાપજવાળો હોવો જોઈએ. (૧૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષક જો મુક તરીકેની મર્મ પ્રકારની ધોમ્યના પદાર્થ છે, તો તે શિક્ષકના મમજ ઉપર સારી ડાખ પાડી શકે છે. તેથી ઉપર શિક્ષક અને તેનો વિદ્યાન દોષ, પરન્તુ જો શિક્ષકના-ધોમ્યનાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિક્ષકને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે, કારણકે પુસ્તકો વાચવાથી મમજ જોઈતી તરતથી જોઈ અલગ કરી શકે છે તે કદાંચ રિશય તરતથી શિક્ષકની આંખો શિક્ષકના સત્સદ-વર્તનનો અને કાલ સારી-માલી વાળીનો સુરેષ-કુરેષ અલગ કરે છે: તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા માન કરતાં શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાનું જાન રિશય અસરકારક નીવડે છે અને તેથી ખાગકને શિક્ષણ આપવાનો કમ પ્રારંભ પડેલાં ધોમ્ય શિક્ષકની પદ્ધતિ કરવાનું ચિત્તરી જાનું ન જોઈએ. પૂર્વેને વિદ્યાન, વિનયી અને આત્મિક બનાવવા દોષ તો તેમને શોધ શિક્ષકોના દાવમાં જ મૂકવા જોઈએ. (૧૫)

નારા થઈ પડે છે. આ સ્થોત્રમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સ્થિતિની સમાનતા બતાવવામાં આવી છે. ‘વિદ્યાભ્યાસ’ પણ એક પ્રકારનો યોગ છે, અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થીને યોગીના મુજો જ ધ્યાન કરવાની જરૂર પડે છે. વાર્તાપ્રવાણ, રમતીયાળ, પ્રમાદી, ચપલ અને વિવશમગ્ન મનુષ્ય-અર્થાત્ યોગી મનુષ્ય યોગની ક્રિયાઓમાં સ્થિર થઈ શકે નથી અને યોગની સીટીમાં અતિ પરિશ્રમે કરીને એ યોગ પચીઆ ઉમે થઈ છે તે; પુનઃ જાણ થઈને પનિત થાય છે, તેથી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ઉત્ત દોષોને સીધી વિદ્યાભ્યાસમાં ગિરતા સેવી શકે નથી. અતિ આશામય છે યોગી. અભ્યાસ તે કરે છે પરંતુ પુનઃ પ્રમાદ, વિવશમગ્ન વગેરે દોષો થી અવતાં તે સપગું યોગિયું બૂધી ભય છે અને અભ્યાસમાં અપરિણિત થાય છે. ‘આજીવનીનિ’ માં પણ એ જ પ્રકારના આડ દોષો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ તપાસવા એવું શરમ વ્યુ છે.

કામ ક્રોધ મદા મોહ મ્હાનુ મૃગારકીનુદમ્ ।

આભ્યસનિનિર્દા જ વિદ્યાર્થી કષ્ટ વર્તમેજ્જ ।

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, મોહ, મદા, મૃગાર, નાચ-રંજ, આકર્ષ્ય નદા અતિનિદા એ આદો ત્યાગ કરવો. આ સર્વ દોષો ન્યજવાનું કુમાર એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થી નથી. ઉદય અને એકાગ્રતા એ એ અભ્યાસનાં મુખ્ય સહજો છે અને એ બન્ને સહજોને દાનિ કરનારા જે દોષો દોષ તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તે વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નો છે. વિદ્યાર્થી-એના ધર્મોને જુલી જાહેને આડે મ.એ જનારા વિદ્યાર્થીએ મને તેના શુદ્ધિમાન દોષ નોપણ ઉદય અને એકાગ્રતાને અમારે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી સરળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[વિદ્યાર્થીમાં વિદ્યાર્થી થઈ પડ્યા દોષો કહેવાતા, હવે તેને મારાપ થઈ પડનારાં કામનો કયા કયા છે તે જણાવે છે:]

સિદ્ધિમાપવાનિ । ૮૧ ॥

‘અકાન્તસ્થલમેવનં વ્યવહતૌ નૈશ્ચિન્ત્યસમ્પાદનં ।

મતા એક વિદ્યાને કહ્યું છે કે " આરોગ્ય એ એટલો મોટો આશીર્વાદ છે કે
એક નીરોગી બિખારી એક પીડા પામના ઝગત કરના પશુ કરે મુખી
મનાય છે " કોઈન નામનો એક વિદ્વાન કહે છે કે એક નાનુક મૂડે
ચાપ છે ત્યારે તેને તેના ધનથી કમો આનંદ થને નથી કમલકે તેને
મોનાનો મુકુટ તેનું મન્તકરણ મટાડી શકેના નથી, તેના મખમલના લેણા
તેના પગનો વા મટાડી શકતા નથી કે તેના નુકસાનથી તેના તેનો નાક
કિતારી શકતા નથી. આરોગ્ય આટલું મહત્વવાનું છે અને તે એટલું
માટે મહત્વવાનું છે કે તેથી મનુષ્યના સર્વગતને અર્થ જે કંઈ કરવા
હોય છે તે કંઈ કરવામાં સમર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. એમ તેના સાચા મહેલો
દેવા છતાં રોગી મનુષ્ય પ્રજા સંસ્કારને પણ કદી નકલે નથી જે કંઈ
પ્રેતાના નીરોગી શરીરવડે બની શકે છે, તે કાળ આનંદને દાવે એ
તેણે ધનવંડે પણ કદી શકાતું નથી અને તેથી જ Hints to Health
અર્થાત્ 'આરોગ્ય એ જ ધન છે' એમ કહેવ વ છે. ૧૮૦

આરોગ્યપ્રકારો । ૯૦ ॥

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रिमं ।
रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાષાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વતનામાં આવે કે
જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને આ
રોગ બરાબર જળવાઈ રહે તે એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય
કહીશું. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે પ્ર
થમ ખાનપાન વગેરેમાં અક્ષત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પણ તેની
દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય તે

સર્વને દુકામાં પતારી પજુ શક્યો છું. જ્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયોદ્ધાર રોગની
 શાન્તિ થઇ શકતી હોય ત્યાંસુધી દવારૂપી વિષ શરીરમાં ન નાખવું એ
 દેતકારક છે. શરીરમાં મળતા પ્રકોપથી રોગ થાય છે તેથી મળતો નાશ
 કરવાને ઉજોદરી તપ આદરવો અર્થાત્ કચિ કરતા ઓછુ ખાનુ અને પુ
 તમાં પચી શકે તેવું દહકું મેળવ લેવું એ વધારે સનાદમરૂપ છે. આથી
 સદગ્ન સદગ્નમાં ઉત્પન્ન થ- આરત નાના મેળે જાતી નામી જાય છે તે
 કાંઈ દોષ તો માસમાં બે અથવા ચાર ઉપરામ કરવા ક્રિયા એવાન
 કરવાં, એ પણ શરીરમાં એકલા ચએલા મળે સાર કરવાનો સારો ઉપાય છે.
 આ સંબંધે હુધ કોરોનગ નામના એક વિદ્વાન્ પુત્ર ગ્રામ રૂપે ક
 થોમી છે. જુદુ મસાલાદર અને મીઠા મીઠા જોગક બંધો એવી તક
 રસ્તી જગાડવા પામી હતી, અને તે એકાદમી કે તેને જીવવાની પત
 આયા રડી નહોતી. ત્યારપછી તે માત્ર અરો મેઝ જલ સાથે બેગ
 લેવા લાગ્યો અને તે એવો તંદુરસ્ત બની ગયો કે તે તેડુ વાંતી વખતે
 થયો ત્યાંસુધી તેને જરા પજુ રોગ થવા ભય નહોતો. ત્યારપછી તેજ
 પોતાના બેરાકમાં માત્ર પાચ રૂપિયાનાં તંદુરસ્તી ના અને તેથી તે
 તંદુરસ્તી લઈ. વારવાર તે માટે થઈ જાય તેવી તેને તાત
 અસલ પ્રમાણમાં બેરાક સેવા માટેનાં પચાસુ રૂપિયા મળે અને એ
 કામ્યું હતું કે આદિ જીવન અને આનંદમય અને નિર્મલ ના. મા
 વાંતી ઉમર સુધી તેને એવી જ તરેહની તંદુરસ્તી મળી રહે. આ
 જાણને તે દોઢાં સાત-આઠ કલાક તો લખતો, અને નિર્મલ નામ
 ગિતિ વ્યાવહારિક કાર્યોમાં બાગ વીધા કરતો. તેના સમય તો મા
 મને છે કે, તેની મો વાંતી ઉમરે પજુ ને શરીરમાં માટે માત્ર
 પાચ દતો. તેની મનોરતિ શુદ્ધ હતી અને સ્મૃતિ તાજ ન તાજ નહોતી
 હતી. બ.બે ચન્મા પહેલાની તેને જરૂર પડતી નહોતી. ત્યાર પછી
 નીની સરખી અવગ હતી તેનો કંઈ એકાદ જગરાન આનંદ નહોતો
 કે તે જ્યારે વીસ વર્ષનો હતો ત્યારે જે કલ્પાદશી અને જગમો નહોતો
 જ કલ્પાદ અને જગમો તે મા વાંતી ઉમર થય ત્યારે પજુ મળી રહ્યો

[ઉચ્ચે ઔષધ પિવા રોગનો નાશ ન થાય તેમ હાથડું દોષ ત્યારે રોગ
નું તે ઇન્દ્રિય દરે દેવામાં આવે છે]
કૌટાલ્યોર્થ ન વાચ્ય ૧. ૧૪ ॥

દુઃસાધા હિ ભવન્તિ ભેવજગતૈ રોગાન્તુ વૃદ્ધક્ષતા-
સ્તેશં સ્પાન્ન કપં પુનઃ સમુચિતં ગત્રોરિવોપેક્ષણમ્ ।
કાય તત્પ્રતિનોદનં પરિચિતેઃ ક્લ્યાતેઃ સ્વદેશોપધ-
ર્મભંગકરોપધન્તુ મનસા નેષ્ટ્યમિષ્ટાર્થિભિઃ ॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું?

આવાધે—જેમ નજવાન યુગ્મે પડેલથી દાગી દેવામાં ન આવે
દેવ તો પાછળથી વધારે નહિયો થતા તેને દવાવવાનું કામ મુરોલ વાય
છે. તેમ રીતે સાધ્યુ ઉપાયથી રોગોની નિરૂપિત ન થતા દવાય તે રોગો
શકિત પામી મથા તો પછી પછી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાખવા મુરોલ
થઈ પડે છે; માટે યુગ્મી પડે પ્રથમથી જ તે રોગોને દવાવવાની ઉપેક્ષા
કરવી જિયત નથી, આમ માનીને દવાય ઔષધિઓનો કપચાર કરવામાં
આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાંમુઠી પરિ-
ચિત અને પસિદ પોતાના દેશની ઔષધિઓથી કામ કરે ત્યાંમુઠી ધર્મથી
બદલ કરવાને દારૂ માસના મિશ્રણથી અપરિચિત પરદેશી ઔષધિઓ વાપર-
વાની મનમાં ચાલના પણ ન કરવી. કેમ કે ઇન્દ્રિયાર વિદ્યાર્થીઓનું આ
કર્તવ્ય છે. (૯૪)

(વિવેચન—પ્રથમ પાગવામાં અને આદરવિદારમાં બૂબ થવાથી ઉ-
ચ્ચેન થતા રોગો અસ્પાદાર, ઉપવાસ અથવા દલકા સાત્વિક અનાદારથી
મટાડી શકાય છે, તેમ આમગ દેવદાહ મધુ. દહમિત એ રીતે. રોગોનો
નાશ ન થાય તો પછી તુરત જ વેદને સરજે જવું. પરમધુ દવાઓ અ-
થવાનો ઉચ્ચેદોના તુલનાઓનો અનુભવ લીધા પછી કુલિવાર વેદ પાસે
જવાથી રોગ વધારે નજવાન થતા જાય છે, માટે જો ઔષધ ખાવાની

સતમ પરિચ્છેદ.

આજ્ઞાધીનતા.

આજ્ઞાધીનતા । ૧૬ ॥

પિત્રાજ્ઞા શિરસા સદા હિતવિયા ધાર્યા સુવિદ્યાર્થિના
યોગ્યસ્યાપિ ચ શિક્ષકસ્ય વચનં નોહ્લઙ્ઘનીયં તપા
શિક્ષા ધર્મગુરોઃ શુભાશયજુષશ્ચિત્તે નિધેયા સ્થિરં
નૈતદ્વદ્વવિચિન્તનં સુખકરં વિદ્યાર્થિનાં સર્વથા ॥

આજ્ઞાક્રિતપણું.

ભાવાર્થ—પુત્રનું અધિક અને પારલૌકિક દિન હૃદયમાં ધરતીનાં મા
બાપની આજ્ઞા દરેક સુગ વિદ્યાર્થીએ મનને ચક્રાવલી જોડે; તેમ જ વિ
દ્યાર્થીએનું બધું કાર્યનાર સાચક શિક્ષકનું દિતવચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી મન
રાખવું જોઈએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર કૃત્ય આજ્ઞામાત્રા અને દેહના
જને બાબતના ધર્મગુરુનાં શિક્ષાવચનો પણ અમુકમ સતની પેઠે હાવમા થઈ
રાખવા, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. મનમાં શિક્ષક અને ધર્મગુરુ
એ ત્રણેના દુકમનો ભંગ કરવાનો મા અનાદર કરવાનો સહન થતો ન
રવો પણ વિદ્યાર્થીએને દિનકર નથી. (૬૬)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીના ધર્મભાવો એક મુખ્ય ધર્મ વડીલોની અને
સાચક માજીમેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો છે જે મુરતો માનાવિતા, મા
બીજા દાદા માજીમેની આજ્ઞા નહિ માનનાં મનનીપણે વર્તે છે તેને
જાણ્યો જુદું જ પદાવલ કરવાનો સમય આતી સારો છે. દેહના કાર્ય
બધાં અને પડિતમનો એમ માને છે કે પોતાનાથી જોખું બધેકા વડીલો
કરનાં પે ને વધારે બધેકા દોષ પોતે તેઓનાથી વધારે દાદા છે, જુદું
તેમ માનવામાં તેઓ બધાં કર જુદું કરે છે. સત્તામાં સત્તા રીતે વિચારે

પુત્રપ્રાપ્તિ થીએલી વિધાઓની જેટલી જરૂર પડતી નથી તેટલી અનુભવના
પરિપક્વતા મેળવેલા હતાવળની જરૂર પડે છે, અને એવું હતાવળ પુરું
કરનાં નેમનાં વડીલોમાં વિશેષ દોષથી વડીલોની આગા પ્રમાણે વર્તવું એ
પુત્રોના દિવમાં જ સામકારક છે. આજ્ઞાપનીતિમાં ક્યું છે કે—

અનિતા જ મિત્રતા જ વસ્તુ વિદ્યા પ્રવૃત્તિ ।
જગદાત્મા અવગ્રાતા વર્તે વિતતઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થ.૧—અન્ય આપનાર પિતા, નિશ્ચયમાં રાખનાર રાખ, વિધા દેનાર
પુત્ર, અન્ય આપનાર તથા અપથી રક્ષા કરનાર એ પાત્રને પિતા કહેવા છે. વળી
માતાપિતા તરફના પુત્રના ધર્મના સંબંધમાં ઐશ્વર્ય સ્મૃતિમાં ક્યું છે કે—

જાતિ માનુસર્ગ દેવ જાતિ તાનયમો પુત્ર ।
જ નામ્યામનુજાતો ધર્મદેવ સમારણેન ॥

અર્થ.૧—માતા સમાન દેવ દેવ તથા પિતા સમાન દેવ વડીલ નથી
મારે તેમની આગા પિતા કાંઈ કાર્ય કરવું નહિ.

જેની રીતે માતાપિતાની આગામાં રહેવાનો વિદ્યાર્થનો ઉપદેશ છે તેની
જ રીતે રાખ, પુત્ર કલ્યાણિ જનુ પિતારણ જ દોષ તેમની આગમાં જનુ
રહેવું એ વિધાઓનો પરમ ધર્મ છે. છુદ્ધે જનુ પોતાની નૈતિક આગ-
ઓમાં એવો ઉપદેશ ક્યો છે કે—“મરેને ન સેવના, કાલા માણુઓની સેવા
કરી, લાવકને લાવક માન આપવું અને માતાપિતાનું પોષન કરવું એ મો-
ટામાં મોટો આચાર્ય છે.” માતાપિતા, પુત્ર, રાખ ઉપરાંત કોઈ પણ લા-
વક માણુસ એવની વાન કરતો દોષ તેને જનુ પિતારણ માની તેનાં
હિતવચનને અવજન કરી તદનુસાર વિધાઓ વર્તવું જોઈએ.

એક પુત્રની પાસે જ્ઞાનચંદ્ર અને વિજ્ઞાનચંદ્ર નામના બે સિંધો વિધા-
ઓનાં કરતા હતા. જ્ઞાનચંદ્ર કરતાં વિજ્ઞાનચંદ્ર પુત્રિમાં, સ્મરજનકિમાં
અને અભ્યાસમાં સારી પો આગળ વધેલા રહેતા હતા. બન્ને સિંધો પુત્રની
સાની રીતે આગા પાળતા અને તેમનો ખોલ ઉઘાપતા નહિ, છતાં પુત્ર રાખ

Not to serve the foolish, but to serve the wise,
To honour those worthy of honour This is the greatest blessing.
To support father and mother.

સ્થેયં પૂજ્યજનાન્તિકે વિનયતો વિદ્યાર્થીભિઃ સન્તતમ્ ॥

વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો વિધિ.

સાધાર્ણ—ઉપર કહેલા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો જે આસને બેઠા હોય તેના ક-રતાં ઉચ્ચે આસને બેસવું નહિ, તેમની સામે પોતાની પુંડ આવે તેવી રીતે પણ બેસવું નહીં, તેમની સામે પગ લાંબા કરીને બેસવું નહીં, હાથો પલાંડી ખાંધી પણ બેસવું નહીં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી અભિમાનદર્શક આસને પંજું બેસવું નહીં, કિન્તુ હાથ જોડી, પલાંડી વાળી, વિનયપૂર્વક તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૯૮)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓએ અનુસરવાપેાત્મ વિનયમાર્ગમાં ગુરુજનો પ્રત્યેના વિનય પ્રથમ પદે વિરાજે છે. વિદ્યા આપે તે જ ગુરુ કહેવાય એ સમજવાનું નથી, પરન્તુ પોતાના દિનાયે જે જે વડીલ પુરુષો કાંઈ આવ-રણ કરે તે સર્વ ગુરુજનો વિદ્યાર્થીના માનને પાત્ર છે. તેવા સર્વ વડીલો પ્રત્યેના વિનય કેવો હોવો જોઈએ તે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો કરતાં નીચા આસનપર પગને સુવ્યવસ્થિત રાખીને, હસ્તકમ્ જોડી આઠા ઉઠાવવામાં તત્પરતા દર્શાવનારી રીતિથી બેસવું એ વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો ઉચિત પ્રકાર છે. આ વિધિ પ્રાચીન હોઈને ઉત્તમ છે, પરન્તુ આજકાલના જમાનામાં તેનું અનુસરણ થતું જોવામાં આવતું નથી; તે-પણ ગુરુજનોની સમક્ષ વિનયપૂર્વક વર્તવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માધ પ્રમા-રની અભ્યર્ચના દર્શાવ્યા વિના સૌને સતોત્ર આપે તેવી રીતે વર્તે છે. પૂર્વ ગુરુની સમક્ષ શિષ્ય કેવી રીતે આવતો અને વર્તે તે વિષે માનવજાતિ-ચાત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

નિત્યમુદ્ગતવાગિઃ સ્વાતસાધ્વાચારઃ સમ્પન્નઃ ।

આસ્વતામિતિ જોગઃ સજ્ઞાસીતામિગુણં ગુરોઃ ॥

ભીષમેવામનં જાન્ય સર્વેશ ગુરુમન્નિષી ।

ગુરોન્મુ જન્મુર્દિવલે જ સર્પદાસનો મર્ગ ॥

અર્થોત્—સિંધુ ગુમાચારવાલો તથા જિતેન્દ્રિય વધ. નિત્ય દાય
પ્રેમી જોએ રહે, ને બ્યારે મુર બેસવાનું છે ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે; પણ
પ્રેમી પાસે જેનું આસન સદા નીચું હોયું જોઈએ, ને એજે યશના દખતા
મળેલા મુખી બેસવું નહિ.

મુર કરતાં વધુ આસને બેસી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી તે વિશે
જેટલું દર્શાવ્યું છે. એટલે બિલ્લ આશાશ્યામિની વિદ્યા જાણતો હતો તે વાત
તેના મામના રાજાએ જાણી એટલે બિલ્લને રાજાએ દેવેરીમાં બોલાવ્યો અને
પોતાને આશાશ્યામિની વિદ્યા સિખવવા માટે રાજાએ તે બિલ્લને આતા
દેરી બિલ્લે કહ્યું. 'મદારાજ' આવી દાંહે સ્વધારે બ્યારે હું જમણમાં
'વવા' માટે માગ્યો હોય ઉપર ચાપો હોય ત્યારે આપ મારી મુખીમાં પધા-
નજો એટલે હું આપને એ વિદ્યા સિખરીશ." રાજાએ કહ્યું : "હું હું
રાજા થઈને તારી મુખીમાં આવું? અને વળી હું ઘોડે ચડીને મને એ
વિદ્યા સિખરે? એ દર્શાવે અનવાનું નથી. અહીં અત્યારે ને અત્યારે હું
મને એ વિદ્યા સિખવ." પ્રાણમંગો જોગ્યાનામણાં જયમુખ્યતે અર્થોત્—
રાજાની આજ્ઞાનો ભગ ક્યાં હોય તો તે તેને રાજા વિનાના ધાતની
જુગાર આક્રોશ લાગે છે. રાજાને વધ વધને બિલ્લે રાજાને વિદ્યા સિખવવા
મંડી. એ દિવસે ન આવડી એટલે એ, તબુ, માર દિવસમુખી બિલ્લ
દેવેરીમાં મથો અને રાજાને વિદ્યા સિખવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ
રાજાને વિદ્યા આવડી નહિ. ઉપર રાજા દટાવ્યો અને ભણને ધમકાવીને
બોલ્યો "હું મને જુગાર સિખવના નથી તથા મને ઘરત આવડતું નથી.
માટે જુગાર સિખવ." બિલ્લે ઉપર જવાબ આપ્યો કે "મદારાજ!
સિંદાસને ચડીને વિદ્યા સિખાવ નહિ થઈને ઉચે આસને બેસાડો, આપ
નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંદાસને
બેસવાનું ન છેવાય તથા હું ઘોડાપર ચાપો હોય ત્યારે આપને મારી મુખ-
ડીએ આવવાનું કહ્યું હતું." ઉપર રાજાએ બિલ્લને સિંદાસને બેસાડી
પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને વિદ્યા ઘરત આવડી. મુર જોતો વિનય એ
વિવાર્થજોનો પ્રથમ ધર્મ છે. (૫૮)

ન જાય અને પોતાની કુટુંબનું જીવનમાં સંક્રમણ ન થાય. " જ્યાં ત્યાં
પણ કુટુંબ માં દોષોને તો પ્રદાર મારીને નવાર જ કાઢવા (૧૦૦)

વિવેચન—પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓ-સદાધ્યાયીઓમાંથી
પોતાને યોગ્ય અને સદ્ગુણી મિત્રો મુંડી કાઢવા અને સદ્ગુણી મિત્રોની
સાથે પરિચય રાખવો એ બાબત તરફ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પૂરી ધ્યાન
રાખવી. પોતાના મિત્રમાં ઇલાખજનો ગુણ હોવો જોઈએ એટલું જોઈએ
લાગતા રાખવું. જેવો આપણે મિત્ર આપણે માગીએ તેવા જ આપણે સા-
માના મિત્ર પણ હોવા જોઈએ, એટલે કે આપણે સદ્ગુણી મિત્રની ટે.પ
કરીએ તો સામાના સદ્ગુણી મિત્ર આપણે પણ જનનું જોઈએ. સમાન સદ-
ગુણોવાળા મિત્રોની મૈત્રી વિશેષ મુખ્યત્વે નીચે છે એ ખરું છે, તથાપિ
એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તે પણ તચ્ચિત જ છે કે " સાચો મૈત્રીને માટે
પરસ્પર ગુણની સમાનતા જોઈએ એ અવશ્યનું જણાતું નથી. જે ગુણ
આપણામાં હોતા નથી તે ગુણ સામા માણસમાં હોય છે તો તેથી આપણે
સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તે ગુણ આપણા મનને નહીં લાગે છે અને
તેમાંથી આપણે આપણી પોતાની ખામી સુધારી શકીશું એવું આપણને
આનંદપ્રદ જાન થાય છે. " આ પ્રમાણે અસમાન ગુણોના મિત્રોની
મૈત્રીથી પણ લાભ થઈ શકે છે; પરંતુ તે લાભ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે
આપણે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને પ્રકટ
કરીએ અથવાતો મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા
ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ,
તો સદ્ગુણી દુર્ગુણીનો 'કુસંગરંગ' લાગે છે, અને

અસત્સંગાદ્ ગુણહોડપિ વિવિધાસક્તમાનસ. ।

અકસ્માત્પ્રલયં યાતિ ગીતરજ્જો મથા મૃતઃ ॥

અર્થોત્—દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને જાણનારા પુરુષનું ચિત્ત પણ
વિવિધાસક્ત બને છે, જેમ ગાયનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રલયને
પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સદાધ્યાયી મિત્રોના ગુણોની આપ-
સેના વ્યાપાર અભાવે, પરંતુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ યત્ન કરવો. (૧૦૦)

નવમ પરિચ્છેદ.

સમયવહન.

સમયોપયોગ: ૧૧૧ ॥

વસ્ત્રાભૂષણવિત્તરત્નમણિતઃ કાલો મહાર્થો યતઃ ।
પ્રાપ્યન્તે વિગતાનિ તાનિ ચ પુનઃ કાલો ગતો નાપ્યતે ॥
મત્તૈવં વ્યસને પ્રમાદકરણે યત્તત્પ્રલાપેઽથવા ।
શોકેવાંસમયોપિ નિષ્ફલતપાક્ષેપ્યોન વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

દાગળની કિંમત.

ભાવાર્થ — જીવિવાન વજો, સેના રથના આભૂષણો, સોનાખડોરા, રત્નો અને મણિઓ એ જ્યાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે એટલા માટે કે જીલ વસ્તુઓ એવાં જ્યાં કે હુલામ જ્યાં તોપણ ફરી મળી શકે છે, અને મહેલ ઉપમ છવનનો ઉપયોગી સમય ને પસાર થઈ ગયો તે લાખોનું જ્યાં ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી; માટે મોંપામા મેણિ કાળ છે. આમ માનીને ફરે વિદ્યાર્થીએ ન્દા, ખીડી, જુ-માર વગેરે વ્યસનોમાં કે આગસ-પ્રમાદ સેવકમાં કે ગપાટા મારવામાં કે કાંઈ પણ જાતની મનની તંગીનાં શાહુ શેવામાં જરા પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, કિન્તુ પુરતી દાગળથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી દાર્થોમાં ચોખવો. (૧૦૧)

વિવેચન — વિદ્યાર્થીએને માટે સમય ધણે જ મહત્ત્વવાન છે અને તેના મુલ્યની સરમામણી દુનિયાની કાંઈ પણ કામની વસ્તુ સાથે કરી તે સમયની ઉપયોગિતા અને મદતા એાછી કરતા જરામ કે સમય સર્વથી વધારે મુલ્યવાન છે. વસ્તુઓ તાત્પર્ય એ છે કારણ અને મણિમુદ્રા કરતાં જુ તે વધારે મુલ્યવાન છે તેનો અર્થ —

આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આપણે મનુષ્યાવતારને અથવા કે
 પણ પ્રાણીના જીવને કરોડો રૂપિયાનાં દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે કીર્તિની
 શીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે જો મનુષ્યાવતાર અથવા જીવ એક વાર
 આવી જાય છે તો પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચનાં છતાં પણ તે પાછો મર
 શકતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય લેખાય છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોક
 કહેવામાં આવ્યું છે કે કાલો ગતો ગાળ્યો અર્થાત્ જો કાળ જાય છે
 રીતી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય છે. વસ્ત્રાભૂષણ, ધરેણું, રત્નો
 મંથિ વગેરે વસ્તુઓનો અંતિમી કે અંતિ કોઈ રીતે નાશ થઈ જાય તો
 પુરુષપ્રયત્ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ સમય વડી ગયા પછી તે
 પાછો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સાકયવેલ નામના એક અગ્રિય કર્મ
 'વખત' ને કપાળમા વાળના ગુચ્છાવાળા અને મોઢામાં ટાંચેલાં પૂં
 પુરુષરૂપે દર્શાવેલ છે કે—

Time wears all his locks before, ...

Take thy hold on his forehead;

When he flies he turns no more,

And behind his scalp's naked.

અર્થાત્—વખતના વાળનો ગુચ્છો તેના કપાળમા રહેલો છે, તેથી તેને
 પકડી લેવો હોય તો તે આવી પ્રહોએ, તે પહેલાં તૈયાર રહોને તે કપાળ
 માંનો ગુચ્છો પકડી લેવો જોઈએ, પરંતુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી
 પસાર થઈ જાય છે તો તેને પકડી શકાતો નથી, કારણકે તેના મોઢામાં
 ટાંચ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આતી શક્ય
 નથી! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામાં આવે તો તે
 અમૂલ્ય છે અને તે આવી ગયા પછી તદ્દન નિર્મૂલ્ય છે. આ કારણથી
 વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નામી
 શુભાવધી જોઈએ નહિ. 'જીવન', 'સુસ્તીમાં', 'સરખે સરખા મિત્રો મળીને જ
 પાઠા માર' આ કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે
 રહીને જીવન જીએ છે, ત્યારે વધી ગયેલા વખત ઉપર વિશ્વાસ

છે એનું બહુ જોવામાં આવે છે. તેઓના વિદ્યાપ્રાપ્તિ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ
એવો જોશ લેવાનો છે કે તેઓને પણ આપણે વખત મુજાબમાં જાડી બ-
વિષ્ણુમાં તેવો વિદ્યાપ કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીએ
સમજવો જરા પણ દુરપરોચ કરતા નથી. એ રીત સોચ કલાક છુટી
આવ્યાં હોય છે એક વિષય વાંચતા હતાં એ આવે તો તેઓ ઘડીએ વિ-
ષય વાંચતા મડે છે. એ પ્રમાણે મનને કે કસીરને થાક લાગવા દીધા વિના
તેઓ પોતાનો વિદ્યાર્થી છંદગીની પ્રત્યેક જગતો ઉપરોચ કરવામાં એક
મિત્ર રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપરોચ કેરી રીતે કરવાથી થોડા વખતમાં ખાતું કામ થઈ રહે
એ પોતાનું કે જે પણ રીત કાંઈ આડી ન રહે તે આ પ્રમાણે વિસ્તૃત ઉપર જે
શિક્ષણ આપેલા છે]

કથા ગીતા સમવચ્ચાને કાર્ય ૧ । ૧૦૪ ॥

યત્કાર્યં નિયતઞ્ચ યત્ર સમયે પ્રાસાદિકં દૈનિકં ।
તત્રૈવ ક્રિયતે ક્ષણે યદિ ચ તત્કાર્યં વ્યવસ્થાયુતમ્ ॥
સિદ્ધેત્કાર્યપરંપરાપિ સકલાં ચૈવં યથેષ્ટં ક્રમા-
દ્ધર્માયાપ્યવગિષ્યતે સહજતઃ કાલો હિ વિદ્યાર્થિનામ્ ॥

સમવચ્ચાને નિયતલ્લમ્ । ૧૦૪ ॥

આસ્તાં કાર્યભરસ્તથાપિ વદ નો ધર્માય કાલો ન મે ।
તસ્મૈ નાસ્તિ યદાલ્પશોપિ સમયો વ્યર્થે તદા જીવનમ્ ॥
કૃત્વા હસ્તગતં ક્ષણં કથમપિ શ્રેયઃપથપ્રાપ્તયે ।
સેવ્યો ધર્મવિધિઃ શુભઃ પ્રતિદિનં પ્રેમ્ણા

વખતનો અથાવ કેથી રીતે

આપણે—વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને

અવધાન કરવાનો હેતુ, તે તે કાર્યોના અભિપ્રાય

દેખે

૧૦૫

નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે હમેશની સમવક પ્રમાણે જે જે કાર્યક્રમ અને કાળક્રમ જોઈએ હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે તેમાં ગણત અને આગસ કે અન્ય કંઈ અભ્યવસાયી બીજાકુશ દેશર કરવામાં ન આવે તો હમેશનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે તેવા જ કંઈ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સહેજે બચવા પામશે. માટે ખંતીલા 'મિદ્ધા'ઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાળક્રમને અભ્યવસિયત કરી નાંખવા નહિ. (૧૦૨)

વખતની હરકસર.

હે મિત્ર ! અભ્યાસ કે વ્યવહારના કાર્યનો જોએ મને તેટલો હોય તોપણ “ધર્મ કરવાને કુરમદ નથી” એમ કહી બોલીશ નહિ. જો ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત બચાવવામાં ન આવે તો આ જીવન વ્યર્થ જ ગણાય માટે મને તેમ હરકસર કરી ધડી અધધડી પા ધડી જેટલો વખત બચાવી લઈ એવના માર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું દિત હજારોએ પ્રેમ-પૂર્વક કંઈ ને કંઈ પણ ધર્મોત્થાન દરરોજ કરવું જ જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way—અર્થાત્ ‘જ્યાં મરજી છે ત્યાં માર્ગ પણ મેળવે છે.’ ગુજરાતીમાં તેને મળતું એવું કહેવત છે કે ‘મન હોય તો મળવે પણ જતાય.’ તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ ઉધોગી અને ખંતીલા હોય છે અને ચોક્કસ કાર્ય કરવાની દૃઢ છત્રા રાખે છે, તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાનાં બદાનું કારણ છે તેઓ વસ્તુતઃ આગસ હોવાથી જ તેમ કરે છે. યજ્ઞા વિદ્યાઓએ એવી જૂઠા મારે છે કે અમેને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખત અમને મળી શકતો નથી ! આ માત્ર એક બદાનું જ છે. વખતનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ ભણતા નથી, તેઓ અનિયમિતપણામાં તથા આગસમાં વખત ગાળી નાખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પુરતો વખત નહિ મળતો હોવાની શરિવા કરે છે ! સમાધાને એક રથને કહ્યું છે

૩ "એટી માણસને બ્દાનાંની બોટ નથી ઉપજતી એટી કામ કરે નારાજ દોષ છે, પણ સમજેની ક્ષીણે કરવામાં દબેતાં ચાલાક દોષ છે." એટલે એટી વખત નહિ દોષનાં બ્દાના કાલ છે તેએને દબેતા એટી સમજના એટલે. વિવાદોએને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું એ તૈયારી વધારે સચા. દબરેનું છે નિશાળમાં જવાના અવસર શરૂને ત્યાં અન્વાસ કરવા જવાના ક્ષત્રીને નાદ કરનાં જાણીના દિવસ અને શમિના ક્ષત્રીમાં પોતે યું યું કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ કરે કરે વખતે કરવું તેનું ચોક્કસ રીતે દારી રાખે અર્થાત્ કાળક્રમ (Tamil-Tamil) અને કાર્યક્રમ નહીં કરી રાખે અને જાણી તાનુસાર જના પણ ક્ષતિ આવવા દાખા વિના ઉપોગીયજે કામ કરે, તો કામ પણ વધારાથી કામને માટે તેને વખત નહિ મળી શકે તો દોષનાની પ્રતિષ્ઠા કરવાની જરૂર રહે નહિ. દોષનીએ પણ કમું છે કે "આ જમ્મ માણસો કાળને અને તેમ કરીને ક્યારી નાખે છે, તો વહતિપૂર્વક કામ કરવાવાળો પુરવ મૂલેલા કાળને પાડો સંકલન કરીને ઉપોગમાં લાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાળ ચાલેલા જાલ છે, એવું નિરંતર રક્ષક બાન રાખે છે."

વિવાદોએ પોતાના ચિત્તને અન્વાસમાં એટી રાખવા ઉપરાંત સ્વધર્મને અનુસરતા નિત્યકર્મમાં પણ સારી રીતે ધ્યાન આપવું એટલે. કામ પણ અવરજા-માલ જુવા કે ૪૬-મા ધર્મને વિષય દેહ કે આત્માથી અલગ ન જ રહેવો એટલે ખીસીસ બીસાદ કહે છે: "ધર્મની મુખ્ય રૂપ-રેતાએનું જાન પ્રત્યેક છોકરાને તેના માળાપના ધર્મોનુમારે આપવામાં આ-વડું એટલે સ્વધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તરવાના જાન કરતા વધારે અગત્યનું જાન વિવાદોને માટે બીજું એક પણ નથી જે વિવાદો જીવન દર્શિ-વાન વિવાદોને ધર્મનું જાન આપવામાં આપ્યું હોય છે, તો બ્યારે તે એટી વાલ છે અને જમતના વ્યવહારમાં પડે છે, ત્યારે પોતાના ધર્મને લમતડા વિશ્વજ્ઞાને તેને ને સદ્ગુણોનું વિશ્લેષ મળ્યું હોય છે, તે સદ-ગુણને તે ધારણ કરે છે." આ પ્રમાણે ધર્મ વિષયને વિવાદો અનુ-સ્થાપી જતા પણ દર રાખવામાં આવવો એટલે નહિ. જે વડુ સમય

ન મળે તો માત્ર થોડો જ સમય સ્વધર્મના; નિત્ય આવશ્યક કર્મ માટે તથા ધાર્મિક જ્ઞાન માટે તો મેળવવો જ જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓ એવું જ્ઞાનું કાંઈ કે 'અમને વખત મળી શકતો નથી' તેઓ કાંતો જ્ઞાનોદ્ધાર હોવા જોઈએ, અથવાતો આજ્ઞા, અનિયમિત અને કાળક્રમ તથા ધાર્મિક પ્રમાણે કામ નહિ કરનારા હોવા જોઈએ. નિયમપૂર્વક અને પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરનારા ઉલ્લોગી માણસને કાંઈ પણ કાર્યને (પછી તે નિત્યકર્મને સમર્પ હોય કે બીજું કાંઈ હોય) સાર વખત મેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. નીચેના દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી એ જીના સમજી શકાશે.

વેલિંગ્ટન નામના એક સરકારી અમલદારની કામ કરવાની ટર્મિન પડે વિનાની હતી. તે જુનું અને ફ્રેંચ સરકારોની સામે લડવા માટે પોતાના જમીન સદિત ખેડાર પડપો દતો. ચોનડીયો નદીના મુખ આગળ તે સજુના સામ રતી રાત્ર જોતો હતો. લડવા માટે નીકળેલા સરકારી અમલદારને પુલ સ્થિતિય જીજી કમી જાગત તરફ ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક હતું. પાંચ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નાચો જાગતો નહિ. તે સ્થળે તેને જે કાંઈ વખત મળવા લાગ્યો તે વખતમાં તેને કમ્પીનની પેલીસનો કાવરો પડવાને માટે મુખ્ય મુખ્ય જાગતો થતો કાઢી અને પાછળથી એ જાગતો થતો ઉપયોગી થઈ પડી. તેથી જ રીને મીડર જ્યારે પોતાના સરકાર સદિત આજ્ઞા પાંચ એજન્ટી જતો હતો. ત્યારે તેને મેડીન જાવાના રસ અપકર વિશે એક નિયમ લખ્યો હતો. એક વાર જ્યારે તે ૧૦૦૦૦ સિપાહીએતો ઉપરી સરકાર હતો અને હજુ એજન્ટી ઉપર લડવાનો કર્યો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતજાણી તેને મુશ્કેલ નુર્દમેજી નિયમની વખતે થી હા કમી તે વિશે એક મોટો લેખ લખાવ્યો હતો. 'વિદ્યાર્થીએને વિદ્યાભ્યાસ કરતા પદ્ધતિપૂર્વક વખત ન પડે અને રીડરને લડતા લડતા તથા મુશ્કેલી કરતાં પુત્રો લખવાનો વખત મળે એ રૂં આજરું છે. નિયમિતતાનું અને પદ્ધતિનું એ નિયમ પલિય છે અને વિદ્યાર્થીએ તેના અનુચિત વખત કરવો જોઈએ. (૧૦૨-૧૦૩)

અને મનુષ્યને પણ બનાવનારૂં સર્વ પ્રકારે છે ચોરી કરવાના વ્યસનમાં
લાગે છે. જેને બંદીખાનામાં જ મરણ પામે છે, એનું બહુ જોવામાં
છે. ચોર જુદાં કામ છે તોપણ તેને પુનઃ પુનઃ ચોરી કરવાનું જ મન
છે. તે કોઈપણ ઉદ્યમમાં લાગી શકતો નથી અને અંતેકાંતેક વાર માટે
જાઈ આવે છે છતાં પુનઃ તે ચોરીમાં જ લપટાય છે તથા પોતાના
શિવમો આત્મરોદ્ધિ ધ્યાન ધ્યાના બંદીખાનામાં જ પૂરા કરે છે પરંતુ
જનોનું વ્યસન ઉઠતું હોયે વ્યસનોના જોડાણ જ ભયંકર છે કરજી
તે પોતાના ચિત્તવિષ્ણુ ઉભયનો નાશ કરે છે પોતાની સ્ત્રીમાં સતીપણ
માની રહેનારાઓ પરદારાપરની આસક્તિથી તન મન અને ધનથી
મેળવી આકાળે મરણશય્ય સંપ્રેક્ષા જોવામાં આવે છે આ સમયે
ઔદિક તેમ જ પારસીકિક અગ્નિ કરનારા દોષ કરેક મનુષ્યે જાણ્યું
જ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નિધારી અપર્યાપ્ત
વ્યસનથી રાક્ષસીથી યેની ચાલતું જોઈએ. અરીજ, ભાગ, મનુષ્ય
વસ્તુઓ મહિરાના જોઈ જ કેરી દોવાયા તેનો સમાવેશ મહિરાના એક
તરીકે કરી લેવા જાય છે (૧૦૪)

[૬૩ પ્રત્યેક વ્યસન વિષે સંવિસ્તર પૃથક પૃથક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.]

શુભ ૧. ૨૨૫ ॥

નિઃશેષવ્યસનાપિમં મુચરિત્તદોર્ગલો નિશ્ચલો ।
યોગ્યાયોગ્યવિવેકદૃષ્ટિતિમિરં મહર્મનિર્ધંગકમ ॥
ચિત્તવ્યાકુલતાકરં ગમહરં દુષ્ટાગમપ્રેમકં ।
ન્યાગ્યં દુર્ગુણમાત્રમૂલમફલં દૃતં દ્વિતાકાદૃશિમિ

અર્થમ વ્યસન-શુભાર.

અર્થ—શુભ મનુષ્યને વ્યસન જ્યાં વ્યસનોના અધિમાર છે તે જ
અન્યદોષોના અધિમાર જ્યાં અધિમારો અધિમારો અધિમારો અધિમારો
વેળે અધિમાર વધુને શુભ મનુષ્યને વિવેકવિનિર્ધંગકમ અધિમાર

તેનું કામ કરે છે, સદર્શના વિનાશ કરે છે, ચિત્તને દમેત આકુળ આકુળ
સ્થિતિમાં રાખે છે, મુખ અને કાંઈ નેત્રો સર્વથા ઉઘટે છે, વિચારોમાં
મક્ષિનના અને બુદ્ધિમાં ફલતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય, ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ
ચાલને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કે પરબુદ્ધે દેશાભેદ દુર્ગુણો તો દમેતને
માટે તેની સાથે જોડાએલા થા બીજાએક ના છે; જે બસનમાં ઝોરી ભવનો
કાપડો તો છે જ નહીં અને ચેરકાપડો તે. પાર વગરના છે, તે જુમારનું
બસન પોતાનું દિવ્ત ધમ્મનાર વિદ્યાર્થીઓએ કે કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુમારથી થતાં પરિણામોનું નિર્દેશન કર-
વામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકપરના વિવેચનમાં જનારી આપવામાં આવ્યું
છે કે જુમારની અનેક પદ્ધતિઓ આં બુદ્ધિ અને તર્કના જમાનામાં નીકળી
છે, પણી બહે તે પદ્ધતિઓ ઉપર વેપારનો કે રૂઝવણીનો દોષ ચાલ-
વામાં આવ્યો હોય, તેપણ વસ્તુના તે પ્રકારનો જુમાર એક દુર્વેસન ન
છે અને તેનો નિષેધ કરવો જ હમિન છે. ‘સદ્વર્તનનાં કાર બધ કરનાર’
તરીકે જુમારને બેખવામાં આવ્યો છે તે સર્વથા હમિન છે, કારણકે એ
એક એવો દુર્ગુણ છે કે જે બીજા સર્વ યજ્ઞોનો નાશ કરી નખે છે. જુમા-
રની દમેશાં કેરી, અભિચારી અને અસત્યવાદી તો હોય છે જ. રૂઝવણીકાર
કદું છે કે કાલે શોષે છુટકારે જ સત્ય સર્વ છાનિ છીડી કમોપગામિતિ અર્થાત
કામકામાં ચોખ્ખાઈ, જુમારીમાં સત્યવધિત, સર્વમાં કામો અને સ્ત્રીમાં કામની
ચાનિતિ એટલાં વાના કદાપિ હોતા જ નથી. કહેવત પણ એનું છે કે કાપો
જુમારી ખમતું રમે છે; કામકારે જરીથી છુટ મેગરીને પેસા પેદા કરવા
માટે. કદી મએલો માણસ આ પ્રમાણે જરીથી રમવા-પન મેગવાને
અનેકનિક પ્રયાસ કરે છે. તે ધરનાર વેચે છે, સીને સલાવી તેનાં વચાબૂ-
પણે વેચે છે, કરના કરે છે અને છેલ્લે કદું કાચ ન લાગે તો ચોરી પણ
કરે છે! આ પ્રમાણે એમાંથી અનેક દુર્ગુણો સ્વયંભૂ રીતે પેદા થાય છે
અને જુમારીને સર્વતોબધ જનારી મો છે.
દુર્ગુણોની પરંપરા કેરી રીતે ભરે છે તેનું
વિધાવતની એક ધનવાન જુવન સ્ત્રી પૂરેલી

ગાન્ધ આપીયું
પતિવ્રતા દ

મેઠા નાંખી દશે એમ અને જાને છે; ખારે જો એમ કશું હોયતો હદી રે; હું તને હવો નહિ આપું; પણ આ નિશાના નોશના પેઠે ઉપર જાન ખાવા એનું ન થાય. " તે સ્ત્રી જુહાં મોઢી: " ના, હું પડેલી મદ જ નથી, અને જો મેઠા ખાતી દોડ તો ખાશ બહાણ પનિયો ખાતી એ મદ-લન ખરે હાખારે યુવાવતી જોઈએ ? " જુમાર, મોટી અને અસત્ય એ જણ દેવો તે સ્ત્રીને દાવે કયા. ડેરલાક રિવસ પડી એક નવી ચોટી ખ-રિજાને તે કદરૂપે એક જોઈને ચીટીએના ડેરલાક નજીનાએ લેખને પો-તાને ઘેર મેઠાએ, નજીનાએમાં પેલી પોવાએલી ચોટી તેના જોવામાં આવી " તે કદરૂપે તેજે પુણ્ય: " આ ચોટી તમારી પામે કયાથી આવી છે ? " જોઈએ જવાબ આપે: " સાદેમ " તે ચોટી તમારા પોથી મીસીસ શ્રીદીપે દોડ ખસ પડેલાં અને લેવાની આવી હતી. " મીસીસ શ્રીદીપેને મેઠાવવામાં આવી અને તેજે પે.તે ઘેર મજુરી એ ખાસ્તીથી પોતાની સખીની સખતી વાત હદી દ.પી " તે રિવસથી તે કદરૂપે પોતાની જુહાંમોઢી, મોર અને જુમારી સ્ત્રીને ત્યાં કહ્યો. તે સ્ત્રીનું મોર તરિકે નામ કયાવાથી તેના જીભ મુઝે. પણ દુર્નિયે.૨૫ લેખાવા લાગ્યા અને તેને અનાચાખમાં જ આખવ લેવાની જરૂર પડી. ત્યાં પણ ડેઠા અનાવની કાલ વસ્ત્ર મુખ કળી, તે તે સ્ત્રીએ જ તે મોટી દશે એવો તેનાપર વહેમ લેઈ જવામાં આવતો અને ડેઠા ડેઠા વાર ખાર પણ પડેલો. એ જ હાથમાં તેજે પોતાના દુખી રિવસો પૂરા કહ્યો ! " (૧૦૫)

[નંદીના જોડમાં જુમારની પદા પ્રેરવામાંનું રિવસન કહેતું છે.]

શુભસ્ય પુણ્યરિણામઃ । ૧૦૬ ॥

વિદ્યા તસ્ય વિલીયતે ચરતરા પ્રજ્ઞા પરાભૂયતે ।

નૈપુણ્યં નિતરાં વિનાશપદવીં પ્રાપ્નોતિ નીત્યા સહ ॥

उद्योगोस्तमुपैति नश्यति यशः पुण्यप्रभावोद्भवं ।

दृष्टे दारुणदुःखमूलजनके यस्य प्रसक्तं मनः ॥

દારિદ્ર્યં દુરતિક્રમં સદચરં યસ્યાસ્તિ મિત્રં પરં ।
 દાંભોગ્યં દુરતોદ્વયં ત્યનુચરં દાસીં વુબુક્ષા પરા ॥
 ધિગધિકૃત્યામિતિતર્જના જનહતા યસ્યાસ્તિ નિર્ધોષણા ॥
 તદ્વૃત્તં અધિકારલક્ષણયુતં ત્યક્તું કથં શક્યતે ॥

જુગારની આદેખી.

આશય—આદેખી જુગારની આદેખી તો જુગાર જ પ્રમાણ છે. મુશ્કેલીથી છુટી થાય તેવું દારિદ્ર્ય તો જેનો સદમાની વસ્તુ મિત્ર છે, પાપ-કારી જેથી કલેશ થતું હોય તો જેનો ખાસ નેતર છે, ચારે તરફથી પીઠાઈ થઈતી વુબુક્ષા-મુશ્કેલી જેની મોટી ટાણી છે, “સાં સંપત્તિ મોઝ મે-સનાર-જુગારીને પિઠાર દો, અરે એને હમ્મર વારે પિઠાર દો” આવી રીતે સોડોના તરફથી અજાણ પિઠાર અને રિઠ્ઠાણેના તો આંખથી મિત્ર ધીને સોડોના તરફથી કરવામાં આવતી તર્જના જેનો નિર્ધોષપટક-દરેકો છે, એક અધિકારીને છાને એક સામ્રાજ્ય અને ‘અધિકારચિહ્ન ને જુગાર’ રતું અસન, તે જેને થયે પાપું તે તેનાથી કેમ મૂકી થાય ? (૧૦૭)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારને એક મોટા રાજ્યાધિકારી જેવોને તેની અને એક ખાસ રાજ્યાધિકારની સમૃદ્ધિની દુષ્કાળ કરવામાં આવી છે. અધિકારીની સાથે અનેક સદચરો દેાય છે, તેની રીતે જુગારનો સદચર અને મિત્ર દારિદ્ર્ય છે, નેતર હોય છે અને ટાણી વુબુક્ષા છે; જેની રીતે અધિકારીની અવશેષના આખા પ્રજાવર્ગમાં પ્રવાસી દેાય છે, તેની રીતે આ જુગારની અવશેષના પિઠાર અને રિઠ્ઠાણના કુચ્ચ નાક સંભળાય છે અને તે જ તેના દરેકાણ છે. આના અધિકારવાળા મોટા રાજ્ય-ધિકારી સરખો જુગાર છે, તેના અંકુશ હેઠળ જે કોઈ નાગરિક સપડાયો દેાય તે ખુદાર થયા વિના ન રહે તેમાં શું નવાઈ છે ? જુગારના અધિકારીના સદચરોની જે કલ્પના આ શ્લોકમાં પ્રેરકારે કરી છે તે યથોચિત જ છે.

માની ગતિ કિંવા ક્રિયા જે દાંધ થાય છે તેની છાપ અનુક્રમે મન, અને કાયા ઉપર પડે છે. કાયાની ક્રિયાના છાપ કાયા ઉપર પડે છે : મનુષ્યની દૃષ્ટિનો વિષય છે, પરંતુ મન અને વચનની છાપ પડે છે એ વિષય નહિ હોવાથી તે સમગ્ર ચક્રાય તેનું નથી. આત્મા અને તેની શક્તિને સમજનારાઓ તો દૃષ્ટએ માને છે કે મનની અને વચનની ક્રિયાની સ્થૂમરૂપે પરિણમે છે. મનને દૃષ્ટ વિચારરૂપ ક્રિયાવાળું જનારું હોય તેની અસર શરીર ઉપર અનિષ્ટ થાય છે અને સુવિચારમા મમ્મ હોય છે તો શરીર ઉપર તેની સારી અસર થાય છે. કાંઈથી વિરૂધ્ધ જનાર મનુષ્ય મસ્તકગ્રામ અથવા તો જ્વરની પીડામા એકાએક ખાલી છે એ થું ધણી ધાર જોવામા નથી આવતું. 'દોષ' એ મનનો વ્યાપક શરીરનો નથી, છતાં તેની અસર શરીર ઉપર થાય છે અને તેનું કારણ છે કે કાંઈના આદિપનોની અસર શરીરમા આપુ ઉપર થાય છે તે રીતે વચનની અસર પણ મધુપગે પરિણમે છે. પ્રખ્યાત વિગ્ન એડીમને આજના ફેડોઆઈડારા ફોનોઆઈ જનાર છે અને તેની ક્રિયાસ્થળ આજના કૃતિઓયર થાય છે. આ ફેડોમાર ચતુરો જોઈ શકે નથી જના પ્રતિ તો જાણી આવે છે કે આ ફેડોમાર પડેલા છે અને ઉપર ચતુર પાંત્રુ જાણી ને પુનઃ કૃતિઓયર થાય છે. વેદસંપ્રદાય એક ગૃહસ્થ કરે છે કે "એક નાઈ કે જોવા ખીજા છેડાપર જાઈ આદિપનો પ્રવૃદ્ધ કરે તેનો નરમ પદાર્થ આપડેનો નથા ને કામને ખાત નૈવાઈ કરેલી તખતી રાખવામાં ખાલી હોય, ને નાઈવાઈ ને જોઈવાઈ જનારના આદિપનોના ચિત્રો પડે છે. આ કામને મદદ કરી આજ પ્રવૃદ્ધો નહીં થાય છે કે કોપના, ક્રોધના અને રાગ રેવઃ આવડે માંજી, શીડા અને ખીજા અધિક પ્રાણીઓ જેમે. ૩૦ ૨૫ થાય છે તેવની આદિપનો પડે છે, પ્રેમથી ખરેખર આ જોઈ ને પડેલાં અને એવા જીવ દિવ મુજાળા જાણવાના નથી. કૃતિઓ પડે છે અને આ રીતે એક ખરેખરા મુજાળા ૧૫થી ને નોંધી ને નોંધે છે. આ ફેડોમાર નેવજ મન અને વચનના ૧૫ જીવનિક મજિ વિશે પ્રખ્યાત સમજના નિહાળો જે કાંઈ કહી શકે નથી.

રહેલાં છે. કૃષ્ણનાં નાહદ્રોગન તો માત્ર ૪૨ ટકા જેટલો જ હોય છે પરંતુ
 તેમાં ૫૨ ટકા જેટલો 'સેક્રાઇન' નામનો એક પદાર્થ હોય છે તે અત્યંત
 પ્રતિકારક છે અને તેથી જો કોઈ મનુષ્ય માત્ર એકલા કૃષ્ણના આધાર ઉ-
 પર જ છવાઈ ગયો તો તે જીવી શકે છે. મુઝા વટાણામાં ૨૩૮ ટકા
 જેટલો નાહદ્રોગન હોય છે, પડમા ૨૨૭૫ ટકા જેટલો, મકાઈમાં ૧૨૫૦
 ટકા જેટલો, અને માથી વધારે મગરજીમાં ૨૪૫ ટકા જેટલો નાહદ્રોગન
 રહેલો હોય છે. આ ઉપરાંત સહેલાઈથી સમજી શકાય છે કે માંસ કરતાં વ-
 ધારે પ્રતિકારક તત્ત્વો, કૃષ્ણ, પડ, વટાણા, મકાઈ, મગરજી વગેરેમાં છે અને
 તેથી વનસ્પતિનો આધાર કરનાર મનુષ્ય માંસાહારી કરતાં વધારે પ્રતિકારક
 તત્ત્વો ધરાવતો હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ છે. આ તો પ્રતિકારક તત્ત્વની
 દૃષ્ટિથી આપણે અવલોકન કર્યું હશે જે આધાર કેટલો મોટો છે તે જો-
 બાંધે મુરોણી વિદ્વાનોએ માંસાહારની મોખવારી આક્રમણોથી સિદ્ધ કરી
 બતાવી છે, ૫૫ જે દેશના ભાવોની સરખામણી આપણા દેશના ભાવોની
 સાથે કરવી હોય તો નહિ હોવાથી આપણે આપણા દેશના ભાવોનો જ
 વિચાર કરીએ. એક શેર એટલે ૪૦ તોલા નાહદ્રોગન ઉત્પન્ન કરવા માટે
 ૧૭૫ તોલા પડ, અથવા ૧૬૦ તોલા મગરજી, અથવા ૧૭૦ તોલા વ-
 ટાણાના આધારની જરૂર પડે છે. તેટલો જ નાહદ્રોગન ઉત્પન્ન કરવા માટે
 તોલા માંસાહારની જરૂર પડે. ૧૭૫ તોલા પડની દીમત ૪ આના થાય,
 ૧૬૦ તોલા મગરજીની દીમત ૬ આના થાય અને ૧૭૦ તોલા વટા-
 ણાની દીમત ૫ આના થાય, ત્યારે ૨૪૦ તોલા માંસની દીમત ૧૬ થાય
 ૧૮ આના થાય છે. આટલો મોટો, જોહો પ્રતિકારક અને કરતાં અવ-
 નિર્ણયતાહારી મેળવેલો માંસનો ખોરાક ધારીરિક કે આત્મિક દિલની ધમ્મકા
 વાગાએ તો સર્વથા ત્વજ દેવો જ હોય છે. (૧૧૩)
 [માંસનો આધાર વધીકે ઉપરાંત વધારી તેમાં જે છપ્પનો ૫૫ થાય
 તેથી તેમને કેટલું વધારાનું થાય છે તે નીચેના કોષમાં દર્શાવી આપ્યું છે.]
 માંસનિવર્તિનં શિવમાળનાં તથાગુરુવોળિના । ૧૧૪ ॥
 પા દુર્ગં વિતરન્તિ તક્રદધિની આજ્યશ્ચ નૃમ્યો મૃ

દારિદ્ર્યં દદતે તથા વિત્તવૃત્તે લજ્જાપ્રતિષ્ઠાક્ષયં ।
સા યોગ્યા નહિ લેશતોપિ મદિરાસ્પર્ગાય પાનાય વા
મદિરા.

ભાનાર્થ—મદિરા—દારુ વ્યસન પણ મનુષ્યની જીંદગી મા માનવ
તરવને બરબાદ કરી નાખનારી એક દુષ્ટ આદત છે. તે પ્રથમ તો પીતારને
ઉન્મત્ત બનાવે છે, પોતાના માણસો કેળુ અને પરના કેળુ તેનું બાળ
બુધ્ધાતી દે છે, મગજને અભિત કરે છે, ચિત્તને એક ક્ષણ વારમા વિવેચન
અનાતી દે છે, ગમે તેવા મીમત્તને દરિદ્ર કરી નાખે છે અને કુળની સામ-
આજ તથા પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેરવી દે છે તે મદિરાનું પાન કરું તો
શુ પણ તેનો સ્પર્ગ કરવોએ કલ્પિત નથી. (૧૧૪)

વિવેચન—મદિરાપાન—દારુ વ્યસન જેટલું દાનિકારક છે તેટલું
દાનિકારક દુસ્ત્રમન મનુષ્યને જાગે જ ખીજે કોઇ દરો એ વ્યસનમા મુગ્ધ
રહેનાગઓ પોતાના દેહનું, આત્માનું, કુટુંબનું અને સમગ્ર દેશનું અદિત
કરનારા તરીકે જગતમા જાણીતા થએલા છે. એ દુષ્ટ આદત મનુષ્યને
ઉન્મત્ત બનાવે છે, ચિત્તને વિકૃત બનાવે છે, કીર્તિમાનને અપકીર્તિ કરે
છે અને ધનવાનને નિર્ધન બનાવે છે. કથુ છે કે—

વિકલ્પ ઘર્ગીસામયધર્મોક્તિતત્ત્વમ્ ॥

મનિસામય વિજ્ઞાનિ મય મવાનિ દમન ॥

અર્થ—જે પુરો મયપાન કરી દેવ તેને રિકતપાનુ પ્રાપ્ત થવ છે,
તે પૂરોપર પડી જાય છે અને અયોગ્ય પ્રકારે અન્યકે છે તથા અપાત
નિષાત્તના વિદ્ન બનાવે છે.

મનુર્નં જનુ માનવને જનકુસાવિ માન ॥

મગ્રા નિશ્ચિત્ત માત્રામિ કાલકા દવ મગ્રા ॥

અર્થ—મયપાન કરનાર પુરો નહિ એપવા જેવું બે.ં છે અને
જાગીતી પો પોતાના મય અથા દેશના નાખીને અપા તથા મલે છે

પ્રતીતી નાખે. અમિત્ત મેનક કરે છે કે મયપાન મનુષ્યના દે

મુને છે, આંખમાં વારેવારે પાણી આવે છે, શનમાં એવેન અને છે, અર્થેક
સ્વપ્નરથ થાય છે અને યાદરાત્રી ધુમાટી નાંખે છે. આ પ્રમાણે મરિચાપન
મનુષ્યને ઘેરો જનારી મૂકે છે અને તેનું પશિજીવન તેને અત્યંત દાનિ છે
નારૂં થઈ પડે છે.

૨૧૨૧: વીંધીવચસ દુઃ છે કે-નાર યગીરને અને આપ્રમાને રૂઝ જેવે
છે એક માણસ જે સમયમ ૭ યીટ ડુઝો દતો, તે અપાર ૧૩ પતિને
ત્યારે તેને રોડ પીગરવનું તો તે બાલો દરાગી કે જે દાંડ દરિયા
દાશમાં આવે તે દેરને રૂઝ કે મિચ દગેકને માગવા જતો, તે તે પ્રમાણે
જેજી પગાને માયો છે, અપારે દાંડ નદિ પંચાના તેજી નજી મામક સીધ
ત્યારે તેની જૂની રેષ તેજી જૂની રીધી મધપાનથી આવતી થિમડા કેરો
સુધી નાચકારક થઈ પડે છે તે આ દેવગથી જોડ યશી, (૧૧૪)

। નીચના બે પેઢોમાં મધપાનથી થતી દુરવચનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. જરીક
અને દલકા કોઈ નેચા કમલક મલ પીચ છે તેમાંની તથા મારા અને કોમ
લોકો પરમાં મરણી જીવ રીને મલ પીચ છે તેમાંની કોઈ કેવો રિકતિ થાય છે તે
અનુક્રમે દરોનીને વિચાર્યાંમાનુ તે તરફ પાન બેચો દામ આપવામાં આવ્યાં છે)

મલતેવિની દુરંતા । ૧૧૫ ॥

ત્વયાં પદ્યત કે મુગલ્પસનિનાં દુઃખાનિતાં દુર્દશાં ।
મલ્લન્ટાપિ પતન્તિ ત્વદ્યપિયલ્લા માર્ગે કિલેતમ્તતઃ ॥
અદ્વાનાત્મલપન્ત્યસદ્ગતમધાલ્પગત્તુ તુલ્લે વચો ।
દણ્ડાદિણ્ડ પરમ્પરં વિદધતે નિષ્કાર્ણ ઘાલિભાઃ ॥

મરિચાપો દક્ષાત્મવિ દેવગમ ։ ૧૧૬ ॥

દક્ષા અપ્યધુના દિ દાન્યદ્વયાઃ રવે મલિતું ન દમ્યા ।
દૃશ્યન્તે પરતગ્રતામુપગતા મલમ
રિન્દન્તો ગમનાદિકે ચિલ્લવલે

હિરયન્તે મદિરામદાહતધિયો હા હા વરાકા નરાઃ॥

મદિરાથી થતી દુર્દશા.

ભાવાર્થ—અહો, વિદ્યાર્થીઓ ! શુઓ, નજર કરો, પેલા દારી-
આઓની દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે ? તેઓ માર્ગમા ચામ્યા આવે છે જન
લશાયન-ય છે, એટલે ક્યા જનું છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી, જેથી બરી
તરી બટમ્યા કરે છે અને ચાલતા ચાલતા રસ્તામા પડી જાય છે. સાંભળો,
તેઓ શું બકવાદ કરે છે ? તેઓના બોલવાનું કંઈ કેડાણું નથી. તેઓ અસંમત
અને નિરર્થક વગનો બોલે છે. અંદર અંદર તેઓ સંબંધીઓ છે તથા
એક બીજા પ્રત્યે કેનું ગતીય બોલે છે, અને ગાળો આપે છે ? એક શું જ
નહી, પણ શુઓ, દેવે તે મૂખાંઓ વગરકારણે માલોમાલો મારામારી કર
આતી ગયા છે, અને એક બીજાને લાકડીઓના પ્રદાર મારે છે ' અહો '
મદિરાથી આ લોકોની કેવી દુર્દશા થઈ છે ! (૧૧૫)

મદિરાથી કાઢ્યા માણસોની ગાંડાઇ.

અહો વિદ્યાર્થીઓ, આ તો નમે પામર અને મૂર્ખ માણસોની દુર્દશા
જેઠ, પણ શુઓ, દેવે કાળા માણસોની પણ મદિરાપાનથી થએલી દુર્દશા
આ પદેલા કાઢી કાઢી વાતો કરવામા વિદ્વાન અમલદારો-મોટા માણસો
દમજાં મદિરાપાનથી કેવા શુભ હાલવાવાદ જતી ગયા છે ? જેઓ કાલ
સેવા તો બીજાઓનું રક્ષણ કરી શકે, તેઓ દમજા પોતાનું પણ રક્ષણ
કરવાને ઇચ્છિમાન નથી. મદિરાપાનથી ઘરન પરનવ અને ગાડા પગ જતી
ગયા છે. નાડાની પેંડે પેલાના જેવા ગાડા નહીં ગયા છે ' કોલક તો પુણ
દેનારી દૂર ફેંકી દઈ નાચવા નહીં ગયા છે ' પુણ્યો જોતો તેમના બં
લાખથી પૈમા કાઢી મે છે, વા મૂડી મે છે, તોપણ તેમને ખબર નથી
જતી. કેઈ મેને ઉતરે છે તે ઉતરવા જાય છે, વળામા જા જાય છે,
વળી જાય છે, કે.ડી નીકળે છે અને તેથી કોઈ જાય છે, તે.જન તે
જાયને જાય નથી રહેનું, કાજુડ તેમની જકવ મળિયા: મળી નહી
મળેલી છે ' તેથી જુદિમાન-અકલમક પુણ્યો જન મજર જેવા થઈ જાય
છે મારે વિદ્યાર્થીઓ કહી પણ મળિયાને મેલવ કરું નહિ (૧૧૬)

વિવેચન—આ બે પ્રોક્રમાં બે પ્રકારનાં મનુષ્યો ઉપર મહિરાપાન
 થી અસર કરે છે તેનું ચિત્ર આપવામા આવ્યું છે. મનુષ્યો દારીદ્ર્ય અને
 તેમના જેવા જ બીજા સામાન્ય પંક્તિના સોડો મહિરાપાનથી કેવી રીતે
 ભોગવે છે અને શાલા તથા ચતુર માણસો કેવા બને છે તે તેમા દર્શાવવામા
 આવ્યું છે. દારના પીડામાંથી છાકરા બનીને પર તરફ ચાલ્યા જતા દાર-
 ગીયાઓ બેબાન અવસ્થામા મહિરાપી ગમે તેવી અશ્લીલ બાપામા વાન
 ચીન કરતા અને લડતા-જમડતા તથા કચિત્ત ખારામારીપર આવતા કેના
 જેવામાં નહિ આવ્યા દોષ / સામાન્ય પંક્તિના માણસ દાર પીને રૂનામા
 આજોગી પોતાની આખરના દાકરા કરે છે, તેની રીતે વિદ્વાન, ચતુર અને
 અધિકારી સેખાના જનો છાકરા બનીને પરમા તથા પડોછાઓમા પોતાની
 હીમત દર્શાવે છે. જે વિદ્વાનો મહિરાપાન ન કર્યું દોષ ત્યારે બીજાઓને
 સંકુપ્તેષ આપે છે, મોટા અધિકારી દોષપણુંક ચલાવે છે અને દારો
 કાઢી વાતો કરે છે, તેઓ દા પીધા પછી માકલાની રિયલિને પાંખી
 નાયકા ખુંદવા મંડી જાય છે. તે સમયે તેમના દોષપણ ઉપર, તેમની
 વિદ્વાતા ઉપર અને તેમના અધિકારપર પિકારનો વર્ણ વર્ણ કરે છે.
 ગરીબ સોડો મહિરાપાનથી પોતાનું દુષ્ણ ગુમાવે છે અને તેથી પોતાના
 બેસાં છાકરાને જૂએ મારે છે, ત્યારે હજી પંક્તિના સોડો પોતાના 'દાર'નું
 દર્શિતનું, હાલની દયાગુનાનું અને હુમ્મન તસમનું સત્યાનામા વાન છે.
 મહિરાપાનથી શાલા જનોએ પોતાનું દોષપણ ગુમાવીને અનર્થ કર્યું ના
 અનેક દર્શિતો દર્શિતસમાથી મળી આવે છે. દિગ્ગમી બાદશાહ જ દારીદ્ર્ય ઉપર
 દાર પીતો હતો. તે સુચિલિત અને ચતુર હતો તેમ જ તેના પિતા મહાન અધિકારી
 નરે બરતખાંનું અખિસ સામાન્ય તેના દારમા સે. પુ હતું, પરનું મહિરાપા-
 નની મતગામાં તે એકો મેકો રજા કરતો હતો કે તેની બેચમ નુરબદાના
 મહેલમાંથી તે બદાર ખબ નીકળતો ન હતો રાખરોપ ઉપર જગતના
 નહિ આપવાને લીધે તેના રાખરોમા જુડુ નડો થયાં અને અધિકારી રાખરો
 રતતંત્ર થઈ મયા. અધિકારી ચહેલી દયારમથી તેના પુત્ર જા ઝીનું
 વખતમાંથી દો ખગમનને પડવા લાગી હતી અને અધિકારીના વખત

બની પોતાના બાઈ યુગ્યાદુની હત્યા કરી મદનરેખાને લેવા જતાં પોતે જ
 દ્રશ્યશરણુ થઈ મનુષ્યમંત્ર હારી ગયો. આવા તો શાસ્ત્રોમાં અનેક શખ-
 લાઓ છે. જેઓ નીતિ અને સદાચારને એક બાજુએ મૂકી પરસ્ત્રીના
 પ્રેમમાં અને તેની સાથે રમણ કરવામાં લપટાયા, તેઓમાના ક્યા માણસો
 અને તેવા મોટા હોવા છતાં પણ પૂરેપૂરા પાપમાત્ર થયા નથી ?? આ પ્ર-
 ન્ધને રાવણ, પદ્મોત્તર, અણ્ણિય જેવા મોટા રાજાઓ પરસ્ત્રીની અભિલા-
 પામાં ખુદાર થઈ ગયા છે તો સામાન્ય મનુષ્યો હૃદયોક અને પરસ્ત્રીની
 સારી કમોણી શુભાંત્રીને અધોગતિના બાગી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?
 નાટક સ્વપ્નમાં પણ પરસ્ત્રીની વાગ્ધના રાખવી નહિ એ જ સર્વ પુરુષોના
 હિતનો માર્ગ છે; અને સ્ત્રીઓએ પરપુરુષની વાગ્ધના કરવી નહિ એ તેમ-
 ના હિતનો માર્ગ છે. (૧૨૩)

પંચદશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિવેધ-ચોરી અને શિકાર.

ચૌથમ્ ૧ ૧૨૪ ॥

નિર્મૂલ્યં વહુમૂલ્યમલ્પમધિકં વસ્ત્વન્યદીયં કચિ-
 દેકાન્તે પતિતં ભવેત્તદપિ નો ગ્રાહ્યં વિના સમ્મતિમ્ ॥
 જ્ઞેયં પ્રસ્તરવત્સદા પરધનં સ્વીકર્તુમેતદ્વિયં ।
 નૈષ્ટક્યં મનમાપિ તસ્કરણિયા શ્રેયોઽર્થિભિઃ સર્વદા ॥
 ચોરી.

ભાવાર્થ—જનકેર રખામાં વા ખાનગી જગ્યાએ કાંઈ પણ ચીજો કાઢી
 બહારની કંઈ પણ ચીજો જોડી દેવા તે ચીજ નજીકી દેવા, અથવા કિ-
 નેચાણી દેવા, નાની ચીજ દેવા, મારે મોટી ચીજ દેવા, ત્યાં કંઈ માર-
 બુલની નજર પડતી દેવા વા ન પડતી દેવા, નજર પડે તે પાસેથી વસ્તુ ચાલીની

સમિતિ વખતે હરી પણ લેવાની ઇચ્છા કરી નહીં. પારકું ધન મા પારકી સ્ત્રીજ ગમે તેવી ઉત્તમ દોષ તથાપિ તે સુત પુરોએ પત્થરનુશ્ચ મળતી. દરામનો માથ ઉઠાવવાની જ્ઞાતિ રવળે પણ ન રાખતી. જેના ઉપર આ પત્રો દહ ન દોષ તેવી વસ્તુ, ચોરવાની જુદીથી, ચોરી લેવાને મા બીજે કોઈ ચોરથી વસ્તુ આપતો દોષ તો તે સ્વીકારવાને પોતાનું શ્રેય કલ્પનારાએ હરી પણ સમજાવું નહીં, અને તેવો સંકાપ સરખો જનુ મનમાં કરવો નહિ. કદાચ બૂઝથી પારકી વસ્તુ આવી મધ દોષ, તો તેના ધણીની શીખ હરી તેને તે વસ્તુ સોંપી દેવી, પણ ધરમાં રાખવી ન જોઈએ. (૧૨૪)

વિવેચન—‘સાત બસન’ માનું ‘ચોરી’ એ પણ એક પ્રકારનું વ્યસન છે કારણકે જેઓને તે વ્યસન થાય ‘પણ’ દોષ છે તેઓ ગમે તેટલી સમગ્ર જાગ્યા છતાં પણ ચોરી કરવાની જુદીને ત્યાગ કરતા નથી. નિર્ણય કે મમ્મવાન દરકોઈ સ્ત્રીજ તેના માણીકની પરવાનગી વિના લેવી અવશ્ય-
તો જે વસ્તુ ઉપર નીતિની દૃષ્ટિથી આપજો કોઈ પણ પ્રકારનો દહ ન દોષ છતાં તે લેવી તે ‘ચોરી’ જ કહેવાય છે. ધણી વાર રસ્તામાં પડેલી વસ્તુ નધણીયાની જાણને ઉપાડી લેવામાં કેટલાકે ચોરીનું કાર્ય કરેલું મા-
નતા નથી, પરંતુ વસ્તુના તે પણ ‘ચોરી’ છે. સરકારે તેને કાયદાના ‘ચોરી’ કરતી છે અને કોઈને તેવી નધણીયાની વસ્તુ જોડે તો તેને તે સરકારના કબજામાં સોંપવાનો તેને ફરજ કર્યો છે. આ કારણથી પોતાની મહેનતવડે મેળવાયું ન દોષ પરંતુ અનીતિમાન યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે મેળવાયું દોષ તેનું સર્વ પ્રકારનું પરધન નીતિમાન પુરોએ પત્થર જેવું માન્યને તે મેળવવાની ઇચ્છા પણ કરવી જોઈએ નહિ. જન એક જાનન ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. ‘ચોરી’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં જે કોઈ અપૂર્ણતા રહે છે તે એકદમ આ શ્રેયક્રમ તત્ત્વજિવા એ દષ્ટિ વાપરી પૂરી કરી છે. જે કોઈ પરવસ્તુ ‘ચોરી કરવાની જુદી’ થી ઉપાડી લેવામાં આવી દોષ તે જ કાર્ય ‘ચોરી’ કહેવાય અને ધણીની પરવાનગી વિના પણ ચોરી કરવાની ઇચ્છા સિવાય નિર્દોષ મનથી કોઈ નજીવી વસ્તુ લીધી દોષ તો તે ‘ચોરી’ કહેવાય નહિ. કોઈ એક પુરતો એક વિષ બાંધન વિષના

અમાનુષીયત્વ જ છે. મનુષ્યને છુદ્ધ અને વિચારશક્તિ મળેલાં છે તેટલા માટે તે પશુઓ કરતાં ઉત્તમ મનાય છે. છુદ્ધ અને વિચારશક્તિને ચોગે કરીને મનુષ્યને પારકું દુઃખ જોઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થતું જ જોઈએ થોમ્સન કહે છે કે—

The generous heart

Should scorn a pleasure which gives others pain.

અર્થાત્—જો ગમનથી ખીળીએને દુઃખ થાય તે ગમતને ઉદાર અંતઃકરણવાળાએ પિકારી કાઢી જોઈએ સારાંસ એ છે કે સિકારનું વ્યસન મનુષ્યોને શોભતું જ નથી તેથી જોએ એ વ્યસનમાં, પડેલા હોય તેઓ ‘મનુષ્ય’ શબ્દને સાર્થક કરે તેવા મનુષ્યો નથી. (૧૨૫)

પોઢશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-અકીર્ણ વ્યસનો.

[સમ વ્યસન સંબંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું અને વિકારીઓને માટે તે વ્યસનો અત્યંત દાનિકર છે તે દર્શાવી આપ્યું. હવે ‘મત્તપાન’ ના મિત્રરૂપ અણાવાં અકીર્ણ, ગાળે, ચરસ, તમાકુ દિવાદિ ઉપવ્યસનો વિષેની વિવેચનાનો આરંભ થાય છે.]

મહિષેઝમ્ । ૧૦૬ । ૧૦૭ । ૧૦૮ ॥

ગાત્રં મે તદિદં ગતિં સ્થિતિમહોસોદું ન શક્તં મનાક્ ।
 શુષ્કે માંસવસે વલં વિગલિતં નેત્રે ચ નિદ્રાપરે ॥
 રે કિં રોગસમુદ્રવા સ્થિતિરિયં મિત્રાસ્તિ રોગો ન મે ।
 કિન્ત્વાફૂલગાદશોયમધુના જહ્ને વિપાદમદા ॥
 માલિદ્યસ્ય સચ્ચે દશાં મમ શૃણુ ત્વત્તોવિશિષ્ટામિમાં ।
 વેહે દુર્બલતાદિકથ્ચ યદિદં તત્તુ સ્વયં પદ્યસિ ॥

તેમ મુક્ત ખવરાવવું પડે છે. આ પ્રમાણે ધનનો નાશ થાય છે. અરીજીના રહેણું જેર ગરીબમાં રહેલા નાનતંત્રુઓને કૃત્રિમ કેનેજન આપનાર હોવાથી જ્યારે તેનો કેર ચડે છે ત્યારે ગરીબમાં કૃત્રિમ જીવંતો આપી રહે છે પરંતુ જ્યારે કૃત્રિમ ઉતરી જાય છે ત્યારે ગરીબ નદન નિર્માત્ર્ય મની જાય છે. અ-ક્રીજીયા ગીરાસીયા, રજપૂનો, આજીવો તદ્દત કીકા અને ગીરીદીન મની જ એકા કોના જોવામાં નહિ આવ્યા હોય ? અક્રીજીયાઓ માત્ર અરીજીના અમલમાં જ સીન રહેતા હોવાથી તેઓ પોતાની મીચકાની સભાગ ભરાજ રાખી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાની આવક નુખાતો બેમે છે અને ખર્ચ વધતું જવાથી પાપમાત્ર થઈ જાય છે. ગજકુતાના, નુજગાન અને કા દિવાવાદનાં ઘણા નાના મોટા રાજ્યો અક્રીજીના અસનમાં નગજ થઈ ગયા છે. અરીજીના વ્યસની જ્યારે એમર ઘેગાઈ જાય છે પાડે તેનો અર્થો કુદરે છે ખરી, પરંતુ તે વખતે ધાતુ મોડુ થઈ જાય છે, કારણ ઘણાં વર્ગોની ટેવ છટી શકતી નથી અને પશ્ચાત્ત પથી કંઈ જ થઈ શકે છે. નાનપણમાં માત્ર યોડુ યોડુ અરાજી ખોળા અરીજીવા મિત્રોનો સાથે ખાતી વખતે જે કુદરોનું સ્વપ્ન પજુ હોતું નથી તે આ જ્યારે આવી પડાય છે ત્યારે અરીજીયાઓ એક તરફનાને મે ની નબળાઈ જુએ છે એક અમેજ કવિએ ખર્ચ કયું છે કે-

A little- 'tis a little word,

But much may in it dwell;

અર્થ- 'યોડુ' એ ઘણું નાનો શબ્દ છે, પરંતુ જ્યારે 'યોડુ' માંથી 'ધાતુ' જની જાય છે, ત્યારે જ 'યોડુ' માં સમાયેલું 'ધાતુ' નજર આવે છે. આ પ્રમાણે જે જીવાનીયાઓ જીવાન અરાજીયા 'યોડુ' જ અરીજી ખાતાની ટેવ પાડે છે તેઓ અર્થવમા મોટા અક્રીજીવા અને છે અને પોતાના તન-મન-ધનની ખુદારી કરે છે.

આ એક અરીજીવાનું દૈન્ય અયાસમિત મેળામે નહિ. એ રજ પત દોરને પોતાની જડેવટકામીના દિવસોમાં અરીજી ખાતાની ટેવ પડી મેડુ યોડુ દબરો કવિયાની આવક દની એટલે તે વખતે નાર મળીને નમે

ખાંચેભેલું અરીજી કદા દિસાજમાં લેખાતું નહિ. એ કાઠોર બપોરે થોડા ઉપર ચડીને પરગામ જતા ત્યારે તેમને તેમના અરીજીઆ મિત્રો કમુંગો તૈયાર કરીને પાતા. આવા બનાવ બહુ વાર બનવાથી એ કાઠોરને થોડા ઉપર બેસીને અરીજી પીવાની રેવ પડી ગઇ અને જો થોડા ઉપર ચડીને થોડાની સગામ દાસમાં સર્ધ ખેંખારો કર્યા વિના પીએ તો અમલ ચડે જ નહિ જ્યેથી કમુંગો બીજી વાર પીવાની જરૂર પડે ! બ્યાસુધી કાઠોરની આસક સ્થિતિ સારી રહી ત્યાંસુધી તો આ સવજું બનતું રહ્યું, પણ પાછા જ્યેથી પોતાનો ગીરાસ કરજદાર સર્ધ ગયો, આવક થડી ગઇ, સરકારની જાતી બેઠી અને એ પ્રમાણે થોડા દુઃખનો વખત આગી સાગ્યો, છતાં અરીજીની રેવ તો મુશાઇ નહિ. અરીજીયા મિત્રો પણ કાઠોરના પડનીના દિવસોમાં તેમને છોડી ગયા. કમુંગો થોળી આપનાર કોઇ નોકર ચાકર કે સવાર થવા માટે થોડો પણ રજો નહિ જદાવસ્થામાં આ દુઃખ બહુ આકર્ષી સાગતું પણ વ્યસન વગળ્યુ તે કેમ છટે ? પડી બિચારો કાઠોર પોતાને દાણે કમુંગો નૈવાર કરતો અને તેની વાડકી પોતાની સ્ત્રીના દાસમાં આપી પોતે એક લાકડાના થોડાપર સવાર થઇ તેની સગામ પડી, ખેંખારો કરી, 'ચાલ બેરા' કહી થોડાને એડી મારતો અને કમુંગો પોતાની સ્ત્રીના દાસમાંથી લેઇને પોતે એટલે કાઠોરને અરીજીનો અમલ ચડેનો ! કાઠોરને બહુએ જાણ્યો યતો કે જુવાન અવસ્થામાં વ્યસન ન વગળાશું દોલ તો સાફ હતું, પણ વખત પીતી ગયા પડી અરજપરદન કરતું એ શા કામનું ? (૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮)

જનમાઢિવાર્ષિમિર્ષાઓ સંખ્યા : ૧૦૦ ॥

શ્રુત્વૈતદ્વ્યસનં વિનાઢસદનં દૃષ્ટૈતદીયાં ક્ષતિં ।
 કિંચાંચેત્કુશલો હિ કશ્ચન જનઃ સ્વીકર્તુમેતત્સ્વયમ્ ॥
 જ્ઞાત્યાન્પેવામિદં સમાશ્રયતિ યો નીચઃ પરં દુર્મતિ-
 રાકૃત્યા સ નરોપિ દુર્ભગતગે ક્ષેયઃ સ્વઃ પામરઃ ॥

ગુપ્તો છે, તેમાં કંઈ તમને આમડછેટ લાગતી નથી? અરે, આ તમારું આર્પણ ક્યાં ચાલ્યું ગયું? તમારી કુલીનના ક્યાં જન્મી શકે અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાસી ગઈ? અથવાનો શું આવી યીજ વાપરવામાં જ તમારી આર્પણ અને કુલીનના આરી બાઈ? તમારી પીનારા ખાનારા અને મુંધનારાઓ જો પોતે તમારું નૈવાર કરવાની રીતિ પહેલેથી છેલ્લેમુખી જુએ તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ તેના સુખ પરાબ્યા વિના રહે નહિ. આ પ્રમાણે પશુઓથી નિરક્ષાર પહેલે દલકા લોકોવડે તૈયાર કરાએલી અને વ્યસન સિવાય બીજો કશો નહિ કરી આપનારી તમારું આટલી હાનિ કરે છે, છતાં-દારિદ્ર્યતોરોંગી તમારું નૈવ મુઘનિ અર્થાત્ માણસ અત્યંત દરિદ્ર થઈ જાય છે તમારું જીવન ખુને છોડતો નથી, તે આર્પણવર્તને અધમ દસામાં આણુવાનો માર્ગ ખેંચે કરે છે તેમ શું આર્પણ છે? (૧૩૨)

દ્રવ્યસ્ય દુર્વ્યયઃ । ૧૩૩ ॥

પુણ્યાર્થન્તુ વરાટિકાપિ સહસ્રા દીનાય નો દીયતે ।
 દત્તા ચેજ્જનલજ્જયા મનસિ તત્તાપઃ પુનર્જાયતે ॥
 તાદૃક્ષાઃ કૃપણા અપિ પ્રતિદિનં કાર્પાષણાનિ દ્રુતં ।
 મજ્જન્ત્યત્ર તમાસ્ત્રવે ફલમૃતે હા વૈપરીત્યં કિયત્ ॥

તમામુનિમિત્તં શાત્સરિકો વ્યયઃ । ૧૩૪ ॥

વ્યક્તેર્વાત્સરિકોસ્તિ પચ્ચદશ વા મુદ્રાસ્તમાસ્ત્રોર્વ્યયઃ ।
 સામસ્યેન તુ ભારતે ભવતિ હા કોટેઃ પરસ્તદ્વ્યયઃ ॥
 તજ્ઞાતાદનલાદિતો ધનક્ષતિર્યાં જાયતે સાઽમિતા ।
 રાષ્ટ્રીયાર્થિકદૃષ્ટિતોપ્યહિતકૃત્સેવ્યસ્તમાસ્ત્રુઃ કપમ્ ॥

તમાખુમાં પૈસાનો દુરુપયોગ.

ભાવાર્થ—અડો ! તમાખુ એ માણસને જેવી સસચાવનારી ઝીજ છે ? અને માણસો જમી તેની પાછળ જેવા અથે બની જાય છે ? જે માણસોની પામે ગરીબ બિશુ કરગરતો કરગરતો કંઈ આપ્ય મળે તો તેને પુણ્યને અર્થ એક બદામ પણ આપવી દોષ તો નાવ થડે, કદાચ સરમાશરમી કે કદાચ કહેવાથી એક પાછ પણ અપાઈ જાય તો કેટલાએક દિવસ સુધી તો નેના મટે મનમા પમાનાપ થયાં કરે, એવા કંજુસ ભોઠો જમી તમાખુને માટે દરેક જો માર પૈસા ખર્ચવા દોષ તો ખર્ચા નાખે છે ' અડો ! આ કેટલી બધી વિપરીતતા, કે જ્યાં પુણ્ય અને શુભ કર્મનો સંચય થાય ત્યાં એક પાઈ આપતાં તાવ ચાલી આવે છે, અને જ્યાં કંઈ પણ રજા કે વામ નથી, ત્યાં આંખો મીચીને પૈસાનો ધુમાડો ફરી ફેવામાં આવે છે ! ખરેખર, તમાખુ કંઈ કુંઠીને માણસોએ પોતાની વિવેકદષ્ટિ ચુમાળી નાખી છે અને તેથી જ આ વિપરીતતા પ્રતીત થાય છે. (૧૩૩)

તમાખુના વ્યર્થ ખર્ચનો અમડસરો.

જેનાં બામડી છોડ્યાંઓ બસે બૂખે મરતાં દોષ તેવો એક મજુર પણ તમાખુના વ્યસનને વશ થઈ બૂખે મરતાં પણ તમાખુ વાપર્યાં વખતે રહી શકતો નથી. તેવા એક માણસને તમાખુ ખાને ઝોગમાં ઝોગા રા-જના જે જમી પૈસા, મરીને રપિયો રોડ રપિયો અને વરસ દરોડે ૧૫ થી ૨૦ રપિયાનું ખર્ચ તો સ્વેચ્છે સાગતું દશે. ભારતવાસીઓમાં તમાખુ વાપરનાગઓનું એકંદરે વાર્ષિક ખર્ચ ગણીએ તો દરોડ રપિયા ઉપર તમાખુ અને દીવાસગીનું ખર્ચ થવા જાય છે તમાખુ નિમિત્તે જે આયો માટે છે તેમાં લાખો અને કરોડોનો માથ અને વખતે માણસોના જીવનની પણ ખુદારી થાય છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જેનાં પાપનો દિસાવ તો એક આત્મને રહેલો, પણ આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જેતાં તમાખુ દેસના પૈસાને મોટો ખર્ચો મગાડે છે. તો આટલી બધી નુકસાનદાગી ઝીજ—તમાખુ વાપરવી શું મનુષ્યને લાજમ છે ! નહીં જ. (૧૩૪)

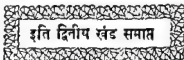
વિવેચન—મન અને ગરીબ ૩૫૧ થંખાકે કે નસર કરે છે

ઉત્થં યો વિનયં વિવેકસહિતં ધૃત્વા શુભાઙ્ગાં ગુણ-
 ર્હત્વા દુર્વ્યસનં વિહાય વિફલાં ક્રીડાં પ્રમાદં પુનઃ ॥
 આરોગ્યાય વિદ્યાય ભોજ્યનિયમં મદ્દહ્નચર્યં તથા ।
 વિદ્યાં સશ્ચિનુતે ન એવ વિજયી કૃત્યે દિર્ઘાયે ભવેત ॥

ઉપસંહાર.

સાધાર્થ—જે યુવક ઉપર અતાવેલા હમ પ્રમણે વિવેકતા તથા વિ-
 નયને ધારણ કરી માથાપ વગેરે વડીલ પુરોનો આજ્ઞાને મનનક સંતોષ
 શુભાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી વખત શુભાવનાર નમના અને અ.
 હસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે નિયમવત્તિ
 સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ સાથે ન્યાયુષી અપાવે હસ્યવ પાળી,
 એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિષ્ઠતા મેળવી પાઠ થ.પ. તે
 જ યુવક ગૃહી ધર્મરૂપ બીજા કર્તવ્યમા સદગ યવાને લાયક પાતે છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય બડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે ૧૩મા
 આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને અંતકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે
 વર્તનાર વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રથમ અવસ્થાને પૂરી રીતે સજા કરે છે અને
 ત્યારપછી તે જીવનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય
 અવસ્થાનું કર્તવ્ય બળવવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં
 વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ ગુરુ પાસેથી કરી હોય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ
 કરીને બીજાની મદદ વિના પોતાના જ બળથી વિજય મેળવવા જેવું અત્યંત
 ક્ષીન દ્વિતીય કર્તવ્ય બળવવાનું કહે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

इति द्वितीय खंड समाप्त

તૃતીય खण्ड.

કમે કરીને હવે “ કર્તવ્ય કૌમુદી ” અથવા તૃતીય ખંડ પ્રારંભાય છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે તેમાંની પ્રથમ વિધાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતા દ્વિતીય ગૃહસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો બહુધા પ્રારંભ થાય છે. સક્રિયસંપન્ન સુશીલ અને ધર્મરતિ વિધાર્થીઓ દ્વારિત્વ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પસંદ ન કરે અને તુરંત જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યમાં જ રથિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પ્રથમ પ્રથમ કર્તવ્યને જ બોધ થવાના હેતુથી આ અથવા રથના કરવામાં આવી હોવાથી ગૃહી ધર્મના જિજ્ઞાસુઓના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્માયો છે.

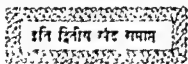
સંસારશકટના બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરુષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માણસને માતા-પિતા-ગુરુ આદિના સદાસત્માં રહીને એ અવસ્થાનું કર્તવ્ય જાળવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં બહુધા સ્ત્રીના સદાસત્માં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો જાળવવાના હોય છે. સાર્થઃ પ્રસવતાં મિત્રે ભર્તા મિત્રં શુદ્ધ સતઃ ॥ અર્થાત્ પ્રવાસમાં પોતાનો સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ધરતી બહાર પુરુષનો મિત્ર એ એની સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચક્રોપર જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને “ નીતિ ” રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય જાળવવાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્ગનું કર્તવ્ય હાથમમ એકસરખું જ હોઈને કન્યાઓના કર્તવ્યનું જુદું કથન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરંતુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરના બન્ને વર્ગનાં કર્તવ્યમાં ડાહ ડાહ રથલે ભિન્નતા દાખલ થાય છે અથવાતો ઉભય વર્ગને તેમનાં કર્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મોનું કથન જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે.

ડત્થં યો વિનયં વિવેકસહિતં ધૃત્વા શુભાજ્ઞાં ગુરો-
 ર્હૃત્વા દુર્વ્યસનં વિહાય વિફલાં ક્રીડાં પ્રમાદં પુનઃ ॥
 આરોગ્યાય વિવાય ભોજ્યનિયમં સદ્ગ્રહચર્યં તથા ।
 વિદ્યાં સશ્ચિનુતે સ એવ વિજયી કૃત્યે દ્વિતીયે ભવેત્ ॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર ખતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે ચિત્તેકની સાથે વિ-
 નયને ધારણ કરી માખાપ વગેરે વડીલ પુરોની આગળે મસ્તકે ચાડી,
 બુગાર આદિ બસનમાખને દૂર કરી, વખત શુભાવનાર તમાલા અને આ-
 ગસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે બોમ્બનપ્રભૃતિ
 સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ ચાલે ત્યામુધી અખંડ પ્રજ્ઞચર્યા પાળી,
 એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, સાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી નૈવાર થાય છે, તે
 જ યુવક શ્રદ્ધી ધર્મરૂપ ખીળ કર્મઅમા સકળ યવાને લાયક અને છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય ખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે ખંડમાં
 આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને મંચકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે
 રંગનાર વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રથમ અવસ્થાને પરી રીતે સરળ કરે છે અને
 ત્યારપછી તે અનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય
 અવસ્થાનું કનૈઞ્ય બળવવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ આશ્રમમાં
 વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ મુશ્કેલી પામેથી કરી દેાય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપરોક્ત
 કરીને બોમ્બનની મદદ વિના પોતાના જ બળથી વિજય મેળવતા જેનું અર્થ
 એવિ દ્વિતીય કનૈઞ્ય બળવવાનું કહે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

તૃતીય खण्ड.

કમે કરીને દરે “કર્ત્તવ્ય કૌમુદી” મધ્યેના તૃતીય ખંડ પ્રારંભાત્ છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જૂની જૂની અવસ્થાઓ જાણવામાં આવી છે તેમાંની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય શૃદ્ધસ્થ તરીકેની અવસ્થાને બદલા પ્રારંભ થાય છે. શક્તિસંપન્ન સુશીલ અને ધર્મરતિ વિદ્યાર્થીઓ કદાચિત્ શૃદ્ધસ્થાથમમા પડવાનું પસંદ ન કરે અને ગુરુત જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્ત્તવ્યમા જ રથિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ કર્ત્તવ્યોના બોધ થવાના હેતુથી આ મધ્યની રચના કરવામાં આવી દોવાણી મૃતી ધર્મના નિઠામુએના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્માણે છે.

સંસારશકટના બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરુષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માણસને માતા-પિતા-ગુરુ આદિના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય જાળવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં બદલા સ્ત્રીના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો જાળવવાના હોય છે. સાધ્વઃ પ્રમથનાં મિત્રે ભાષાં મિત્રં ગુરૂં તતઃ ઇત્યાદિ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ધરની અંદર પુરુષના મિત્ર એ એની સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચક્રોપરે જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને “નીતિ” ૩૫ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય જાળવવાનું બોધવ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્તનું કર્ત્તવ્ય લગભગ એકસરખું જ હોઈને કન્યાએના કર્ત્તવ્યનું બુદ્ધ કર્યન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરન્તુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્તનનાં કર્ત્તવ્યમાં ઘેાઘ ઘેાઘ સ્થળે ભિન્નતા રાખવ થાય છે અથવાતો ઉભય વર્તને તેમનાં કર્ત્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મોનું કથન બુદ્ધ બુદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

દ્વિતીય અવસ્થામાં પ્રવેશ.

ગાર્હસ્થ્યમર્ચાંદા ॥ ૧૩૧ ॥

યાવન્નાર્થસમર્જને વલમભૂદારાદિનિર્વાહકે ।
યાવન્નેષ્ટરા સમાપ્તિમગમત્પ્રારઘ્યવિદ્યાકલ્પા ॥
યાવદ્ બુદ્ધિવિકાશદેહરચને પ્રાપ્તે દૃઢત્વં ન વા ।
તાવન્નો સુખદં પ્રવેશનમિહાકાલે ગૃહસ્થાશ્રમે ॥

અંગવિકાશપયંન્તં ગાર્હસ્થ્યમર્ચાંદા । ૧૪૦ ॥

કન્યાયાઃ કિલ ગાત્રવૃદ્ધિસમયો યાવત્સમાં પોઢર્શી !
સ્યાત્પુત્રસ્ય તુ પશ્ચવિંશતિતર્મીં સ્વાભાવિકોયં ક્રમઃ ॥
શાસ્ત્રે સુશ્રુતનામકે ચ ચરકે સૂક્ષ્માનુભૂત્યા ચિરં ।
ગાર્હસ્થ્યે ગદિતોવધિઃ પુનરયં શારીરિકશ્રેયસે ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની હદ.

ભાષાર્થ—જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમના કમેદવ ૨ વિધાર્થીમાં પોતાનો અને પોતાની બીનો નિર્વાહ થઇ શકે એ પરંતુ ખર્ચ ઉપડી શકે તેટલા પૈસા પેદા કરવાનું સામર્થ્ય આપ્યું ન હોય, એ તેટલી કુદરત ન હોય, તેમ જ જ્યાંસુધી વિધાર્થી અવસ્થામાં ચાલતો અભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય; તથા જ્યાંસુધી બુદ્ધિનો વિકાસ અને શરીરના અંગોની ખીલવણી પૂરેપૂરી થઇ રહી ન હોય અને તેથી જોઇએ તેવી મજબૂતી શરીરમાં આવી ન હોય ત્યાંસુધીના કાળ વિધાર્થી અવસ્થાનો જ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો નથી; તેથી તે સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ અકાળપ્રવેશ કહેવાય છે, અને તે

તેલ નાગને સખર નદિ પશુ દુઃખર નીવડે છે. માટે નાગના મા-
નાપોએ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના આગને પોતાના પુત્રને મૃદસ્થાપનની ધિ-
સરીયા નોડી દેવો ન લેખે (૧૩૫)

શરીરની ખીલવણીના સમય અને દૃઢસ્થાપનની હદ.
મુખ્ય અને ચરક નામના દાઓ કે જે વૈદ્યના પશુ પ્રાચીન મયો
ગણાય છે, અને નેમા દેહો દર્શાવે છે કે દેહના ઘટીતું નિષ્કારણ અને
લખાએથી છે, તે પુનઃપ્રાપ્તિ સમયે છે કે દેહના ઘટીતું નિષ્કારણ અને
અગ્નિની ખીલવણી સોગ વસ સુધી થાય છે, અને પુનઃપ્રાપ્તિ સમયે
રચના થા ખીલવણી પચીસ વસ સુધી થાય છે, અને પુનઃપ્રાપ્તિ સમયે
અને ત્યાંથીના સમયમાં પોતાના અને અગ્નિના વચાની સતતિના દિગ્ગત
માટે ઠોડી પશુ માન્યને મૃદસ્થાપનમાં પ્રવેશ કરવો નદિ, કેમકે તે જ દા-
માં પુનઃપ્રાપ્તિ ઉપર પચીસ વસની અને દેહના ઘટીતું સોગ વસની
૧૫ ત્યારપછી જ મૃદસ્થાપનમાં પ્રવેશ કરવાની દા દર્શાવે રસાયણ માટે
તાલી છે. (૧૪૦)

વિવેચન—૧૫૫ તથા ૧૫૬ના પ્રમાણે કરાને પ્રથમ અવસ્થા પૂરી
થએથી જન્મુષ ત્યારપછી એક પુરો મૃદસ્થાપનમાં પાનું એ આ એ
મોડનો મુખ્ય સાર છે. પ્રથમ મોડમાં મૃદસ્થાપનમાં પાવા માટે કયા કયા
ગુણો દોષો નોંધે તે દર્શાવે છે અને બીજા મોડમાં સાધન-વત એ ગુણો
પુરા તથા બીજા મોડો ઉપર આવી રહે છે તે દર્શાવવાની વચની મર્દા
જાણી આપી છે. મૃદસ્થાપનને માટે ચરક મુખ્યતઃ મયોમાં વચની દા
જાણી આપી છે ખરી, તથાપિ તે દા જાણી આપવાનો મુખ્ય દેવ એ છે
કે મૃદસ્થાપનમાં ઉમેરવામાં પૂરી પોષણ આપી દોષો નોંધે વચની
મર્દાના સંબંધમાં જુદા જુદા વિદાનેમાં સિદ્ધિ મળે એવામાં આંધ
છે ખરી મુખ્યતઃ. કાંતું છે કે વૈદ્યને સર્વો વડે પુષ્ટિ મળી જુ પોષણ
મળવાનવશીથી જાણીવાનુકૂળમાં ચિદ્ધ મળે તે પુષ્ટિ પામે વચની પચી
સને વડે પુષ્ટિ તથા સોગને વડે સ્ત્રી અને સમાન વીરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ
વચનું આક તથા મુખ્યતઃ જે જાણી પશુ કરે છે એવામાં વચની

વિશાનિર્વર્ણ: પુત્રાર્થ યતેત્ત ॥ અર્થાત્-પત્નીમ વર્ણના પુત્રે મેળી વયની
 પ્રત્યેત્પત્તિ કરવી. મહાનિર્વાણ તંત્રમા કહ્યું છે કે- વિશાનિર્વર્ણિકાનુવાન
 ગૃહકર્મણ અર્થાત્-પુત્રો વીરો વર્ણની વયના થાય ત્યારે તેમને ગૃહ
 જોડવા. વયની ચોક્કસ મર્યાદાના સંબંધમા આ પ્રકારનો મતભેદ હોય
 જ નહીં જુદા જુદા દેશોના સોકોના ગૃહા ગૃહા પ્રચારના સારીરિક બંધા
 અનુસરીને પણ ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વયના મર્યાદામા બેદ હોય ન
 એટલું તો નહીં છે કે ઉપર્યુક્ત મ્લોકમા ના પ્રથમ મ્લોકમા દર્શાવ્યા પ્રમા
 સર્વ ગુણોનો વિકાસ ગૃહસ્થાશ્રમના ઉમેદવારોમા થએલો હોવો જોઈએ.
 સુધી ગૃહકર્મને નિભાવવા માટે જોઈતું ધન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ
 આવી ન હોય, વગી વિદ્યાદ્વારેના અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન હોય, તો
 અગ્રોપાંગનો પૂરો વિકાસ થઈને દેહરચના દઃ થઈ ન હોય (અને કન
 સંબંધમાં ગૃહિણી નીવડવાનો યોગ્ય ગુણો આવ્યા ન હોય, જે વિધિ અ
 જાતાં વિસ્તારથી કહેવામા આવશે) તમામુધી-પછી તેટલી પ્રાપ્તિ ૨૦
 વર્ષ સુધીમાં ન થઈ હોય તો બલે ૩૦ વર્ષ સુધીમા થાય તમામુધી-
 ગૃહસ્થાશ્રમમા જોડવો ઉચિત નથી. પુત્રની વય ૨૫ ની અને પ
 ૧૬ ની હોવી જોઈએ એવો જે કમ દર્શાવ્યો છે તેની સાથે મધ્ય
 ક્વામાચિદ્યોષ ક્રમઃ એ શબ્દો જોડવા છે, તેનું વાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય
 નિના 'સ્વમાત્'-'કુરત' ને અનુસરીને એ કમ બાધ્યો છે, પરંતુ
 ચિત્ત એટલી વયમાં એ ઉચિત ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય તો એ સ્વા
 વિક કમનું ઉપરંન કરીને ગુણોની પ્રાપ્તિ થતાસુધી ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય
 રાખવો એમાં જ હતાજનું સમાવેશું છે. કાગી વગે, અદક સરીર, અ
 અભ્યામે તથા ધનોપાર્જન કરવાની યોગ્ય યોગ્યતાએ જે લમ થાય છે
 લમ થઈ-પત્ની ઉત્તમને દુઃખકર નીવડે છે. અમેજમાં એક કહેવન છે
 "તમે જરૂરો તે જોઈતાં તમારે રહેવાને માટે ધરની જોગવાઈ છે કે ન
 નેત્રો વિચાર કરવો." કહેવાનું તથ્યર્ય એ છે કે તમારા કુલોનું ખર્ચ
 આવવળી તમારામાં સન્નિ હોય તો જ તમે ગૃહિપત્રને અંગીકાર કરો
 અને નહિતો કુવારા રહેજો! જેવી રીતે પોતાનો નિર્વોદ કરવાની જ

જીવાનો પુરુષ સંસારમાં પડીને કુખી થાય છે તેથી જ રીતે અધુરે અન્ધાર
 ને ઠીકીના કાચા પથ્થરને સંસારમાં પડનારી ભાગ્યની થયું ફાટા થાય છે
 એ વિષય આગળ વિસ્તર્યા સમજાવવા માં આપમે . ૧૧૬-૧૪૦
 એ આ વચ અને ધોન્ધવાની મથકને સમજાવવામાં ન આવે તે ૬
 પરિણામ આવે તેવું વિષય હવે દર્શાવે છે ;
 વાસ્તવ્યપોર્વિકમં કુપુગલમ્ । ૧૪૧ ॥

यत्र स्याद्वक्त्रन्यपोर्विमता झीले शरीरे पुन-
 विजायां प्रकृतौ च रूपवयसोर्वमं कुले सदगुणे ॥
 सम्बन्धे ह्यनयोर्भवेत्कुपुगलं हेतुनाय सम्बन्धिनां ।
 व्यर्थं जीवनमेतयोः किल ततः सम्पद्यते दुःखदम् ॥

વરજન્મનાં કુખેડાં.

ભાવાર્થ—જે કન્યા અને વરના આચારમાં, શરીરમાં મનમાં, સ્વ-
 રમાં, ક્રમમાં, રૂપમાં, ધર્મમાં, કુળમાં અને ધર્મ અદિ સદગુણોમાં વિ-
 ત્તા હોય એટલે વર સુગ્રીવ હોય અને કન્યા કુશીલ હોય તો કન્યા
 ક્ષેત્રો દેવ અને વર જગન્ન હોય ત્યારે એવી વિભાવિતિના જે
 સ્વપ્નને કન્યા આવે તો પતિવ્રતની તરીકેના સમયે અપરાધ આવે
 તો તે ક્ષેત્રો કહેવાય છે આ ક્ષેત્રોના સંબંધથી કન્યા અને વરના સ-
 વર્ગોએ અને પ્રકારે એક ઉપમ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી
 તે કન્યા અને વર જન્મેના કાલ આગ્રહસમય કુન્યા સ્વ નિષ્ક-
 નિષ્ક છે, કિમ્બુતા તેથી કાંઈકી જરૂર નથી (૧૪૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે જે કોઈ વસ્તુ હમ જે
 કન્યા સાથે ન કરવામાં આવે તો વરજન્મના ક્ષેત્રો નીચે છે ક્ષેત્રો
 એ પ્રકારના થઈ નહીં વધુ વિષય સ્વપ્ન સ્વપ્ન સ્વપ્ન
 અને રીતે વર-વધૂનાં ક્ષેત્રો નીચે છે અને આ તે કન્યા હોય

ત્યાં સંસાર સુખરૂપ નહિ પણ દુઃખની ખાણરૂપ થઈ પડે છે. આપણા બહુધા વયનાં કળેડાં નહિ, યૌવના દેવાની કાળજી રાખે છે અને કેટલાક કન્યા અથવા વરના ખીજા યુગો તરફ નજર રાખીને વયના કળેડાં તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ રીતે પણ તેમનો સંસાર દુઃખરૂપ છે. વર-કન્યાનાં વેરીલાગ કરતી વખતે ધણી બાજાતની તપાસ કરવારૂં પડે છે. વયના કળેડાં તો દુઃખરૂપ નીવડે છે જ, પણ યશી વાર સ્વભાવ, ધર્મ, ઇત્યાદિને લગતા કળેડાં પણ અત્યંત ગાતદાયક પરિનીપાત્ર છે. આ કારણથી વર કન્યાનાં શીજ, શરીર, વિદ્યા, સ્વભાવ, ગય, ધર્મ, કુળ ઇત્યાદિ સંગ્રહી બાબતોમાં સરખાપણું જોઈને જ સંજોગો જોઈએ. શુકનીતિમા પણ કહ્યું છે કે—

આદૌ કુલં પરીક્ષેત તતો વિદ્યાં તતો વયઃ ।

ગૌતમે ધર્મં તતો રૂપં દેશં વધાદિવાદ્યેન ॥

અર્થાત્—પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વભાવ, ધર્મ, તથા દેશની પરીક્ષા કરી વરકન્યાને પરબાવવાં. વયના કળેડાં યૌવની વયનાં શરીરને દાનિ થાય છે અને બહુધા તેઓ વધુ રહે છે; અથવા તે જો તેમને સંતતિ થાય છે તો તે અનિર્નિર્ણય અને જડ સ્વભાવ થાય છે. કુળ, વિદ્યા અને સ્વભાવના કળેડાં યૌવની પતિ-પત્નીનાં બંધનમાં એક એકથી અલગ રહે છે, કારણકે વિદ્યાનું પતિની રમિતે જાણ પડતીથી કે બહેની સ્ત્રીને અમનું પતિથી સતેષ થવો નથી રાગ તની વિભાગને પરિણામે પણ તેઓ એક એક પર બંધનના ગુણો રહ્યા છે કુળની વિભાગથી જ્ય કુળસાનું અભિમાન ગીય કુળસાનું જીવન સંકાર પેદા કરી તેમના સ્વભાવને મગરા દેવું નથી. તેથી જ રીતે ધર્મ વિભાગથી કેમકે વ્યક્તિને દુઃખ દેવાનું થઈ શકે છે, અને પતિ પેદા થતી પત્ની પાસે પિત્રાગે પુત્ર પગાવવાને બળાકાર રહ્યા કરે છે આ પ્રમાણે રીતે પતિપત્નનાં અંતરૂ બંધન થાને લીધે કળેડાં નીવડે છે નથી દુઃખ વિના બંધન રહ્યાં વિદુષ અમનું નથી. (૧૧૧)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

શુદ્ધિભીનાં કર્તવ્યે.

શુદ્ધિભીનાં : ૧૪૨ ॥

મન્તવ્યા જનનીવ મામ્પ્રતમસૌ શ્વશ્રૂઃ પ્રપૂજ્યોત્તમા ।
મન્તવ્યઃ શ્વશુરસ્તુ તાતમદ્દગાઃ પૂજ્યઃ કુલીનશ્રિયા ॥
માન્યઃ સ્ત્રીયપતિર્હૃદિ પ્રભુતમઃ સેવ્યૈકદૃષ્ટ્યા તદા ।
યેઽન્યેપિ સ્વજનાઃ સુધામયદ્દગા દૃદ્યાઃ પ્રમોદેન તે ॥

શુદ્ધિભીનાં કર્તવ્યે.

આવાર્ધ—શુદ્ધિભી-વદુએ પરાના પદેલા પોતાની માતા પ્રત્યે જેની પૂજ્ય શુદ્ધિ રાખી હતી તેની પૂજ્ય શુદ્ધિ હવે સાતુ પ્રત્યે રાખતી જોઇએ, એટલે દરેકી સાતુ એ જ જાણે ખાતો હોયતી તેનો આવ મનમાં રાખવો અને પત્નિના પિતા તેને પોતાના પૂજ્ય પિતા જ છે એમ જાણી સંસારને પિતાનુદય મનવા જોઇએ તેમ જ પતિ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાંસુધી માનનીય તથા પદનીય છે, એમ જાણી પતિને પ્રનુગ્રહ કરીને સ્ત્રીએ મજાવો જોઇએ, અને દાવર, જોડ, નજુદ, દેગણી, જોડામી વગેરે જોડમાં માણુએ હોય તે સરેની સારે પ્રેમ પ્રમોદ જુવથી વર્તવું જોઇએ; તથા નાના મોટા સૌ પ્રત્યે કૌનિક સ્તેનથી બરી અભીદૃષ્ટિથી જોવું કે જ્યાં પરમા સુદેહ પ્રસરી રહે. (૧૪૨)

વિવેચન—એક કન્યા પરાણીને પ્રનુગ્રહપદમાં જાય છે એટલે તે ‘શુદ્ધિભી’ અર્થાત્ ‘શુદ્ધવાણી’ કિંવા ‘શુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવેશ કરેલી’ અને છે પરંતુ તે ‘શુદ્ધિભી’ નામને સાર્યક કરનારી ત્યારે જ લેખાવે કે, ‘શુદ્ધિભી’ ને ‘જંગમમાં મગધ’ કરવાના શુભેને ધરાવનારી જાણાય. શુદ્ધિ નુ શુદ્ધિર્ગાદાને આત્માગદનિરિચ્છને અર્થાત્ શુદ્ધિભી ચિન્તાનું.

નથી પરંતુ જન્મપ છે' એ જન્મપ જેવા મન્ય મદને આપે એક
 ખરેખર 'ગૃહ' બનાવે ત્યારે જ તે એક પ્રથમ ગૃહિણી કહેવા લાગે
 ખરેખર 'ગૃહ' બનાવનારી ગૃહિણીમાં કેવા કેવા ગુણોનો નિવાસ છે
 જોઈએ? જે સ્ત્રીના અગમનથી પરમા આનંદ તથા શાન્તિ પ્રમતી હોય
 સ્ત્રી જ એક પ્રથમ ગૃહિણી કહેવાય અને તે આનંદ અને શાન્તિને તત્ત્વ
 આપનાર આગમ્યુક સ્ત્રીના ગુણો જ દેવા છે. પોતાથી મોટાના-ચીત્તો કહે
 તથા પોતાથી નાનાઓ પ્રત્યે જેવા જેવા પ્રશસ્તિ વર્ણન રાખતું જોઈએ
 તેવા તેવા પ્રશસ્તિ વર્ણન કરીને દરજ્જોને આનંદ આપતી સ્ત્રી જેને
 સુખ પામીને બીજાઓને પણ સુખ આપી શકે છે, અને જન્મપરુષ મુકે
 પણ મંગલપુત્ર બનાવે છે એવા જોઈએ એવા માન મળતાથી હોય
 હોયેલાં સંતુષ્ટ રહે છે અને માન આપનાર તરફ નેઓનું અમલ મુકાય છે.
 યજ્ઞેશ્વરી સ્ત્રીને એવી આશા કરેલી છે કે—

સપ્રાર્જી યજ્ઞો મય સપ્રાર્જી યજ્ઞો મય ।

જનાન્દરિ સપ્રાર્જી મય મપ્રાર્જી મરિન્દ્રુ ॥

અર્થાત્—સામુ, સસરા, નપુદ તથા દિવર વગેરે વિશે પદ્ધતિ આપ-
 રણથી તેમને વચ કરનારી યા. આ પ્રશસ્તિ વરીકરણ એક ખરેખર 'ગૃ-
 હિણી' ને બજે તો તે પોતાના સંસારના કર્તવ્યોમા સરજ નીવડે. પોતાને
 જન્મ આપનાર માતાપિતાના ગૃહનો ત્યાગ કરવાથી પતિનાં માતા-પિતાને
 પોતાનાં માતાપિતા સમજીને વર્ણન જોઈએ. એ જ રીતે બીજાં વડીલો પ્રત્યે
 પણ સન્માનભુક્ષિ રાખતી અને પતિવ્રત દેવો મારીણાં પતિવ્રત્યુઃ પતિવ્રતિ
 અર્થાત્ પોતાના પતિ જ દેવ, સ્નેહો તથા ગતિ છે એમ માનીને ત્યાગ-
 જીવન તેમની સેવામા તત્પર રહેતું એ જ ધર્મો બળવનારી નવપરિણીતા
 પ્રતિબુદ્ધમાં આપીને યોગ્ય ગૃહિણીપદને પામે છે. (૧૪૨)

[આ પ્રશસ્તિ શ્રેણી ને સ્ત્રીમા હોતા નથી તે સ્ત્રીમા ગૃહમાં કલક કલકને
 જન્મ મળે છે એનું અર્થકર પરિણામ નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

કુટુમ્બકેશવ અપંકરતા । ૧૪૩ ॥

સ્વલ્પોપ્યસ્તિ ભયાવહઃ ક્ષતિકરઃ ક્લેશસ્તુ કૌટુમ્બિકો ।

મન્યન્તે હૃદિ યાઃ સદેત્યમુચિતં તા એવ સાઘ્યઃ સ્ત્રિયઃ॥

મુશીલ શ્રીઓની ભાવના.

ભાવાર્થ—“જો કદાચ અવગંધારાદિના કારણથી કુટુંબમાં ક્લેશ થવાનો સંભવ રહેતો હોય તો તે મુંદર અવગંધારો બંને પાતાગમાં પેસી જાયો; જો મુંદર અને મહામૃત્યુચાન્ વચ્ચેના નિમિત્તે ક્લેશ જામવાનો સંભવ હોય તો તે મુંદર વચ્ચે હાડી ખાટમાં પડો, જો કદાચ સંપત્તિ માટે ક્ષુબ્ધ થાય તેમ હોય તો તે સંપત્તિ હમેશને માટે ચાલી જાયો, કારણકે જેનાથી ક્લેશ થાય તેનું મારે કામ નથી; મારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે કોઈ રીતે કુટુંબમાં ક્લેશ થવા ન પામે. કુટુંબમાં સુલેહ શાંતિ એ જ આપૂ પણો અને અવગંધારો છે.” જે શ્રીઓના મનમાં આવી ભાવના હમેશ ગ્હા કરે છે તે જ ખરેખર સાધ્વી અને કુલીન શ્રીઓ ગણાય છે. (૧૪૫)

વિવેચન—સ્વભાવથી જ શ્રીઓ સદા અવગંધારિય હોય છે, અને તેથી પોતે અવગંધારોથી મુસજિજત રહેવામાં આનંદ માને છે અલ્પસમજ શ્રીઓ તો અવગંધારોને માટે એટલી ઘેલી જતી જાય છે કે તે મેગવવાને પતિ, સાસુ કે સસરાની સાથે કંઠાસ કરવામાં પણ ઉદ્યુક્ત થાય છે. પોતે પોતાની સખીઓના ઘંઘમાં સૌથી વધારે મુંદર આમૂળણો અને અવગંધારોનાં સજિજત થએલી તથા સંપત્તિવાળી દેખાય, સૌ કરતા પોતે વધારે માનની પાત્ર લેખાય, એવી અભિપ્રાયો કુદરતે શ્રીઓના સ્વભાવમાં જ મૂકેલી હોય છે અને તે કારણથી તે અભિવાળા પૂરી કરવાને તે ગૃહમાં કલદકંઠાસને દાખલ કરે છે. પુરોગે પોતાની સંપત્તિના પ્રમાણમાં શ્રીઓને વચ્ચામૂળોથી સખ ગારવી એ તેમનો ધર્મ છે, જે વિગે મનુષ્યે કયું છે ૩—

મમ્માદેતાઃ સ્વશ પૂર્યા મૂળાજ્ઞાનનાશનેઃ ।

મૃતિકામૈર્નૈર્નિર્લયં સર્વકાંત્યસ્વયં ॥

શિયાં નુ રોષમાનાર્થાં સર્વં મદોષને કુલમ્ ।

તત્ત્વાં ત્વતોષમાનાર્થાં મર્દમંથ ન રોષને ॥

અર્થાત્—સમૃદ્ધિ ક્ષુબ્ધનાર પુરોગે શ્રીઓનો સદા ખૂલજી વચ્ચ અને ખાનપાને કરી સહાર કરવો, તેમ જ વૃત્તસવના રિયે પણ નિરંતર તેમનો

આદ્ય કરવો; કેમકે બીજોને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે છે અને નદિ
 શોભાવવાથી શામનું નથી પરન્તુ જેઓ સંપત્તિહીન અને ગરીબ હોય છે
 તથા જેઓ બીજોને માટે વખાણ કરાગે ખરીદવાને ધન બચાવી રાખતા
 નથી તેઓની બીજાએ પોતાના પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરીને વખા-
 લંકારને માટે કંઠાસ કરવો હમિત નથી. પોતાના કુટુંબમાં જે રીતે કુખને
 પ્રચાર થાય તે રીતે વર્તવામાં જ બીજા પોતાનું ગુણ સમજાવું જોઈએ. વ-
 આણંકાને માટે કપડાં કપડાં અને વડીલોને તથા પતિને તમ ઉપમવવો
 એ તો એક કુમટા સ્ત્રીનું સદાજી જ સેવાય, અને ગુનીસ બીજાએ એને
 જ ધજીવું જોઈએ કે વખાણ કરવું પરન્તુ એને બાંહે પગુ અને ગૃહમાં શાંતિ
 રહે. એ બેરી સુચીમ બીજા પ્રત્યેક ગૃહમાં હોય તો સી કેમ એમ ક-
 આની પો એમ કહે કે "હું જે શ્રીમારા ધર્મમાં પદ મૂકું છું, તે જ શ્રીમા
 મારી સખી શ્રીમા ચિન્તા કરી બલ છે." (૧૪૫)
 [કથાનાર બીમા કું નમવાનું હોય તેનું ચિત્ર નીચેના શ્લોકમાં મળ-
 લાયક હશે છે.]

જુગેન્દ્રાવિણી ચી. ૧૪૬ ॥

માતસ્ત્વં મહતી વિગાલહદયા દક્ષાસિ શિક્ષાપ્રદા ।
 કુદ્રાહં સ્વલના મમ પ્રતિપદં હા હા ભવત્યજસા ॥ -
 આગો મે નપદિ ક્ષમસ્ય ન પુનઃકેવં કરિષ્યામ્યહં ।
 શ્વશ્રૂં યા કુપિતામિતિ પ્રશમયેત્સા ચી કુલોદ્ધારિણી ॥

કુલોદ્ધારિણી ચી.

બાવાચ—તે સ્ત્રીની કામ્ય ક્યાંક જુમ થાય અને તે જુમને માટે
 તેની સાથે વચ્ચે દિખામજી બાપે કે રપો બાપે તો તે યાત્રીનો સજ-
 વાને એ પ્રમાણે જવાબ બાપે કે "તે માત્ર મી. કે સામુજી" તને હાર
 મનનાં બધામાં વડીમ છે, તને દિખામજી બાપવાને સાબ છે, દેશના
 માટે જાય છે, તું એક માત્ર મી. જુમને થાય છે, અને તેથી પચે

તેના યોગે કરીને કૌટુંબિક જનોના દમેશાં સંપન્ન-સુસેદ જાળવી રાખવાનું કાર્ય એક યોગ્ય ગૃહિણી કરી શકે છે. મહાભારતમાં એવી સ્ત્રીને ધર્મચારિણી પણ કહી છે કારણકે પોતાને ધર્મ-કર્તવ્ય સમજીને વર્તનારી સ્ત્રી એ જ વિગેયમને યોગ્ય લેખાય છે.

સુખમાયા સુખવતા સુવૃત્તા સુવદંતવા ।

ગતન્વવિતા સમુર્થા ભતું મા ધર્મચારિણી ॥

અર્થાત્—જે સારા રવભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂંદ આયુરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પાતમાં જ ચિત્ત રાખનારી અને પ્રસન્ન મુખવાળી હોય તેને ધર્મચારિણી જાણવી. જે ગૃહમાં આવી ગૃહિણીઓનો નિવાસ હોય તે ગૃહમાં સર્વદા સુખસંપત્તિની વિપુલતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આવી સુગૃહિણીઓ જ સંસારની અને ગૃહની શોભારૂપ છે અને તેથી વિદ્વાનોએ તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે મૂર્ધ નુ મૃદિર્ગાદીર્ઘં કામ્યતાર-નિલિષ્વજં । અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું પર જંગમ કરતાં પણ વિગેય કષ્ટારૂપ છે. કહ્યું છે સ્ત્રી હોય તો તેના વિનાનું ગમ્ય પર પણ વિશેષ સુખપ્રદ છે. (૧૧૭)

। જનમ સ્ત્રીઓ જનમ પ્રમાણનાં આધારજોડાથી નહિ પરંતુ શુદ્ધતા આંતર આનંદજોડાથી શોભે છે તે નીચના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

જનમસ્ત્રીણામુત્તમભૂષણાનિ । ૧૧૮ ॥

किं नेत्राग्रनभोभया शुभतरा यद्यस्ति लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रमणिभूषणैः सुरचितैः पूज्ये न नेत्पूज्यताः ॥

किं रूपेण मनोहरेण वपुःशीलं न चेत्तमर्गथा ।

पातिग्रन्यमनुत्तमं हि विदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥

આધાર્ય તથા વિવેચન—જાણ, પ્રમાણમાં અને ક્રોધે પરત્વે અન્યને આ શ્રેષ્ઠ મુખપાદ કરી રાખવાનો છે. જેની રીતે મનને મનની રીતે હોય છે જ્યાં તેને પરમાં ગમ્ય તે જ જાણી નથી કહ્યું છે તેના નુનમાં દેર મોડ છે, તેની રીતે ન ચાલકારેથી મેળવી શકે હાજી

બંદારેય સ્ત્રીનું યુગ્મ જોવા કેાલ પશુ હજી નથી. જે સ્ત્રી આખમા
 લગ્નરૂપી આનન્દ વિભૂત્ય રહેલું નથી તે સ્ત્રી પોતાની આખમા અંતર
 આંછને આખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા યા કામની / જે વડીલો
 પ્રત્યે રાખવાની પૂન્ય શુદ્ધિ એક સ્ત્રીમા ન હોય તો તેજી પારણ કહેલા
 મુંદર વચ્ચે, હીરાના દારો, મોતીની માળાઓ કે આનાની સાદગીઓ યા
 કામની? સર્વ મનુષ્યોને માટે જીલ્લે વં મૂળમ્ કહેવું છે, પરંતુ તે સૌથી
 મોટું બૂલસુ જે એક સ્ત્રીમા ન હોય તો પછી તેના કરીરની ચામડીનું બાજ
 રૂપ યા કામનું? દારણે સ્વામી સિવાયના સર્વ પ્રકારે બાજ અંગ
 પિતા સમાન ગળી પતિની આજ્ઞામા તપર રહેવારૂપ જે પતિવ્રત્ય ધર્મ
 છે તે જ સ્ત્રીઓનું ઉત્તમમા ઉત્તમ બૂલસુ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આખમાં લાગ,
 વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય બાવ, શીશરૂપી ઉત્તમ ગુણ, અને પતિવ્રતધર્મ એ જ
 સ્ત્રીઓના ઉત્તમ આજ્ઞાઓ છે: તે આત્મ બૂલસુથી જ સ્ત્રી ખરેખરી
 [શક્તિની લક્ષણો વિવેચન કર્યા પછી હવે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ
 પ્રત્યે યાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં હોય છે તે વિષે વિસ્તાર સંદેહ કહેવામાં આવે છે ।
 વિવર્તી માહાવ્યમ્ । ૧૪૦ ॥

યદેભિર્મમ ભૂષણૈશ્વ વર્ગનૈર્લજ્ઞાધુના રક્ષયતે ।
 ગૃહ્યન્તાંચ્છલુ ભૂષણાનિ કૃપયા સ્વામિંસ્તદેમાનિ મોઃ॥
 एवं या विपदः क्षणे निजपतेर्दत्ते सहायं भृगं ।
 योया सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम्॥

વિપતિના વખતમાં પતિને સહાય,
 આવાર્ધ—“દે સ્વામિન” આપને આ વખતે આપાર વચ્ચેમા
 પછો લાખવાથી પૈતાની જરૂર પડી છે, તો જે આ મારા ગયા અથવારો
 અને મારા મારાં વચ્ચે વેચી તેના ઉપરજેલા પૈતાથી લાગ સચવાતી હોય
 અને પૈતાની વચ્ચે દૂર થતી હોય તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની ન-

જર આગળ પડેલાં આ મારાં આશૂરજો શ્યો, અને મને કૃતાર્થ કરો." આવી ઉદારતાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને જનની માર આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને સાચક જની તે પદની શોભામાં વધારો કરે છે. (૧૪૮)

વિવેચન—શ્રીમાઃ વરીક્ષા તુ તિર્વજે કુંમિ અથોત્તન્વારે પુરઃ નિર્ભયઃ
 યદ્ધ જલ્ય છે ત્યારે જ તેની સ્ત્રીના હૃદયની ખરેખરી પરીક્ષા થાય છે સખ-
 તિના સમયમાં તો સૌ કોઈ સ્ત્રી, મિત્ર કે આત્મ જન પોતાનો પ્રીતિમા
 રજાંવે છે, પરંતુ વિપત્તિના સમયમાં, જેની રીતે જીવિનાના દુઃખને પડીને
 ત્યજીને ચાલ્યાં જાય છે તેની રીતે સૌ કોઈ પોતાની પ્રીતિની કોરડીએને
 નોડી નાંખે છે. એ વખતે સ્ત્રી જગ્નને શુશ્રીયા અને સમજી ન દેવ
 નો પોતાના પતિ ઉપર કંઠાળો રજાંવે છે. મરીયાઈના વખતમાં મૃદાકર્ષણ
 કરકસરથી ચાલતું પડે, વચ્ચાકંઠારોની તાણ જોગવાઈ પડે, પારખી મનેન
 મજૂરી કરીને પણ ચલાવતું પડે અને જાડુ જારીક સમય આવે તો દોષ તો
 સ્ત્રીના વચ્ચાકૂળો વેગીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે, આતું સંજી એક
 ચાર્યવંશ સ્ત્રીને ન રહે અને પતિ ઉપર તે કંઠાળો રજાંવે તેમાં કશું
 અશર્મ નથી; પરંતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીના મરણો તો કોઈ જાણે જ
 દેવ છે. તેને મન પોતાના વચ્ચાકૂળો કરતા પોતાના પતિની સાચાચા
 વધારે રિય દેવ છે. પોતાને આત્મિ વિંતારદિત વધીને પુનઃ પ્રીતિમાં
 રજાંવે છે ના પોતાને મરિયમાં અનેક નાન વચ્ચાકૂળો મળે એવી
 પ્રેમજ જે સ્ત્રીમાં દોષ અને પતિના વિપત્તિના સમય તે પોતાને જાડુ
 વિરોધી સમય જ છે એટલે મનમાં જે સ્ત્રી સમયનુસાર રાંધે રાંધે તે
 જ ખરેખરી પતિવ્રતા નથી કહેવાય. સમાધાન અઃ કહે છે કે "મરિય-
 મનો ખરી કહેલી દુષ્ટ અને વિરોધી પોતાને નીકળે છે." (૧૪૯)

મરિયવંશનુસાર ૧૪૯

નેતે મોયતરા દુર્મ ન વૃક્ષાદા ભિયંરા મિયના ।
 માર્ગોં ૧ ન દિતાવદ્રો નયમયધાયન્તુ વન્યા દુનિ ॥

નિદિગ્ધં સ્વપતિં નિદર્શયતિ યા મન્ત્રીવ સત્યં પથં ।
તોપા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ ઝોમાસ્પદમ ॥

ભાવાર્થ—“દે રામિન” અમુક માણસો આપની પાસે આવે છે પણ તેઓ લાપટ નથી, તેમની સાથે મિત્રતા બાધરી હિચિત નથી, પણ અમુક અમુક માણસો લાપટ ખાનદાન અને મદાચારી છે, તેઓની સાથે મિત્રતા બાધરી હિચિત છે. અનીતિ અને દુરાચારનો આ માન છે, તે માને એક પથલું બરું પણ ચોગ્ગ નથી, આ માન ન્યાયસપ્ત નીતિમય છે, માટે તે માને માણસું એ દિનકર છે. જે સ્ત્રી યુવવખુમા યુવાધ મયેલા ૧ સંસારમા પોતા પોતાના પતિને કપર પ્રમાણે એક સત્યવાદી મિત્રની જે કયા પ્રકારની સલાહ આપી પતિનો મુંચવાડો અને મંચ દર કરી આપે છે, તે સ્ત્રી જ પતિવ્રતાપદને ની રાત્રી પાપી નકે છે (૧૫૦)

વિવચન—સસારમા મુખદુઃખનો આધાર બહુધા સ્ત્રી કપર જ મોટી છે, કારણકે પુરુષના સસારમા મુખદુઃખનો આધાર બહુધા સ્ત્રી કપર જ મોટી છે, નીનિશ્ચયમા પતિવ્રતા સ્ત્રીના છે મુખ્ય મુજી દેવેલા છે તેમાનો એક મુજી કાલેવ મર્ગનો પણ છે સસારને લગતા કાર્યોમા પતિને એક મત્રીની જે ચોગ્ગ સલાહ આપી તે પથ સ્ત્રી મુખ્ય દર્શન છે પતિ દદાય બન વન ચલને દુરાચારી બનોની સંમત રાખે અથવાનો અનીતિને માને નમન કરે તે તેને તે માનથી દર રહેવાની નમ્રતાપૂર્વક શિખામણ આપીને સન્માનનું નુચન કર્યું એ દર્શન પતિના સંસારી સામ્રાજ્યના અમાત્ય તરીકે સ્ત્રીએ બજવવાનું છે મદામારતમા પણ એક રથને કહ્યું છે કે ધર્માચક્રમા કાળેવ માર્ગ કુપઃ તથાચિની અર્થાત, મન, અર્થ તથા કામના સમયમા પુરુષને તદાય કરનારી સ્ત્રી છે. કાલી સ્ત્રી પોતાની સલાહ અને શિખામણે નેત્રી બનાવી શકે છે અને એ રીતે પોતાના તથા રાષ્ટ્રીના છવનને અનિવન નામના એક રંડીવાન અમેજ કંસારાનું દર્શન આ

તથા પ્રણિપત કરી વિવિધ સુક્તિથી પતિના ક્રોધને તુલ્ય શાંત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે ખુશાલીના વખતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે હિતભેદ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાઈ અને તીક્ષ્ણ પ્રચંડતાને દૂર કરી તેની જાનમે અધુર અને ઘટ્ટ ક્ષમાના તત્ત્વને જામેરી પતિની પ્રચંડ પ્રકૃતિને નાશવાતી થઈ પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવત્તાપદને પરિપૂર્ણ રીતે ખીણતી શકે છે (૧૪૧)

વિવેચન—પતિ-પત્નીના સ્વભાવો એક બીજાને અનુકૂળ નહિ આવવાથી ગ્રાસ અને દુઃખમાં દિવસ ગુળરનાં સેંકડો દમ્પતીઓ આર્થિકમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં દરી કેળવણીની ખામીને લીધે સ્ત્રીઓ પતિના રાખા વને અનુકૂળ રહીને કેવી રીતે વર્તવું એ સમજાતી નથી અને તેથી જ સાંસારિક દુઃખોનો જન્મ થાય છે. કેટલાક પતિઓ પણ સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને રાખાનારા હોય છે ખરા. પરંતુ કુદરતે સ્ત્રીને માથે પતિરૂપ ગિરજા આપ્યું છે તો સ્ત્રીની રચના છે કે તેણે બનનામુની સ્વામીના રાખાને અનુકૂળ રહીને પોતાનો સ્વભાવ બદલાવવો અને એ જ રીતે પતિને પતિના આકાંક્ષા રાખાને સુધારવાનું વલ્લ કરવેલું. સિયન આપાખા એક એક એવન છે કે "હા પતિન ગિરજા કરીને તેના ઉપર રાખ્ય મવાળી કાઢી નથી, પરંતુ જો તે પારે તો પાનાના અભાવપરે પતિ ઉપર રાખ્ય મવાળી શકે ખરી." આકાંક્ષા સ્વભાવના સ્વામીને ધીરજથી, મરીવાઈથી, પે-તે-પાંક જમવા કરવા જેવો દેખાવ કરીને શાન્ત પાડવા પત્ની ખૂબી કરે. આ સત્ત્વ વાળ કદા સંમગાળી હોય પોતાનો વાક ન હોય તો સ્ત્રીઓ કે જે શાન્ત વાળ ત્યારે તેને ખરી વિચન કરી સમજાળી હોય-તો પતિપત્ની વચ્ચે સ્વભાવની નિજાઈથી જ જાત જમણા બને છે તે તુરંત અરમ્બ થવા વિશે વેદે નર્મિત બેન બેનને એક રચના કહ્યું છે કે—

"એ સ્ત્રી પોતાના સ્વભાવને ગુના સાથે વાળ ત્વ.મુની જ એક વનર આજ્ઞા નથી. કથવા જો તે સ્વભાવ ઉપર કાંઈ ધરાવતી હોય તો તે જોડાના કાજરે ખુદી રીત કહેવડ નથી તે જ સ્ત્રી પોતાના ના બોલે તે. ૬ તુલ્ય કરી શકે છે અને પોતાના બનવન પતિને આજ્ઞા કરી કદા જો તેને તેના ઉપર કાંઈ જાણે છે એ સ્ત્રી વચ પોતાના પતિને અને સુખાદૌર જામ. ૪૩

સર્વં દીર્ઘમિદં જનોભાં પ્રિય ઘણું પડે છે એટલું જ નહિ પણ તે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી સેવાય છે. મદાભારતમાં પણ એક સ્થળે એવું જ કહ્યું છે:—

વર્ણાવધિ લોખા વા દણ દુરમ જીવતા ।

સુવ્રમજ્જમુર્ત્યા ઇર્ષ્યર્થાં નાગી મા પતિવ્રતા ॥

અર્થાત્—પતિએ કઠોર વચન કથાં દોષ, નથા દીપ્તી દૃષ્ટિએ જોયું દોષ, તોપણ તેના પ્રત્યે જે સાગી રીતે પ્રસન્નપ્રજ્વાળી વદે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે. (૧૫૩)

[આવ સંસારમાં સ્ત્રીઆને બદલાયના જાન જ વહેતી આવેલા દોષ છે, અને તેથી ભરખપોષણને માટે કમાણી કરવાનું તેમજ શોષણમાં આવડ નથી; છતાં દીન અવસ્થાવાળાં કમળપિંડના સંસારમાં યે સ્ત્રીએ કમાણી નહિ કરવા છતાં પતિને કેવી રીતે સહાયન થવું એટલે, તે દરે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

વર્ણુર્વર્ણે વ્યયે નિવર્ણવત્ । ૧૫૪ ॥

નોયોગઃ પ્રચુરો ન વ્યામ્તિ વિપુલો દ્રવ્યાગમઃ સામ્પ્રતં ।

કાર્યંતો ન ગૃહે વ્યયશ્ચ વહુશો નો ભૂષણાદિસ્પૃહા ॥

યૈર્વ પ્રેક્ષ્ય પતિસ્થિતિં વિતનુતે સ્વાયાનુમારં વ્યયં ।

યોષા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભામ્પદમ્ ॥

ગરીબાઈમાં ૬૧૧૧૧.

આવાર્થ—જે સ્ત્રી વચ્ચે આશુપણ વગેરેનું ખર્ચ કરવામાં પતિની રિથિનો વિચાર કરે છે કે “દાસમાં ઉધોગની જોડાએ તેણે રિથિ નથી તેમ જ પૈસાની આવક પણ જોડાએ તેણે નથી, એટલે મારા પતિ પૈસા ગર્ભેલી તંગી ખાગે છે માટે દમણ અથવા કોઈ કે વગેરેની આદના જ શખવી; તેમ જ પરનું ખર્ચ પણ કરાસરથી ગણાવું,” આવેલ ખર્ચ શખી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની રિથિ જાણીને તાનુસ, ખર્ચ શખી પતિને ચિન્તાથી દૂર રાખે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા પદના પદમાં આવજ વધુ શુદ્ધિવા અધિકારી શિખન વધારે છે. (૧૫૪)

પરિણત થએલું ન હોય, તે જ સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની, ઘરની, પાતની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, અને ગૃહિણીપદને પણ તે જ શોભાવે છે. (૧૫૭)

વિવેચન—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સ્ત્રીમાં ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને અગત્યના છે એવું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ ત્રણ ગુણો મનુર વાણી, સ્નેહયુક્ત દષ્ટિ અને હૃદયની ઉદારતા એ છે: પરંતુ એ ત્રણ ગુણો એકાન્ત દષ્ટિથી અગત્યના માનવાતા નથી. એક સ્ત્રીમાં મધુરવાદિત્વ હોય, પરંતુ તે સાથે પારકી ખુશામત કરવાના હેતુથી અથવાતો મીઠું મીઠું બોલીને બીજને છેતરવાની બુદ્ધિથી અસત્ય બોલવામાં આવે તો તે મધુરવાદિત્વ એક સહયુગ્ય નહિ લેખાતારા દુર્ગુણ લેખાય છે. તેટલા માટે સ્ત્રીઓની વાચા બન્ને મિષ્ટ હોય પરંતુ તે અસત્યમિશ્રિત હોવી જોઈએ નહિ. સ્ત્રીની દષ્ટિ હમેશાં આત્મ જનો અથવા સંબંધીઓ અને અતિથિઓ પ્રતિ સ્નેહયુક્ત હોવી જોઈએ અને તે ગુણો કરીને સ્ત્રી સ્ત્રી કાલી તથા વિનયી લેખાય છે: પરંતુ જે સ્નેહભાવ બીજાઓ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે નિર્વિકારી હોવો જોઈએ. જે સ્નેહભાવ પતિ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે ભાવનો એક અલ્પ પણ પરપુર્ય પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવવો ન જોઈએ. વડીલોનાં કડુ વચનો સહન કરી લેવામાં, નોકરચાકરો પાસે કામ કરાવવામાં, દીન જનોને દાન આપવામાં અને એવાં બીજાં કાર્યોમાં જો એક સ્ત્રી ઉદાર હોય તો તેનો તે ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય છે; પરંતુ નાણું ખર્ચવામાં પોતાના ગમ ઉપરાંત ખર્ચ કરવું અથવાતો ગરીબાઈનો વખત આવી લાગતાં સમયને અગ્રસરીને નહિ વળતાં એકસરખું ખર્ચ આપુ રાખવું તે ઉદારતા નહિ પણ ઉદાકિપણ લેખાય છે. આ પ્રમાણે જો ત્રણ ગુણો—તે ગુણો દુર્ગુણરૂપ ન થઈ પડે તેવી કાળજી સાથે—એક સ્ત્રીમાં હોય તો તે સ્ત્રી ગૃહિણીની ઉચ્ચ પદવીને શોભાવનારી થઈ પડે છે. સ્ત્રીઓમાં સાત હોય તો 'સ્વભાવજ' એટલે સ્વભાવથી—કુદરતથી જ—મેસા કહેવાય છે:—

અનૂનં માહ્યં માયા મૂલ્યત્વમતિલોભના ।

મગ્નુચ્ચિત્વં નિર્દયત્વં લીંગી દોષા. સ્વભાવજાઃ ॥

અર્થાત—મીઠું બોલવું, સહસા કામ કરવું, માયા દર્શાવવી, મૂર્ખતા,

વડુ જીવાન દેખને નથી પિતૃગદમા વાડથી વડેથી ફેડને માણુ ડાંગી
 વડુ સદન કરતી નથી. આના આના નિષ્ઠા ગરજને રીત માણુ અને
 વડુ વડે મદુમા કપલ લેખન થાય છે અને અન્નને રમિત ફેડાની બાજુ
 દોષ છે અને બન્નેમાં સોંપન શ્રોતમા કયા ભાગેના નિષ્ઠાને મેળ
 મુજો દોષ છે તે આ કપલને કયાપિ યજ્ઞ મળતો નથી. ૧૧ વડવડી
 કરને વિષે વડુ કદાચ મધુ છે અને તેમાં સ.મુ પ્રત્યેનો વડો અને વિં
 પજુ કન્નેષ મધુ મળે છે, તેથી આ શ્રોતમા વડુ પ્રત્યેનો મ.મુનો મળતુ
 વિવેચન આપવામા આવ્યું છે. પ્રત્યેક સામુએ સમજી ગયા. વડુએ કે પેડને
 ત્યાં વડુ તરીકે આપેલી સ્ત્રી તેના પિતાને ને તે પુત્રી ન દત્તી અને તેથી
 સામુ પોતાની પુત્રી પ્રત્યે જે રીતે વર્તતી હોય તે જ રીતે તેણે પોતાની
 પુત્રવડ પ્રત્યે પણ વર્તતું જોઈએ. વડુને ઘરની સમજને ઘરવાર તેના ઉપર
 કોષ કરવો, તેનો દેવ કરવો, કપો આપવો એ એક સુત સામુને મેળ
 નહિ. સામુને સંસારના જાગ્યા અનુભવથી જે શિક્ષણ મળ્યું હોય છે તે
 વડુને મળ્યું હોતું નથી તેથી યજ્ઞો બાજતોમા વડુને દાવે જૂઓ લવાનો સંભવ
 હોય છે; પરંતુ તે જૂલોને માટે વડુ ઉપર મુખેના નિદિ કરના દિનમુદ્ધિથી તેને
 શિખામણ આપતી અને શાન્તિથી તેને તેની જૂલ બનાવતી એમા નામુના ઉચા
 પદનું સાર્થક સમાજોતું છે, નહિતો સામુ પુત્રવધૂ પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું
 હલકું વર્તન રાખે છે તેવા જ પ્રકારનું શિક્ષણ પુત્રવધૂને પણ મળે છે અને
 પરંપરાએ એવા કુટુંબમાં સુગૃહિણીઓ કલ્પન જ થતી નથી.

અત્ર પ્રસંગાનુસાર એક રમુજ દદાન્ત આપતું ઉચિત થઈ પડશે.
 એક પ્રાંઠ વયની સ્ત્રી પોતાની ટૂંક સામુ પ્રત્યે બહુ જ હલકી રીતે વર્તતી
 હતી. ઘરના એક ગંદા અને અધારાવાળા બાગમા તે પોતાનો સામુને
 રાખતી અને ઘરમાં જે કાંઈ એકું જુડું વધે તે મારીના એક ચપ્પણમા
 નાંખીને તેને ખાવા માટે આપતી. બિચારી ટૂંક સામુ આથી બહુ દુઃખી
 થતી તોપણ તે સુખે દુઃખે ટૂંકાવરવાના બે વરસ માગી નાંખવાને સતો
 થયી એ બધું સહન કરતી હતી. એવામાં પ્રાંઠ વયની સ્ત્રીના પુત્રનું
 લગ્ન થયું અને ઘેર વડુ આવી. વડુ પોતાની સામુનું પોતાની મોટી

ધો.૩ પ્રત્યેનું દલક વનન નોંધને બદલે જ પામી. પોતાની સામુને જાનમાં
 લાવવા માટે પુત્રવધુએ એક પુસ્તિકા કરી. જે માટીના ચપ્પણમાં પોતાની
 માટી સામુને આવડું બધામાં આવડું હતું તે સવગા ચપ્પણ ફેરી નહિ
 દેવા તેને એક દેવા માટે એક વાડ બધા એક ચપ્પણ તેની સા
 મુના જોવામાં આવ્યા એટલે તેને પુત્રવધુને એક ચપ્પણ ફેરી દેવા
 હતું. પુત્રવધુએ ઉત્તર આપ્યો "સામુ" તમે તમારા પરણ સામુને આવડા
 ચપ્પણમાં એક જાવા આવડો છો, તેવી રીતે જ્યારે તમે પરણ થાઓ
 ત્યારે મારે તમને એવ જ ચપ્પણ ખરા આવડુ નોંધાવે" તેવા
 મારે હ એ બધા ચપ્પણ એક દેરી ૩ ૫ ૬ કે જેથી બાંધ્યા તે કામ
 લાવે " આ જવાબ સામણીને સાંભળી તેણે આશ્ચર્ય થઈ અને સ.
 મજ કે પોતે પોતાની સામુ તરફ દલકાઈથી વળે છે એનું શિશુનું પોતાની
 પુત્રવધુને મળતું દેવાથી બિચ્છમાં પોતાને પપ્પુ એનું હ બ વેલું પાડે
 તે દિવસથી સામુ પોતાની ૧૬ સામુ પ્રાં માનમરી રીતે વનવા લાગી
 દેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેની સામુ દેવા છે તેવી જ વડુઓ દાવ છે
 દારણે બદલા સામુના ગુણે જ વડુમાં દેખાડેલીથી ઉતરે છે. તેટલા માટે
 પોતાની પુત્રવધુઓને મુલસબુવની બનાવવાને પ્રત્યેક સામુએ તેમની તરફ
 સાઈ વર્ગ રાખ્યું નોંધ્યું. (૧૫૮)

પત્ની પ્રતિ વસ્તુમાં ૧૦૦ ॥

दासीयं गृहदास्यकर्म कुरुतां श्वश्रेयति नालोच्यतां ।
 किन्त्वस्माकमियं वधुः कुलयशःसौख्यप्रदेति स्फुटम् ।
 एषा स्त्री मम घर्मकार्यकरणे साहाय्यसंपादिनी ।
 सन्तत्युत्तमशिक्षिकेति सततं पत्यापि संचिंत्यताम् ।

શ્રી પ્રત્યે કેવો લાભ રાખવો ?
 ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સામુએ મનમાં એવો ખ્યાલ ન રાખે
 "વડુ તો દાસી છે, પરમા બહે દાસીનું કામ કરે" હિન્દુ એવો ખ્યાલ ર

જોઈએ કે “એ તો મારા કુળનો વરા અને મુખ વારનારી, અવિદ્યો સંતતિને ઉત્તમ શિશુ આપી કનન બનાવનારી કુપરા છે.” તેજ પતિએ પણ એમ જ માનું જોઈએ કે “મારી કાળા એ દરેક પ્રસંગમાં મને સદાય કરનારી, મુખમાં વધારો કરનારી, સતતિને કન્ય સંસ્કારેને વારસો આપી તેમનું સદ્માત્ર્ય ખીચવનારી સદધર્મિણી-સદચારિણી એ સનારી છે.” આ પ્રમાણે જે પરમાં ગૃહિણી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દૃષ્ટિ જોવામાં આવે ત્યાં હમેશાં મુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. મનુએ કહ્યું છે કે યત્ર જાયન્તુ પૂત્રવન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ અથાન્ જ્યા સ્ત્રીએતી પૂજયાય છે-તેઓ પ્રતિ યોગ્ય માનની દૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે ત્યાં હમેશાં દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીરૂપ કુળકર્ત્ત્રીયું યોગ્ય માન જળવાય ત્યાં દેવોને પણ નિવાસ કરતા આનંદ લાયક છે અને તેથી ઉત્પદું જ્યાં હવદ યયાં કરે છે ત્યાંથી સંપત્તિ પોતાની મેજે ચાડી જાય છે. ચોખસાદીએ પોતાના ‘મુક્તીસ્તાન’ માં ખડ જ કહ્યું છે કે “જે ઘરમાંથી સ્ત્રીનો હવદયુક્ત મોટો ઘોડો સંભળાય છે તે ઘરને માટે મુખ વરવાળ હમેશાં બધે જ હોય છે.” (૧૫૪)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

[દુર્ભાગ્યે ધની જાળ અને યુવતી સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને કથના સ્ત્રીઓ કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો તથા કર્તવ્ય ઉપર નિરાળા પ્રકારનાં જ હોઈને આ પરિચ્છેદમાં મંથકારે તત્ત્વજ્ઞે ચિત્તેચન કર્યું છે.]

વિધવાનાં કર્તવ્યમ્ । ૧૬૦ ॥

વૈધવ્યં સ્વકઠોરકર્મવશતો યદ્યાત્તમાર્યસ્ત્રિયા ।

નિર્વાહ્યં સુસતીપવિવ્રચરિતાન્યાલોચ્ય સત્પ્રજ્ઞયા ॥

રાગ્યાન્વિતશીલમેવ પરમં તસ્યા મતં ભૂષણં ।
પાવજીવમગ્નિદિતં હિતકરં ધાર્યં ન ચાન્યત્તતઃ ॥

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ—હાલિયે કોઈ આર્થ સ્ત્રીને પોતાના કમનસીબના પેલે
હરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓના
શુચરિતાનું યથા મનન હરીને સદ્ભાવપૂર્વકે વ્યતીત કરી. વૈરાગ્યરૂપિની
સાથે અભયમ્ પાળીને રહેતું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂખ છે અને એ
ઉગમ ભૂખને તેઓએ રાત્રિદિવસ અખંડપણે જીવનપવન પોતાના સરીર
ઉપર ધારણ કરી રાખતું (૧૧૦)

વિવેચન—પૂર્વસંચિત કોઈ અશુભ કમના ઉપે હરીને સ્ત્રીઓને
તરજાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત
થતા ને કોઈ મનોદુઃખ થાય છે તે હરતા મંદોગાનું વધારે દુઃખ તરજા-
વસ્થામાં એ સ્થિતિમાં આવી પડવાથી થાય છે અને તેના કારણે સ્પષ્ટ ન
છે તરજાની ઉગતી જિભિઓમાં અને સંસારમાં લગ્યાવનારાં અનેક આ-
ર્થિકની વચ્ચે રહીને પોતાના શીષ્ટને કાપ ન પડવા દેવો એ અત્યંત
કિષ્ટ મનાય છે આ કિષ્ટ મનાવી અવસ્થા વિધવા સ્ત્રીઓએ ધણી ન
સાવધાનતાથી માગતી જોઈએ. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સ્થિતિ ઉપર દમેશા
રોડણી રહીને સંતાપ નહિ કરતા હજાર દુઃખ ન કોંપિ શતા । સ્વકર્મ-
મુક્ષણો દિ નોક. ॥ અર્થાત્—આપણા ઉપર કોઈ મુખ કે દુઃખ લાગીને
નાખતું નથી, પરંતુ પોતાના પુરૂષ સાથે નરસાં કમોનું ન એ પરિભ્રમ
છે; એમ માનીને સતોષપૂર્વક વૈરાગ્યમય જીવન માગવામાં ચિત્તને લગાડી
રાખતું જોઈએ. પોતા કરતા મુખી દેખાતી તૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જોઈ
તેમના મુખની ક્ષપના કરીને પોતાને દુઃખી માની ચિત્તને દમેશાં સં-
રાખવાથી 'આર્તધ્યાન' રૂપી નવું પાતક બધાય છે; તેને બદલે જીવન
વિવેચન દુઃખાનિ ન હતાનિ ન-અર્થાત્ મુખ અને દુઃખ યાંત્રી જે
હરે છે એનું માનીને વર્તમાન જીવનથી દમેશાં સતોષ માનનાં શીખતું

ચિત્તવૃત્તિને પૂર્વે થઇ ગએલી સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિત્રાના સ્મરણમા પરાંતી રાખવી, કે જેથી દુઃખ સહન કરવાનું હૃદયને બળ પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે સતી સ્ત્રીઓએ પોતાને શિરે પહેલાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કર્યા હતાં અને શીઘ્ર ઉપર હસ્તો થતી વખતે પણ તેઓએ કેવી હિંમત અને બદાહીથી પોતાના એ પરમ બુધ્ધનું રક્ષણ કર્યું હતું એનું સ્મરણ કરવાથી હૃદયમાં નિરાશા પ્રવર્તતી અટકે છે. શીઘ્ર એ સર્વ કોઇનું પરમ બુદ્ધ છે, છતાં પણ વિધવાઓએ તો અખંડ બ્રહ્મચર્યથી બુધ્ધ ધારણ કરી રાખવું જોઇએ. આ શ્લોકમાં શીલમ્ સમ્પન્ની પૂર્વે વૈરાગ્યાન્વિત એવું સામાસિક વિશેષ બ્રુવામાં આવેલું છે. “વૈરાગ્ય” ધારણ કરવું એ મનનો વ્યાપાર છે અને એ વૈરાગ્યથી યુક્ત એવું શીઘ્રથી બુધ્ધ ધારણ કરી રાખવાના ઉપદેશમાં એવું અંતઃસૂચન રહેલું છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ મનથી પણ શીઘ્રે રૂપિત થવા દેવું નહિ, કારણકે મનના વૈરાગ્ય વિના અપહીર્તિના કે બીજા કોઇ બધથી માત્ર બાલ શીલનું સંરક્ષણ કરી રાખવામાં આવે તોજુ માનસિક વ્યભિચારનું મદત પાનક તો લાગે છે જ અને તેથી વિધવાધર્મનું ખંડન થાય છે. અનુ પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે:—

પતિં વા નાભિચરતિ મનાંવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્ન્યલોકમામોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોદયતે ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી મન, વાણી અને દેહને પોતાને વશ રાખી વ્યભિચાર કરતી નથી, તે આ જન્મમાં તથા જન્માતરમાં પતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને મર્ન્યલોકમાં તે ‘સાધ્વી’ કહેવાય છે. (૧૧૦)

[માનસિક તેમ જ સારીરિક શીલના રક્ષણને અર્થે વિધવા સ્ત્રીઓએ રસ બાધાચારપૂર્વક થવું જોઇએ તે નીચના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે.]

વિધવાનાં વાચાચાર: । ૧૧૧ ॥

તતાન્નરસમઃ સ્ત્રિયાઃ પતિમૃતૌ શૃંગ્ગરભારોશ્ચિલ-
સ્ત્યાગ્યઃ કામકથાપિ કણ્ઠકસમાશીલં શુભં રક્ષિતુમ્ ॥
દુઃસદ્વો વ્રતમઞ્ચકોસ્તિ નિતરાં તિષ્ઠેશ્ચ દૂરે તતો ।

દેહ્યં મૃદ્ધમતરાશુકં ચ નિયતં ભોજ્યં વિકારોક્ષિતમ્ ॥

વિધવાઓએ કેવો આચાર રાખવો ?

આવાર્ય—અંગન, મન્ગન, તિલક, તામ્ર તથા ગિરેપન અર્ધાંશર અને વસ્ત્રગુદા વગેરે સધરા સ્ત્રીઓના મુંઝાર છે, પણ રિધરા સ્ત્રીઓએ તો પતિના મરણ પછી તે મુંઝારને તમ અંગારા સમાન મળ્યા જોઈએ. તેમને તો પતિના શીલ એ જ મુંઝાર છે. તેનું રક્ષણ કરવાને દામોદીપક દરેક પ્રમંથ અને દયા હંદક સમાન જ તેઓએ મળ્યા જોઈએ. દુહ માતૃભોના અંગ અન્ય દાનાર અને ધન આપનાર હોવાથી તેના તમથી તેમણે હમેશા દુર રહેવું જ ઉચિત છે. તેમ જ દરેક આત્મના સાગરથી વર્તવું, પોતાના પત્નિ સાથે અને અર્ધાંશિત રાખવો, બોમ્બન પણ વિકાર કરનાર રાજસી તામ્રમગી નહિ પણ સાત્વિક ભેડું જોઈએ. (૧૧૧)

પિરેચન—સૌખ્યાચરની સ્ત્રીઓના સરીરના બાલ મુંઝારે કે જે પતિના જીવનને લીધે જ 'મુંઝાર' મળ્યા છે તે પતિના મરણ પછી અસી-આચરની સ્ત્રીઓને મન 'અંગાર' એટલે અમિના સરખા લાગવા જોઈએ, મન્ગન કે વિધવા સ્ત્રીઓએ એવા મુંઝારને અગ્નિરૂપ અગ્નિને તેને ધારણ કરવા જોઈએ નહિ. જેવી રીતે ગરિએ નબોર્મ-ગર્મા અનેક તાગઓ ચળાવી રહ્યા હોય છે, પરંતુ જે એક ચંદ્ર હોનો નથી તો રવિ શોભતી નથી અને તેથી 'અધારી' રાત્રિ મળ્યા છે, તેવી રીતે એક પતિરૂપ મુખ્ય જુદાજુદા મરણ પામના એક સ્ત્રી મમે તેના અર્ધાંશરથી સરીરને શોભાને તોપણ તેનું સરીર શોભતું નથી. આ કારણથી એવી સ્ત્રીઓએ સારીરિક શુદ્ધ અર્ધાંશરને ત્યાગીને શીલપ પરમ અર્ધાંશરને ધારણ કરવો જોઈએ તેવી જ રીતે દામોદીપક કથાએ કે પ્રસન્નિનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણકે તેથી માનસિક આતેમથી શીલ અર્ધાંશર થવા પામે છે. જ્યો વિધવાધર્મ યચારિય-તપને પાળવો એ વિકટ કર્મ હોવાથી દુર્ગતોની સાથે જરા પણ પરિચય ગળવો નહિ, કારણકે તેથી દુર્ગતોની દુહલતો પાસ લાગે છે એકલું જ નહિ પણ લોભમાં અપજાત થાય છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાં તમેગુબુધ્ધ અને રમેગુબુધ્ધ બોમ્બનો પણ વિધવાઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સમતિ મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયત્ન કરવું જોઈએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અમલુ સ્ત્રીએને એવી રીતે આપવો જોઈએ કે જેથી તેમના હોમો અને અગ્નિ નટ થાય અને પોતાનું પણ શ્રેય થાય. તેવો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશાં માટે કરવો જોઈએ. (૧૧૩)

વિવેચન—પૂર્વે તૃતીય અવસ્થાના ધર્મનું સંક્ષિપ્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે તૃતીય અવસ્થા એ પ્રૌઢ અવસ્થા હોવાથી અને એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરાધર્મસાધન કરવાનું છે, એટલે કે પોતાના ઘાન તથા અનુભવનો ખીમણોને લાભ આપવો એ રીતે પરીપકાર કરવો એ જ તે અવસ્થાનો પ્રમુખ ધર્મ છે. પ્રૌઢાવસ્થાને પામેલી સ્ત્રીઓનો પણ તે જ ધર્મ છે, અને જો એ અવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે ધર્મ જાળવવામાં કશો અંતરાય આવતો નથી. પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં બહુધા એક વિધવાનાં સંતાનો મોટા યત્ન ગમાં હોય છે અને તેમના રક્ષાકર્ત્રી જદું ચિંતા રાખવાની તેને જરૂર પડતી નથી. એ અવસ્થામાં જે ઝાઝ નિરૂત્તિ મળે તે સમય પોતાના જેવી જ દુઃખી વિધવાઓને અથવા સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને સન્માન આપવા માટે મત્ત આપવો એના જેવું પુણ્ય કાંઈ જાગે જ નથી. સ્ત્રીવર્ગમાં મેળાણીનો પ્રચાર ઓછો હોવાથી અજ્ઞાન અને હોમોનો વાસ ધણો જોવામાં આવે છે અને તેથી તેમને સંસારમાં વિશેષ દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. આ દુઃખમાથી તેઓ બહાર નીકળે અને સંસારને મુખમુખ જનારે તેનું નૈવન્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનું વેદન થાય અને તે લાગે તેમના વેદનો માર્ગ કરી આજનાર વિધવા જનુ પુણ્યની વિભાજિની બને. પરીપકારનાં આવાં કાર્યો કરવાં એ એક વિધવા સ્ત્રીને જનુ મોટું જનુ રીતે જાપકર્ત્રી હોઈ શકે નહિ, છતાં પ્રયત્ન કરી આ પ્રકારમાં એક વારા એવું કરવું છે કે જે ઉપરથી વિધવાઓના એક વિલિટ ધર્મ સ્થિત થાય છે. આ વાત જાણવાથી કુલકાવસ્થા એટલા જાણીતું બનેલું છે. પ્રૌઢ વયને પામ્યા છતાં અને પરીપકાર જેવું મુખ કર્તવ્ય કરવાનું હોવા છતાં “જુના પરીપત્ની બાળા માંગતી” એ

પાછી એ પુરુષ કાવેનો આરંભ કરવો એવા મુશ્કેલીથી ભેદિત થાય છે ?
 અનેક સ્ત્રીઓ અનેક અવસ્થામાં કેવળ મરતન મેદાનો વિચાર પશુ કરવો
 નહિ. મનુષ્યો હજુ છે ?—

વિના શક્તિ કોઈમાં મળે ત્ત્વનિ કોઈને ?

ત્ત્વનિ ક્ષયિતે પુણ્ય મ ક્ષી ધર્મદ્વયમર્હતિ ઇ

અથ ૧—શ્રીનું જાગૃત્વમાં પિતા, કુટુંબસ્થામાં પ્રતિ અને વૃદ્ધપણમાં
 પુત્રે રહ્યું છે છે, કેમકે તે સ્વતંત્રતાને ચોખ્ખી નથી. આજકાલ ‘સેવાસ-
 દન,’ ‘વનિગ-વિદ્યામ’ હતાદિ સંસ્થાઓ નીકળી છે તે સંસ્થાઓ વિ-
 ધવા તેમ જ સંધવા સ્ત્રીઓના દાવથી ચાલે છે અને તેમાં અર્ધજુ કરનાર
 સ્ત્રીઓ પોતાની બહેનોનું દિવ કેની રીતે થાય તેવો માર્ગ શીખી સ્ત્રીઓને
 જાણવવા માટે આદેશરૂપ છે. આવી સંસ્થાઓમાં કાર્યકર્તાનું શિક્ષણ થાઓ
 પછી એવી બાંધ સંસ્થાઓ કાઢી અધવાનો તેની જ સંસ્થાઓના રહીને
 સ્ત્રીઓને ઉપયોગી કાપોમાં જીવન ચાલવું તે આધુનિક પરીપદ્ધતિમાં જોડવા
 હજી વિધવાઓને માટે સલાહભરેલું છે.

પરીપદ્ધતિમાં જ પોતાનું જીવન જીવીત કરવા માટે દેવી અપેક્ષામિ-
 નીનું અવિરત મુદ્ધસિદ્ધ છે. આ સ્ત્રી કેવળ અમલક સ્થિતિમાં પરણીને પતિને
 ઘેર આવી દત્તી, પરંતુ પતિન. આમદથી અને પોતાની ખંતથી તે યોગ્ય
 વખતમાં પતિ પાસે જાય તથા યોગ્ય દત્તી. તેનો પતિ પ્રમુદ્ધચંદ્ર બાંધ-
 પુરમાં ‘એક મોરો સરકારી ઓફિસાર હતો, છતાં પશુ કામિની બહુ જ
 સારી મેદની. તેને પોતાના સરકાર અધિકારી પાસે કરવાનું બીજકુલ
 ગમતું નહિ. આથી સ્ત્રીઓની જાહેર સમાયોમાં તેને બિલકુલ આદર મળતો
 નહિ. જતા તે લોક સહેલ સારાં વસ્ત્રો જ પહેરતી. મામમાં કોઈ પશુ મરીન
 કુટુંબમાં કોઈ માદુ દોષ અને તેની માવજત કરનાર કેલ ન હોય તે
 પોને જાને તેની સેવા મુશ્કેલી કરવા માટે અર્ધી રાત્રે પશુ કઢીને જતી.
 પોતાને ઘેર તે ૨૦-૨૫ અવાજ બાજકોને હમેશાં રાખતી અને તેમનું
 ચોખ્ખું કરીને તેમને બસાવતી. ત્યારબાદ કન્યાઓને કેવળી આપવાને તેણે
 એક સાગા કાઢી, પરંતુ પોને બહુ સારો અભ્યાસ નહિ કર્યો હોવાથી મોટો

પોતાની પુત્રીઓને તેની નિરાજે મોકલતા નહિ. આથી કામિનીએ જાણે માત્ર જન્મને ત્યાંની ટ્રેનિંગ કેશ્વરમા પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો અને ત્યારપછી પોતે કન્યાશાળા કાઢી. પ્રકાશચંદ્રનો લગભગ સપ્તમેશ પચાસ કામિની ગરીબોને દાન આપવામાં, રોગીઓની મેવા સુવ્યાસમાં અને જાણે ખરેખરકારમાં વાપરતી અને તેમા પતિની પરવાનગી હોવાથી કામિનીને એ પરાર્થજીવન બહુ જ સુખદ અને આનંદ આપનાર થઈ પડતું કામિનીની સુવાન પુત્રીનો તેના પતિએ ત્યાગ કરવાથી તે નિચારી પોતાની મા પાસે રહેતી હતી અને તેના તે દુઃખને માટે કામિનીને મનુ લાગી આવતું, તે જ્યારે તે ધીરજથી એ દુઃખ સહન કરતી અને પતિ જીવતા હોતા છતાં વિધવા જેવી અવસ્થામા આવી પડેલી એ પુત્રીને કામિનીએ પોતાના ભંડુ પરાર્થજીવન માગવાનું જ શિક્ષણ આપ્યું હતું આને દેવી અંતર કામિનીના સુખ પરજીવનમાં કોઈપરમા ઘેર ઘેર ગવાય છે ' (૧૧૩)

[વિધવાઓના અન્ન જોડો પ્રતિના ધર્મો કહેવાયા પણ કુટુંબીઓના વિધવા પ્રતિના ધર્મોનું કથન કરવામાં આવે છે.]

વિધવાઃ પ્રતિ કુટુંબિકાં જનંતમ્ । ૧૧૪ ॥

વપેત્સ્નેહસુધામૃતા શુભદૃગા કૌટુમ્બિકૈઃ સજ્જનૈઃ ।
સમ્પ્રેક્ષ્યા વિધવા વિશુદ્ધચરિતા માન્યાશ્ચ સાર્થ્યાસમાર્ગા
આસાં સ્યાત્કુપિતં મનો ન હિ પુનર્વિદ્મોપિ વિદ્યાર્જનૈ ।
સત્કાર્યપ્રતિવચનં ચ ન ભવેદ્દર્શ્ય તથા તાઃ પ્રતિ ॥

કુટુંબીઓએ વિધવા પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું ?

આચાર્ય—સમુદય અને વિધવા પરના દરેક માણસે વિધવા પ્રતિ અતિશય અને સાદર હાજરી તેમ જ સ્નેહમુગ્ધ વર્તણૂકવાની નમ્રતા બતાવવી જોઈએ. તેને અન્ન-પ્રસાદ તેમજ પુરતી રીતે પ્રતિષ્ઠાન આપવી જોઈએ. વિધવાને કોઈ પણ માણસે સમજાવવાની જરૂર નથી. તેણીની જરૂરો જાણી તેણીને સહાયતા આપવી જોઈએ. તેણીની જરૂરો જાણી તેણીને સહાયતા આપવી જોઈએ. તેણીની જરૂરો જાણી તેણીને સહાયતા આપવી જોઈએ.

અભ્યાસમાં અસેષ ન પડે અને અભ્યાસ થઈ રહ્યા પછી સાર્થક, સમાજ-
એવા અને ધર્મએવા જનવચાની તેની જીતિ થાય તો તેમાં અંતરાય ન પડે
તેની રીતે તેની પ્રત્યે વર્તવું એ કુટુંબીઓની ખાસ રસ છે. (૧૧૪)

વિવેચન—વિધવા સ્ત્રીઓ પાસે તેના વિધવા હરીફના ધર્મો પગા-
વવામાં જગાત્કાર કરવો ન જોઈએ એ વિનં પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. અત્ર
એ જ આશયનો ઉપદેશ મંદિરે વિધવા સ્ત્રીના આત્મજનોને આપ્યો છે.
વૈધવ્યનું મોટું દુઃખ પોતાને ઘિરે પડવાથી કેવળ હાથાર જની મચેલી
વિધવા પ્રત્યે પ્રત્યેક કુટુંબી જને માયાગુનાથી વર્તવું જોઈએ તેના વડી-
લોએ પોતાના પુત્રની વધુને પુત્ર મરણ પામ્યા પછી પુત્રવૃત્ત્ય મણીને
મૃત પુત્રના સમારકાર સમજાવી જોઈએ અને તે વિગુહ ચરિત્રવાળી સ્ત્રીને
એક સાધારણ જેમી તેનો ચોખ સત્કાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નહિ
વર્તનાં એઓ વિધવાઓને ‘અમામણી’ ‘પોતાના પતિનો છા સેનારી’
અને એવાં જ જીભ વિરોધજો સમાડે છે તેઓ મોટું પાતક કરે છે.
નિરાધાર અને હાથાર થઈ પડેલાં વગુઓને અથવાતો માતાપિતા મરણ
પામવાથી અનાથ થઈ પડેલાં જાજોને જોઈ પ્રત્યેક મનુષ્યને દયા આભા
વિના રહેની નથી, તેની જ રીતે પતિ મરણ પામવાથી જેનું ઇદનેકનું
સંસ્કરણ કુંટાઈ ગયું છે તેની વિધવાની સ્થિતિ જોઈને દયા જેને ન આવે
તેનામા મનુષ્યત્વ નથી એમ જ કદી યજ્ઞાદ વિધવાઓના ધર્મમા પૂર્વે કહે-
વાઈ ગયું છે કે દરજોઈ સાફ દાવે પણ વિધવા સ્ત્રીએ કુટુંબના વડીલ
પુરુષની સંમતિ મેળવીને કરવું અને અત્ર કુટુંબનાં સ્વજનોને એવો બોધ
આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ વિધવાઓને વિદાભ્યાસ કરવામાં કે
જીભ સારાં દાવો કરવામાં અંતરાયજૂત થવું નહિ વિધવા સ્ત્રીઓએ પો-
તાની હાથાર સ્થિતિ થઈ પડવાથી સોનું દાસ્તકર્મ કરવું જોઈએ એવી
માન્યતા બુદ્ધભરૂં છે. એટલું ખરૂં છે કે દુબીઓ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા
પછી સ્ત્રીએ વિરોધ નહિ જનવાની જરૂર છે, મરણો એ વિસિદ્ધ ગુણ સિ-
વાય તે બોજારૂપ મણાની વિધવા આત્મજનોને વિરોધ અગ્રિય થઈ પડે છે;
પરંતુ તેને ધરવું દાસ્તકર્મ સોંપવું અને તેને પવિત્ર છવન માજવામા

સાદાઅમુચ ચઇ પડે તેરી કરી રિયા મેગરવા ન દેવી કિંતી પરીવારના
 કે એનાં ખીલું કંઇ સતકાર્યો કરતી અટકાવી એ તો અનુચિત જ છે ન
 શરુનુથી વિધવાને પેતાના રિવાજ તરીકેના ધર્મો જાળવવામાં સાદા વસ્તુ
 ચઇ પડે એનાં કાર્યો કરનાં અટકાવી જોખમે નહિ પરન્તુ કૌટુંબિક જીવનને
 તેમાં જોખન આપતું જોઇએ. (૧૦૪)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

પુરોના ધર્મો : કૃતજના અને પ્રત્યુપકાર.

કૃતજનાવર્ણનામાં : ૧૧૦ ॥

ગતે સન્ન્યુપકારિણો મમ કદા કુર્યામમીયાં હિતં ।
 બોધ્યો યં હિ કૃતજ્ઞતાભિવર્ણુણો યંત્રિયા ભાવના ॥
 તેયાં યદ્વચ્છુમાનપૂર્વકમલ્લં ગાહ્યાપ્યદાર્ણં મુદા ।
 મુદ્યાતઃ પ્રત્યુપકારનામકગુણાઃ સોયં સતાં સમ્માત ॥

નિરુપકારવચ્ચ કાવેકલ્પવાચકવચના : ૧૧૧ ॥

ગર્ભો હંઃ ચ મુર્ખો મનુષ્યનિવેદ્યદ્રવ્યં મદાડેસિતૈઃ ।
 દૃદેયંતે શુનકાદિકેઃ પશુગણેષેતો મતઃ સ્પદતઃ ॥
 ન સ્તો યથ મુર્ખાનિર્મો મ મનુજાકારોપિ નૈવા વર્મોઃ
 મંદ્રેષ્યમં મુર્ખમંદ્રેણ મકર્ત્ત્યાકર્તુ સમર્થઃ કથમ ॥

કૃતજના અને પ્રત્યુપકાર.

જા.કાર્તિકે અનુચિત વસ્તુનાં એ અનુચિત કાર્યો કરી આપી જાય છે. પણ
 તેથી કેમ ન હોય. કે તેથી તેથી જોઈએ. તેથી આપી આપી છે. એ

‘રાગી મળીલ’ આવા પ્રકારની થતી છગ્ગા વા હાલની બાવનાને વિદ્યુષ્ઠ કોટી ‘કૃતગતા’ હશે છે તેમ જ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉપકારી પુરોણો નવદુઃખાનુરૂપ આદર સહાર કરી હરેલા ઉપકારોને બદલો વાગવાને તેમના કાર્યમાં પોતાની રક્ષિત મુજબ તનમનથી મદદ કરવી અને તેમ કરી આનન્દ માનવો એ ગુણ ‘પ્રત્યુપકાર’ ના નામથી સંપુરણના સમુદાયમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે (૧૫૫)

એ એ ગુણોની દરેકને આવશ્યકતા.

‘કૃતગતા’ અને ‘પ્રત્યુપકાર’ એ બે ગુણો એટલા તો વ્યાપક છે કે તે દરેક ધર્મ પદ્ધતિમાં પત્ત પોતે વા પત્તે અચી જંગમાં આવે છે. કૃતગતા એવાં ધર્મોમાં પશુ જેવું નિમિત્ત આપ છે, તેની પૂરેપૂરી આકરી જાળવી કૃતગતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણો રક્ષક રીતે જાતી આવે છે. તો પછી અનુપ્રાપ્ત કે જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાપ્તિ મળાય છે, તેને આ ગુણોની યોગ્ય જાણ ન હોય’ જે અનુપ્રાપ્ત આ બે ગુણો નિયમક્રમ ન હોય તો સમજવું કે તે માત્ર દેખાવનો જ અનુપ્રાપ્ત છે, વાસ્તવિક રીતે તો તે ધર્મ કરનાં ધર્મ અધર્મ છે. નિરૂપ્ત બે ગુણોની દીન કહેવાતો અનુપ્રાપ્તિ ગુણોનો સંબંધ કરી ગૃહસ્થજીને સરળ બનાવી શકતો નથી. (૧૬૬)

વિવેચન—ઉપરોક્ત પ્રથમ શ્લોકમાં ‘કૃતગતા’ અને ‘પ્રત્યુપકાર’ શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ આપી છે. કૃતગતા એટલે કોઈએ પોતા પ્રત્યે ‘કરેલા’ કાર્યને ‘જાણવાપાત્ર’ તે, અર્થાત્ કોઈએ આપણા પ્રત્યે કરેલા ઉપકારોની ચોખ્ખા પ્રમાણમાં દર કરી એ ‘કૃતગતા’ કહેવાય છે અને કૃતગતાના માનસિક ગુણમાંથી પરિણમતું જે કોઈ ઉપકારી પુરુષ પ્રત્યેનું સત્કાર્ય તે (પ્રતિ ઉપકાર) ‘પ્રત્યુપકાર’ અર્થાત્ ઉપકારના બદલામાં સામે ઉપકાર કરવો તે ગુણ કહેવાય છે. ‘કૃતગતા’ એ મનના તેમ જ વાણીના વ્યાપારવડે દર્શાવી શકાય છે અને ‘પ્રત્યુપકાર’ તો વાણી અથવા શરીરનાં કાર્યદ્વારા કરી શકાય છે. આ બે ગુણો જો સંરક્ષકી અનુપ્રાપ્તિમાં ન હોય તો તેઓનો સંસાર સરળ રીતે ચાલી શકતો નથી. સંસારનાં કાર્યોમાં પ્રત્યેક અનુપ્રાપ્તિ બીજા અનુપ્રાપ્તિ મદદની જરૂર પડે છે જ અને તેની મદદ કરનાર

ઉપકારી જનને પ્રસંગ પડ્યે સામી મદદ કરવામાં ન આવે તો ખરપરતે અવધાર નિભી શકતો નથી. એટલે કોઈએ પોતાપર કરેલા ઉપકારની કાર કરી અને સમય આવ્યે પેતે તેને મદદ કરીને પ્રત્યુપકારદાર મોટા નૈનિક ઝણઝાંથી યુક્ત થવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. આ ગુણે પણ પશી-એમાં પણ સ્વાભાવિક હોય તેમ જણાય છે. ખીજા શ્રોત્રમા આત્મા ઉદારરુણદાર એ ગુણેની વ્યાપકતા રહ્યાં છે અને એ ગુણે વિનાશ મનુષ્યોને આન કરતા અપમ સેખાય છે. કૂતરો અતિઅપમ પ્રાણી જેવાય છે; આમ હોવા છતાં તેનામા પ્રત્યુપકારનો ગુણ છે કારણકે તે પોતાના માલિકનું અમ ખાઈને તેની સંપત્તિનું સંરક્ષણ કરવાની પોતાની રસમ સમજે છે. જે ગુણ કૂતરામાં છે તે ગુણ જો મનુષ્યમાં ન હોય તો તે કૂતરા કરતાં અપમ મજાવાને પાત્ર જ સેખાય અને તે કારણથી અંધકારની પોં સુખાગિત-કાર ખજી 'કૂતરા' માણસને કૂતરા કરતાં અપમ કહે છે:—

શોકે મા કુદ કુકર તત્તેન્વહમપમ इति गुणसाधो ॥

कदाचि कदाचि हृदया आनं हृज्जनामात्रम् ॥

અર્થાત—હે આત્મા 'જ્યા પ્રાણીઓમાં તે અપમ પુ' એવો તે અર્થ શેષ કરીય નહિ, કારણકે તારાથી પણ અધિક કટકારી એવો ગુણ નાન્યો એક આત્મ છે તેને તું જોયે' (૧૧૫-૧૧૬)

[પ્રત્યુપકાર કરવાનો ન કોઈ પદેથી સંભંધી જોયો ખાતાપિતો છે; કેમકે પ્રાણેથી મુપ્રચ્છી રાજ વિરે અંધકાર વિરેષન કરે છે.]

गुणं प्रति निरालोचना । ११० ॥

मान्वा यद्यपि तेमिल्ला गुरुजनाः प्रान्ता निदिष्टाभये
नैकट्यान्वितगं च तेप्यपि मदा पुत्रस्य वृर्ग्या मतां ।
ताभ्यां योयद्वनिः कृता प्रमि मद्धता तस्याः पुनर्निवृत्ति
कर्तुं लयनमांगतोपि न मुनः शक्रांनि गंगादिना ॥

કિં કિં કરતેષિ પ્રાપ્તુપકારોપાક્રમઃ । ૧૧૮ ॥

નાજ્ઞાં ક્વાપિ ભનક્તિ યો જનકયોઃ સેવાપદુઃ સર્વદા-
ભીષ્ટં ભોજયતિ સ્વયં સુમનસા તૌ સ્તઃ પ્રસન્નૌ યથા ॥
સ્કંધે વાહયતે યથારુચિ ચ તૌ નિઃસીમભક્ત્યા મુદા ।
કર્તું નિષ્કરણં તયોસ્તદપિ નો પુત્રઃ કયંચિન્ ક્ષમઃ ॥

માળાપનો ઉપકાર.

શાંતાર્થ—જો એક તરફ શુદ્ધસ્થને પોતાના કરતા મોટી ઉમરના પ્રૌઢ અને સિદ્ધ વડીલા જેટલા હોય તેટલા બધા માનનીય અને સત્કારણીય છે, તથાપિ પોતાને જન્મ આપનાર અને ઉછેરનાર માળાપ પુત્રને અતિ-નિષ્ઠ સંબંધથી ખાસ કરીને સર્વથા સત્કારણીય અને પૂજનીય છે, કેમકે તેઓએ પુત્રને ઉછેરવામાં અને તેનું દિલ જાગરવામાં જે પ્રેમભાવથી પરિ-જ્ઞાન લઈ પુત્રનો ઉપકાર કર્યો છે, તેના બદલામાં થોડું ઉમરે દીકરો માળા-પની ગમે તેટલી સેવા ચાહી કરે તોપણ ઉપકારને લાખમે બાને પશુ પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર સન્નિમાન થઈ શકે નહીં એટલે બધા માળાપનો દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે (૧૧૭)

શું શું કરતાં પણ પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે ?

જે દીકરો હમેશા માળાપની સેવામાં તાપર રહી તેમની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવે, હદી પણ દુઃખનું દુઃખન ન કરે, માળાપને અમાપ્ત બેતજન કરાવ્યા સિવાય પોતે જન્મે નહીં, જન્મ માળાપનું મન પ્રસન્ન-પ્રસુચિત રહે તેવી અનુકૂળતાએ વર્તે, એટલું જ નહિ પણ કામ પડે માળાપને ખાધે એસાડીને અત્યન્ત ભક્તિભાવથી માળાપની ગમિ અનુસાર પૂરી ઉપર પર્વ-ટન કરે, અને માળાપનું મન ખુશ કરવાને છવનપર્વન અતિપરિજ્ઞાન ઉઠાવે, તોપણ માળાપનો જે ઉપકાર છે તેનો પૂરેપૂરો બાલો દીકરો વાગ્દે શકે નહિ. (૧૧૮)

વિશેષ—પુત્ર પ્રાપ્તિ માતાપિતાના અનુદય ઉપરાંત વિશેષ જાણે
 મોક્ષના કારણમાં આપ્યું છે. મ જાનો અત્યંત અનિદુઃખ છે અને તેથી
 એ આનારના નિમિત્તભૂત માતાપિતાનો મંત્રાન ઉપર અતિ મેટો ઉપદેશ
 છે. સારી કરુણીયારા મોક્ષપાત્રને પામવાના માધ્યમનું મનુષ્યને જાણ
 નહીં એ ઉપકરી માતાપિતાના ઉપકારનો ખરો જો તેણે પુત્ર રીતે વળી
 યકનો દેવ તે તે કાર્ય પ્રત્યેક પુત્ર સૌથી પહેલા કરી જોએ સલામત
 કૃતજ્ઞાનો સૌથી પહેલો અને ઉત્તમેજન પાડી રીજવાનો પ્રસંગ એ જ
 છે. વિશેષમાં પુત્રાપિતિ ઉદ્દેશમાં માતાપિતા જે કંઈ સદન કરે છે એ
 વસ્તુના પ્રાપ્તિએ જ કરે છે; તેનો અર્થો વાગવા માટે પુત્રોએ યું કું
 જોયું છે? અનુ કરે છે કે—

યં માતાપિતાૌ જ્ઞાં માર્ગે મંચરે જ્ઞામ્ ।

ન તન્મ્ય નિઃકૃતિઃ શક્યઃ વતુ જ્ઞાતિર્નયિ ॥

અર્થાત્—જોકરંએને ઉછેરીને મોટા કરવામાં માતાપિતા જે કંઈ
 સદન કરે છે તેનો ખરો જો વર્ષપર્વન નેવા કર્યો પુત્ર વાળી યાત્રા
 નથી એમ હોવા છતાં માતાપિતાના નૈતિક કબજાથી કિશિદંતે મુન
 ચવાના માગે કહેવા છે: આ માગે એ છે કે માતાપિતાની મેવામાં સ્થેટાં
 તાપર રહેવું, તેમની આજ્ઞાને નિયતિન વચનનાં રહેવું, તેમને ભોજન ક-
 રાચ્યા પછી ભોજન કરવું, તેમનાં ચોખ માન-મયોદાનું પરિપાલન કરવું,
 તેમનું ચિત્ત સર્વદા પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું કલ્યાદિ. આ મોક્ષમાં પ્રયત્નો
 આતાપિતાના ઉપકારની મદદતાનું એક રૂપક “દાણાંગ સૂત્ર” ને અનુસરીને
 આપ્યું છે કે જો કદિ પુત્ર માતાપિતાને પોતાની ખાંધે બેસાડીને પૂછી ઉપર
 ચર્ચકન કરે તથાપિ માતાપિતાના ઉપકારનો ખરો જો તે સંપૂર્ણ રીતે ન જ
 વળી શકે! દાણાંગ સૂત્રના ત્રીજા દાણાનો ઉક્ત પાડ નીચે પ્રમાણે છે:

તિર્થં દુષ્પટ્ટિવારં સમગા ઇસો તંત્રહા અમ્માપિટ્થો મહિન્દ્ર ઇન્દ્રમાયસિવન્ન
 અંગાડકિયં કેશ્વરિમે અમ્માપિદરં સયરાગ સહસ્સપાગેહિ તિલ્લેહિ અર્મિલ્લા
 ચરમિણા મંચદળે ઉવહિના તિર્થં ઉદ્દગેહિ મજ્જાવેલા મજ્જાલંકારવિમૂર્ધિવે કોલા
 મણ્ણં ધાનીપાગહદં અહાત્વંતજાડલં મોયં મોભાવેલા જાવજ્જીવ વિહિવિદિમિલા

તે પરિવર્તનથી તેજાવિ તમ્ય શમ્યાવિવસ્ય દુરવિધારં મયદ્ ગદ્ગતંમે તે ગમ્યા-
વિધારં કેવલીવસે ધમ્મે જાણવદ્ગતા વજવદ્ગતા વરુવદ્ગતા ટાવિતા મયદ્ તેજામંત્ર
તમ્ય શમ્યાવિવસ્ય દુરવિધારં મયદ્ ॥

અર્થાત્—હે આયુષ્યમન્ત્ર મનુષ્યો ! તથુ જાણુનો પ્રત્યુપકાર પાડુ મુશ્કે-
લીએ ઘઈ સહે છે તે તથુ જાણુ માળાપ, ભરણુપોષણુકની અને ધર્મચાર્ય
છે. (તેમાં પ્રથમ માળાપના પ્રત્યુપકારની રીતિ દર્શાવે છે) ડોષ એક મા-
યુક્ત પોતાનાં માળાપને કતપાક, સદ્ગતપાક જાતિના નેમની મર્દન કરી
મુખથી કોઈ વચેરેથી ચોળી શુદ્ધાદક, ગદ્ધાદક અને કચ્છાદક એ તથુ પ્રકાર-
નો જળથી સ્નાન કરાવી, સર્વ ચોખ આમૂલો પહેરાવી, અદાર પ્રકારના
સાકમુક્ત મનોહર ભોજન કરાવી જ્યામુધી છવે ત્યામુધી માળાપને પ્રોતાને
રકધે ચાલી વદન કરે, તોપણુ માળાપે દીકરા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે
તેનો બદલો ને દીકરો વાળી સહે નહિ. પણુ જો તે દીકરો માળાપને કે
વળાનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુક્રમ સંપોચો પેા કરી તેમને ધમમા
સ્થાપિત કરે તો જ પ્રત્યુપકાર કરી સહે.

પ્રત્યુપકારનો સંપૂર્ણ માર્ગ આ રીતે દર્શાવ્યો છે. માતૃપિતૃમન્ત્રિનું
એક જલજલ ઉદાદરજુ પિતૃમન્ત્ર અવલનું છે, જે 'રામાયજુ'મા આપેલું છે.
અવજના માળાપિતા અથ તથા જુદા દોષથી તેમની એક છેવટની કમ્બલ
તીર્થવાત કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને અરજુ માતાપિતાને એક શાવકમા
એસાડી તે કાવડ રકધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી.
પિતૃમન્ત્રિનું એક જીલું ઉદાદરજુ રામા નામના પામેસ્તાદ્ધનના ગ્રંથેરીનું છે.
જોરસાધેમના આચાર્યના દાર મારે પોડા ઉત્તમ દીરા જોડતા હતા તે જેવા
સાર રામાને પેર માણુસો મયા. રામાએ જેટલાક દીરા ગાળ્યા પણુ તેમાંનો
એક જરીતનારના ક્યાનમાં ચેડો નહિ. રામાએ કહ્યું : ' તમે જરા જેમો,
હું પાસેના ખંડમાંથી જીજ્ઞે માત્ર કોઇ આવું.' એમ કહીને એ એના
પિતા સ્તા દના એ ખંડમાં ગયો, પણુ દીરા કાઢવા મારે કમાટ ઉપાડતા
ખડખાટ થવા લાગ્યો. તેજો જરા જામીને માથે પાસુ ચરાડ્યું. આ જોઇને
રામાને રજું કે વધારે ઉપાડીય તો વિશેષ અવાજ થઈ અને પિતાની

ઉંઘમાં ખસેલ થશે. તેથી કામા હીરા કાઢવા વિના પાછો ફરો અને હીરા નહિ કાઢવાનું કારણ પિતાની ઉંઘમાં ખસેલ નહિ કરવું જણાયું. ધરા-કોને એમ લાગ્યું કે તેની પાસે બીજો સારો માલ નહિ હોવાથી તે અત્યાચ્છાનાં કાઢે છે ! પિતાની ઉંઘ ન જાય માટે હામાએ મોટો નફો જવા દીધો-આજકાલ ક્યાં છે એવી પિતૃમંત્રિ ? (૧૧૭-૧૧૮.).

કયં પ્રત્યુપકારઃ શક્યતે કર્તુમ્ ? । ૧૧૯ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्धत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गायं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વાળી શકે ?

ભાષાર્થ—શું આ દુનિઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા જન્મમાં પણ સુખ કરનારી થાય ? તેથી કોઈ ઉમદા ચીજની બેઠ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરક્ત ચીજ માગાપને દીકરા આપે તે કેટલેક અંશે માગાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે સવાલ એ છે કે તેવી ચીજ કય ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઈએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે, ધર્મ આ જન્મમાં શાન્તિ આપે છે અને પરજન્મમાં પણ સહજતિ આપે છે, અને જન્મ જન્મમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજાપાલન વગેરેનાં માગાપની એવા કરવાની સાથે માગાપની ચિત્તરતિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેથી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી ગુણજનના અને પ્રત્યુપકારના મુદ્દોનું રક્ષણ થઈ શકે. (૧૧૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકોના વિવેચનમાં ડાહ્યાગમ્યનો જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' જો દીકરા માગાપને કેવળ નિમિત્ત ધર્મને ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંચાલનો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

સ્થાપિત કરે તો જ તે પ્રાપ્તકાર કરી શકે. આ જ કથન આ શ્લોકમાં
 કરવામાં આવ્યું છે. માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને ઉછેરી, તેને ડેગ-
 વળી આપી, તેના આશિર્વાદોને ખાટે ખર્ચ કરી, તેને શુદ્ધચાત્રમા જોડે
 છે તે તેમના અનદર ઉપકારનો જાણે આ શ્લોકમાં તથા કાળાગચરના
 એવો નિયુક્ત કર્યો છે કે પુત્ર માતાપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજાવરી. આ
 કથનમાં મદતો યુક્તિવાદ એ છે કે માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં જો
 કે નિમિત્તભૂત છે-સાધનભૂત છે, વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારણરૂપ તેના
 મત ભવનાં સુકર્મે જ છે, તથાપિ એ જન્મવડે કરીને એ જીવના મનુ-
 અદેહનાં નિમિત્તભૂત માતાપિતા દોષને તેમની એ નિમિત્તભૂતતાએ કરીને
 તેમનો પુત્ર ઉપર અત્યંત ઉપકાર છે. એ જીવને મનુષ્યનો દેહ આપવામાં
 એ માતાપિતા નિમિત્તભૂત દોષને જ સિદ્ધયિતિ પામવાના-પામી શકવાના
 સંયોગોમાં એ જીવ મુકાવે અને તેથી જ માતાપિતાની એ નિમિત્તભૂતતા
 વિશિષ્ટસ્વરૂપી લેખાવી જોઈએ. જે જીવને માતાપિતાએ આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ
 પ્રાપ્ત કરાવી તે જીવે તેના જાણમાં માતાપિતાને તે જ પ્રકારની ઉચ્ચ
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ કલ્પિત છે. ઉપકારની મદતાના પ્રમાણમાં તેને
 જાણે જન્મ દોષો જોઈએ, યોગ્ય ઉપકારનો જાણે યોગ્ય દોષ અને મોટાનો
 મોટો દોષ એ ન્યાયે પુત્ર માતાપિતાને પારલોકિક સ્થિતિ પર્ણાપ કરાવવાને
 મત્ત કરવો જોઈએ-તે ખાટે તેજી નિમિત્તભૂત થતું જોઈએ. પિતાને ધર્મનો
 ઉપદેશ કરવો, દુઃખાવસ્થામાં દૈનિક ચિંતાઓ દૂર મૂકીને એક કેવળીમાં
 તથા કેવળપ્રશ્નિત ધર્મમાં ચિંત જોડવા મુપરવું, તેની સમવડ તેમને કરી
 આપવી એથી જ તેમના મદદ ઉપકારનો યોગ્ય જાણે વળી શકે. માતા-
 પિતાએ તો સિદ્ધ મતિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યોદ પુત્રને અપાવ્યો. છતાં
 પુત્ર તે મતિ પામવાને યોગ્ય સુકર્મે ન કરે તો તે ખાટે માતાપિતા અન્યા-
 યાર નથી, તેની જ રીતે તેના જાણમાં પુત્ર માતાપિતાને સિદ્ધમતિ પામ-
 વાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિંત જોડવારૂપ માનસિક તપશ્ચર્યા કરવાની સમવડ
 કરી આપે, ઉપદેશ આપે, મત્ત કરે, પરંતુ છતાં તેઓ એ સ્થિતિ ઉપાધ્યન
 ન કરી શકે તો પુત્ર અન્યાયાર નથી. આ પ્રમાણે કરવાથી પુત્ર માતાપિ-

થી એવું તે મૂર્ખ સમજતો નથી. હીન અવસ્થાવાળા બાઇની પોતાના દુશ્મની ઇર્ષ્યાથી તે ઉત્તર અવસ્થાવાળાને દેશે પાડવાને મથન કર્યો સિવાય કંઈતો નથી જોને પરિણામે ઉત્તર અવસ્થાવાળો તેને ખરાબ કરવાને મળે છે. જો તે ઉદાર હૃદયનો હોય તો પોતાના ઇર્ષ્યાગુ બાઇને સમજાવીને મંત્ર કરવા ઉપરાંત તેને પણ પોતાના જોડો જ સંપત્તિમાન કરવાને મળે છે, પરંતુ તેનો શુભ તેનામાં ન હોય તો જન્મે વચ્ચે ઇર્ષ્યાના અંતુરો મેટલા મોટા પ્રમાણમાં ફૂટી નીકળે છે કે તેઓ એકબીજાનો વિનાશ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. અમરબી બાપામાં એક દેવત છે જેનો અર્થ એવો છે કે “માહી કૃતિને સારી કૃતિવટે દૂર ઢાંકવી, જેથી સારી કૃતિ માહી કૃતિ ઉપર અસર કરીને તેને સારી જનાવશે, પણ જો માહી કૃતિને જેથી જ માહી કૃતિવટે ઢાંકી કાઢવામાં આવશે તો તે માહી કૃતિ કરનાર ઉપર જ તે દુશ્મનો કરશે.” એ જ પ્રમાણે ઇર્ષ્યાનું યમન કરવાને જો એક જાણમાં ઉદારતા હોય તો તેનું સાફ પરિણામ આવે, પરંતુ જો જન્મેમાં ઇર્ષ્યાની જાગૃતિ થાય તો જન્મે વિનાશને પામે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આ દર્શાવે જો જાણીઓના સંબંધમાં જેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે મૂર્ખ કોઈને સાચુ પડે છે. (૧૭૬)

[ઉદારતા અને સહનશીલતા એ જ સદ્ગુણ છે, પરંતુ તેની મર્યાદામાં જ સદ્ગુણ છે અને જો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે દુર્ગુણરૂપ થઈને પરિણામ આપે છે તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

नौदार्यमहिष्मन्तवोरवधिः । १७७ ॥

अद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्त्वभावः पर-
त्तददुष्टत्वविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम् ॥
प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता ।
अनेपि गृहिणो नौदार्यहानिर्भवेत् ॥

ઉદારતા અને સદનયીક્ષતાની દૃઢ.

આવાર્થ—જે કદાચ સંબંધીઓમાંના કોઈ પણ માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિષયજન્ય દોષ, તેનાથી બીજાને નુકસાની પહોંચવાનો સંભવ દોષ તે જાની થઈ ત્યાંથી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાને નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવી. તેમ છતાં કોઈ પણ રીતે તેની પ્રકૃતિ કાચુમાં આવી થઈ તેમ ન દોષ, અને તે પ્રકૃતિની સાથે મંબેધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈતિક, આત્મિક દાનિ પહોંચવાની વાત જાણતી હોય તો તે પ્રસન્ન સુખ મુદ્દરથી તેની સાથે સંબંધ રાખી દેવ-મંદિર વગેરે કરવા પડતા હોય તો તેના કરતાં બહેતર એ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તરતથી કાઢવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું. આમ કરતાં સદનયીક્ષતા કે ઉદારતાને સંક્રાંતિ પડે તો પણ તેમાં કંઈ દાનિ નથી. ઉભયનું જા પોતાનું દિન સચરાય ત્યાંસુધી ઉદારતાની દૃઢ છે. (૧૭૭)

વિવેચન—સંવેદ અને સંવેદના ઉદાર વચાથી ખસ પુરોતે તે ઉદારતાનો અનુચિત રીતે લાભ લેવાનું જનુ રાખે છે, જેથી સમજાવની ઉદારતા દુર્લભનું પોષણ કરનારી થઈ પડે છે. ઉદારતા અને સદનયીક્ષતાના સદુપયોગ સારા કાર્યોનું પોષણ કરવા માટે છે, પરંતુ દુર્લભતાનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે નથી. જે એક પુરુષ દુર્લભતા પોષણને અર્થ પોતાની ઉદારતા દાખવતો હોય, તો તે પુરુષ કાંતો પેલા દુર્લભતા જેવો જ દુર્લભ હોયો જોઈએ અથવાતો દુર્લભની દુર્લભતાને નહિ સમજતાં નિર્ધારક ઉદારતા દાખવનારો નર્મ હોયો જોઈએ. તેટલા સાર વિદ્વાનોએ ઉદારતાની દૃઢ નિર્મોજી કરી છે અને એ દૃઢની જગાં ઉદારતા વાપરવાથી તે દાનિદારક થઈ પડે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ દૃઢ કેવા પ્રકારે સમજાવી તે દર્શાવવાને અંશકારે દુષ્ટ સ્વભાવન એક કૌટુંબિક જાનનું દર્શન આપ્યું છે. કુટુંબમાં એક દુષ્ટ જાન દોષ અને તેના દુષ્ટ આચાર વિચારથી કુટુંબનાં અન્ય જનોને દાનિ થવાનો સંભવ દોષ તો પ્રથમ તો એની દુષ્ટતા દર વાપ તે અર્થે તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે કામા આપવી કે જેથી તેને પોતાની બૂલ સજી આવે. કહ્યું છે કે—

માત્રમમિદં કૌટિલ્ય જનસ્તુ જ હલમ્બ જ ।

મોંદું તમામુંજાએપત્યાંકેવ મા કમા ॥

દેખાય છે, અને તેથી તેઓ હખાંનો ભોગ થઈ પડી પોતાને જ નિરક્ષામાં દેરે છે. બીજા પ્રકારની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઉદારતા તો તે છે કે પોતાના આશ્રમો, કુટુંબો કે સંબંધીઓમાં ગ્રેહ પશુ ખાખૂસ નિરાધાર થઈ ગયા હોય, સાધન વગર સીધાતો દોય, કેળવણી હોવા કે આશ્રિત મળવાવાના સાધનોની આકાંક્ષા રાખતો દોય તેને તેવા વખતમાં શ્રેય અને ઉચ્ચાસ-પૂર્વક પોતાની યમિના પ્રમાણમાં તન મન અને ધનથી કંઈ ને કંઈ પશુ મદદ કરતી તથા આશ્રય આપી તેની તંગીઓ દૂર કરતી તેમ જ આશા-સન આપી તેના આંસુઓ લૂછી ધૂળી જ વતસલતાથી પોતાના આશ્રિત પુત્રનો પેડે માની દરેક રીતે આશ્રય આપવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ ઉદારતા દર્શાવવાનું સાધન મનવાન જનો પામે જ દોય છે. પરન્તુ તેવા પ્રકારની ઉદારતાવાળા જનો વિરલ જ નીવડે છે. જ્યાં પારકી સંપત્તિ જોઈને હખાં સંગમતી દોય ત્યાં પોતાની સંપત્તિ પારકાને આપવા જેની ઉદારતાની તો આશા જ મી ? ખડે છે કે—

શતેષુ જાવને દ્યુઃ સહસ્રેષુ ચ પંડિતઃ ।

વળ્લા દત્તમહર્ષેષુ દાતા મરુતિ ના ન વા ॥

અર્થાત્—ના પુરોહિતા એક કરવીર થાય છે, દત્તમહર્ષા એક પંડિત થાય છે, દશ દત્તમહર્ષા એક વળા થાય છે, પણ દાનાર તો થાય ના ન થાય ! (૧૭૮)

સહિષ્ણુતાપ્રકારઃ । ૧૦૧ ॥

યદ્યેવાસ્તિ સહિષ્ણુતા સુગૃહિણાં સામર્થ્યયુક્તા વરા ।
સાપ્યૌદાર્યગુણે સુપર્યવસિતા પ્રાધાન્યમાપદ્યતે ॥
નો સામર્થ્યયુક્તા તદા વ્યવહતા સા નમ્રતારુપે ગુણે ।
દ્વાવેતાવરિવર્ગતોપિ વિશદપ્રીત્યર્જને શક્તુઃ ॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

આવાર્થ તથા વિવેચન—ઉદારતાની પેડે સદનયીયતાના પશુ બે

કેવળ અસત્યથી જ વ્યવહાર ચલાવતા હોય, મનના મેલા, અભિપ્રાયો અને કપટથી ભરેલા હોય, સ્વાર્થ સાધવામા પંકાના હોય, લોભી અને પેતાના યોગ લાભની ખાતર ખીજીને દગ્ગરોના ખાડામાં ઉતારી દે તેના નીચ હોય, તેમની મૈત્રી કદાપિ કરવી નહિ. દરેક સદ્ગુણરૂપે દમસ્ક પોતાના શ્રેયને માટે મિત્રતા બાંધતી વખતે સામા માણસની પુરતી કમોડી કરી મિત્રતા બાંધતી. જે ઉપર કલા તેવા અવગુણવાળો મ.બુદ્ધ હોય તો તેને સાથે દોસ્તીનો દાવો ન રાખવો. (૧૮૪)

વિવેચન—‘મિત્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા જ વિદ્વાનોએ ‘આપત્તિના સમયમાં મદદ કરનાર’ એ પ્રમાણે કરી છે. ‘મિત્ર’ના પર્યાયવાચક શબ્દો જેવા કે સોજાતી, સંગાથી, વયસ્થ, સુહૃદ, અનુસંગી કૃત્યાદિના અર્થો કરતા પણ એનો બાવાર્થ એ પ્રકારનો નીકળે છે કે જે આપણી સાથે રહીને કોઈ કુખનો પ્રસંગ ઊભો થતા મદદ કરે તે જ આપણો સંગાથી, સોજાતી અથવા મિત્ર કહેવાય. વયમાં સરખો હોય તે મિત્ર ‘વયસ્થ’ કહેવાય અને મિત્ર પ્રતિ જેટું હૃદય સાઈ હોય તે ‘સુહૃદ’ કહેવાય. ‘અનુસંગી’ મા પણ સોજાતી અથવા સંગાથીના જેવો જ અર્થ રહેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે મિત્રનો મુખ્ય ધર્મ સામાને કુખમાં મદદ કરવાનો છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે A friend in need is a friend indeed અર્થાત્ મુશ્કેલીના વખતમાં જે મિત્ર મિત્રતાનો ખરો ધર્મ બતાવે છે તે જ ખરો મિત્ર છે જેવી રીતે કુખના અનેક પ્રકારો છે તેવી રીતે મિત્રની મદદના પણ અનેક પ્રકારો હોઈ શકે. સંપત્તિમાં થએલો મિત્ર આપત્તિના વખતમાં પણ ટકી રહે એટલું જ નહિ પણ મિત્રના કુખમાં ભાગ લેવાને પોતાના સર્વસ્વનો ભાગ આપવાને તૈયાર થાય. કદાચ મિત્રના સંસ્પર્શથી અર્થ પોતાનું મસ્તક આપવાનો સમય આવે તોપણ તેમ કરવા પાછી પાની કરે નહિ તે જ ખરો મિત્ર કહેવાય. કોઈવાર મિત્રને ધનની કે તનની મદદની જરૂર હોતી નથી, પરંતુ ખરેખરી સલાહની જરૂર હોય છે, મિત્ર બૂલથી આડે માંગે જતો હોય તો તેને સારી શીખામણની જરૂર હોય છે, તે વખતે તે પ્રકારની મદદ પણ તેને આપવી અને તેને કુખમાં પડતો અટકાવવો એ ખરો મિત્રનો પ્રથમ

અને પરમ ધર્મ છે. સુમિત્રનાં લક્ષણો રાજર્ષિ લર્નદરિએ પણ એ જ પ્રકારનાં કહ્યાં છે:—

પાષાન્નિવારણિ યોગ્યતે દિતાય । ગુણાનિ ગૃહ્ણતિ ગુણામ્પ્રકટીકરોતિ ॥

માપવર્તન ન જ અદાકિ દેદાતિ કાલે । સમિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સમ્તાઃ ॥

અર્થાત્—પાપમાં પડતાં અટકાવે, દિતની યોગ્યતા કરે, શુભ વાતોને છાની રાખીને શુભેને પ્રકટ કરે અને આપત્તિ આવી પડનાં ઊડી દે નહિ પણ મદદ કરે તે જ ખરા મિત્રના લક્ષણો છે એવું સંત જનો કહે છે. પરંતુ આવા સુમિત્રો મેળવવા જતા ધણી વાર કુમિત્રોમા માણસ રચી પડે છે અને તેટલા માટે કેવા બિનાથી દૂર રહેવું તે પણ મંથકારે દર્શાવ્યું છે. ક્રૂર, બળિયારી, બ્યસની, જુઝારી, વિશ્વાસપાતી, અસત્યવાદી, અભિમાની, કપેડી, સ્વાર્થી, લોભી વગેરે દુર્ગુણોથી બરપૂર જનોની સંગત કદાપિ કરવી નહિ. એક માણસમાં એ સપગા દુર્ગુણો એકી સાથે ન હોય પણ માત્ર તેમના એક જ દુર્ગુણ હોય તોપણ તેવાને મિત્ર પદવી આપવી નહિ. આ શ્લોકમાં વર્તિત્વ ચન્દ્ર વાપર્યો છે તેના હેતુ એવો છે કે મિત્રના ગુણવગુણની પરીક્ષા કરવી અને પછી જ તેને મિત્ર તરીકે સ્થાપવાનું ચોખ્ખુ થાયે તો તેમ કરવું. આપદિ મિત્રદરીશા અર્થાત્ મિત્રની પરીક્ષા આપત્તિના સમયમાં જ થાય છે. તેથી કેાઇ નાની મોટી આપત્તિના પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધી યોગ્યવું અને તેમા મિત્ર આપણને તનમનધનપૂરંક મદદ કરનારો થઇ પડે તથા એ રીતે મિત્રના મધાર્ય શુભેની પરીક્ષામાં તે ઉત્તીન નીચડે તો જ તેને ‘મિત્ર’ બનાવવો અને નહિતો તે માણસ પોતાના સ્વાર્થ સાધવાને આપણો મિત્ર કહી આવે છે એમ સમજી તેના ત્યાગ કરવેલ આજીવનનીતિમાં કશું છે કે—

કથા કનુમિઃ ક્વચં વર્તિચતે નિપત્તંજનંદનતાપતાઙ્કેઃ ।

તથા કનુમિઃ પુરુષઃ વર્તિચતે ત્યાગેન જ્ઞાતેન ગુણેન કર્મણા ॥

અર્થાત્—જેની રીતે સોનાની પરીક્ષા ચાર ઢિગાઓ થઈ, ઉદન, તાપ અને તાડન (ટીપનું) થી થાય છે, તેવી રીતે ચારથી પુરુષની પરીક્ષા થાય છે: ત્યાગ, જ્ઞાન, શુભ અને કર્મ. પરીક્ષાનો આ પ્રકાર પણ લક્ષ્ય રાખવો અને પછી ખેતી કરવી.

આપવા-લેવાનો તો ઉપચાર માત્ર છે. ખરા અંતરના એકબીજાની દૃષ્ટિ તે ઉપર હોતી નથી. કોઈ ક્ષણે ખડું કથું છે કે—

અનાદર એકિને સાનો ?

નિર્મલજ્ઞ એકિને સાનાં ?

પરન્તુ કેટલાક પ્રકારના મિત્રો સાથેની મૈત્રી નિભાવવાને એ ઉપચારોની પાશુ અગત્ય છે ખરી. ઉપર કથું તે પ્રમાણે જોએની મૈત્રી પહેલા અતિદંક દેખાય છે પરન્તુ પાછળથી તૂટી જાય છે તે પ્રકારની મૈત્રી તરી જવામાં ઉપચારની ખામી જ ઘણે ભાગે કારણીબૂત હોય છે અને તેથી તેની મૈત્રી જો કોઈ પણ રીતે દિલકારક લાગતી હોય તો તેના નિભાવ માટે ઉપર-કથું તે પ્રકારનો ઉપચાર કરવાની અગત્ય છે ખરી. વિચાર પ્રમાણે વર્તન થાય છે. સામા માણસના અંતરના વિચાર અથવા અંતરનો ભાવ જાણવાનું કથું સ્પૃહા સાધન જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો તે માત્ર વર્તન છે. સામા માણસ આપણને ચાહે છે કે નહિ તેની પ્રતીતિને માટે આપણે તેના તરફના દિલકારક વર્તનની અથવાતો ઉપર કથું તેવા સ્નેહપ્રદર્શક ઉપચારની આચાર રાખી રાખીએ અને તેટલા માટે કેટલાક અંશે તેની અગત્ય છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે ‘ મિત્રો ચલા માટે તેઓ એક બીજાની શુભેચ્છક હોવા જોઈએ, એટલે કે તેમણે એક બીજાનું દિન ધન્યત્વ જોઈએ. તેમને એક બીજાની લાભગીની ખબર હોવી જોઈએ ’ દિલ ધન્યત્વ અને લાગણી જાણવી એ બન્ને બાહ્યોપચારથી માણૂંમ પડે છે, પરન્તુ તે બાહ્યોપચાર નિષ્કપટ હોય તો જ સાત્ત્વ માણૂંમ પડે છે, અને નહિતો ધણી-વાર બાહ્યોપચારથી કાગાધને માણૂંમો કૃમિયોના કાવતરાનો બેાગ પણ થઈ પડે છે. (૧૮૬)

[હવે ખરી મૈત્રીનો પ્રકાર સમજાવવાને કેટલાંક જડ-ચેતન ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.]

उन्वर्तमद्रया उदाहरणम् । १८७ ॥

મૈત્રીલક્ષણમુત્તમં શુભતરં ચેદાંછસિ પ્રેક્ષિતું ।

પદ્ય પ્રેમ તદાત્ર દુઘ્નજલયોરૈક્યં સમાપત્રયોઃ ॥

દૃષ્ટૈકસ્ય વિનાશનં કિમપરં સ્વાસ્થ્યં સમાલમ્બતે ।
યદ્વા સ્વત્પતરાપિ કિં વિપમતા મધ્યેઽનયોવિંચતે ॥

પદ્યાશિકી પ્રીતિઃ । ૧૮૮ ॥

પદ્મં સૂર્યનિરીક્ષણે વિકસિતં સૂર્યો ન પદ્મેક્ષણે ।
ચન્દ્રં વીક્ષ્ય ચકોરકઃ પ્રમુદિતશ્ચન્દ્રો ન સંપ્રેક્ષ્યતમ્ ॥
હૃષ્ટો દીપનિરીક્ષણેન શલભો દીપસ્તુ તદ્વાહકઃ ।
કિં વૈપમ્યમિદં મહત્તરમહો નો પ્રીતિવિચ્છેદકમ્ ॥

કેવલમેવિ પ્રીતિનિર્વાહઃ । ૧૮૯ ॥

કર્ત્તવ્યા ન પુરૈવ ધર્મવિપમૈર્મૈત્રી વિચારં વિના ।
જાતા ચેત્સહસા કથશ્ચિદપિ વા પ્રાણાન્તકટેપિ સા ॥
નિર્વાહ્યા નિજમિત્રનિષ્ઠુરહદિ સ્નેહેપ્યલઙ્ચે મના-
ગેતદ્રોતિમમાશ્રયેણ કમલાદેપુ સ્થિરા દૃષ્યતે ॥

વિપમર્મત્રીનિર્વાહકપદ્યાશિકા ૧૯૦ ॥

ભ્રાતૃભ્રાતૃક ! સાર્થકં તવ જનુર્યત્રિપુરેપ્યમ્બુદે ।
પ્રીતિં નિર્વહસે પ્રસન્નમનસા નિત્યં પ્રવૃદ્ધાં પરામ્ ॥
મૈત્રીલક્ષણમેતદેવ પરમં શાસ્ત્રે બુધ્વર્દશિતં ।
ધિક્કૃતાન્ નૈવ ચ નિર્વહન્તિસુહૃદા મૈત્રીં મહાન્તોપિ યે ॥

ખરી મિત્રતાનો નમૂનો

ભાવાર્થ—હે મહાબળ ! સારામાં સાફ અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિત્ર-

તાનું લક્ષણ જોતું હોય તો આ તરફ નજર કર. પ્યાલામાં દૂધ પડતું છે અને તેની અંદર પાણી નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે જો કેયં એકએક થઈ ગયાં છે ? તે પ્યાલો અમિ ઉપર મુકાય છે, તેમાંથી એક પાણીને અમિના તાપની જલ્દા લાગતાં જ્યારે તેનો વિનાશ થવા માટે છે, ત્યારે તેનો મિત્ર દૂધ પોતાના મિત્રની પીકા જોઈને શું જાનોમાનો બેસી રહે છે ? નહીં જ. તે પણ તેની સાથે જ અમિમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થઈ જાય છે, જરૂર સંજોગમાં તેનો માલીક ચેતી જાય છે અને અંજલિમાં પાણી લઈ દૂધની ઉપર ઘાંટી એમ સમજાવે છે કે તારો મિત્ર કાયમ છે, તારો દૂધ સંતોષકરે બેસે છે ! જો વચ્ચે બદલાર પણ વિચિત્રતા રહેવા પામી નથી અને અંદર પણ એક બીજા પ્રત્યે તેવી આદના રાખે છે. (૧૮૭)

એકતરફી પ્રેમમાં પણ ટકી રહેલી મિત્રતા.

કમળ સ્વવારના પટ્ટારમાં સૂર્યનો ઉદય થતા તેને જોઈ પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે. સૂર્યના દર્શનથી તે ખુશ થાય છે, પણ પડને-પોતાના મિત્રને જોવાથી અર્થને હંધ લેવા દેવા છે ? તેને મન તો પણ જોવાં છોક દરો ' વળી ચક્રો ચંદ્રના ઉદયથી આલ્લાહ પામે છે-તેનું અંતર દર્શી કિમરાઈ જન છે, વંશાપિ ચંદ્રને તો ચક્રોના બેઠવાથી અંશ માત્ર પણ હર્ષ કે ખુશાલી થઈ જાયતી નથી. તેમજ પત્રીઓ દીવાને જોઈ દેવો દર્શિયો જતી ગયો છે ! દર્શમાં ને દર્શમાં તેના ઉપર બેસવા જાય છે, પણ પેલો દીવો તો બેઠવા આવેલા તેના મિત્રને બેસતાવેત જ આગળે ભરમ કરી નાખે છે. (૧૮૮)

કાંતો પ્રીતિ કરતી નહીં, કરી તો મરતાંસુધી મૂકતી નહીં.

કમળ આદિ જે પ્રીતિ નિભાવી રાખે છે તે એવા આતપથી કે પ્રથમ તો વિચાર્યો વગર પ્રીતિ કરતી જ નહીં, તેમાં પણ જ્યાં એક તનો બીજો મોટો, એક સમૃદ્ધિવાન બીજો મરીન, આવી વિચિત્રતા હોય ત્યાં તો પ્રીતિ ન જ કરતી કરતી તો સમાનતા હોય ત્યાં જ, તોપણ વગરચિયાર્ય કદાચ વિચિત્રતામાં પણ જલસે અજલસે પ્રીતિ થઈ મધ તો પડી ગમે તેનું કદ આવે, હેવડે પ્રાણ જતા હોય તો તેને બોલે પણ કરેલી મિત્રતા નિભાવી રાખતી. સામા માનુસનું જલ્દા ગમે તેનું નિષ્કર યોગ પણ પ્રેમથી વિદિત

દોષ તોપણ કરેલી પ્રીતિ તોડવી નહિ. કમળ, ચક્રોર અને પતંગીઓ આ સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગેલાં દોષાથી મુક્ત ચંદ્ર અને દીવાના પ્રેમની પ્રેરણા-જાલીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૬)

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આશ્વાસન.

અરે, ચાનક! ધન્ય છે તને, કે જેને તું રાત દિવસ આદે છે તે એવ તને પાણી પાવામાં નિષ્કૃષ્ટતા અતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાદ કરે છે. એકતરસી પણ પ્રીતિ નિભાવીને ને તે તારું જીવન સદૃશ કર્યું. વરસાદ બમે નિષ્કૃષ્ટ બને, પણ તું તો તારી રસ જાળવી ચૂકો. ખરેખર, વિદ્વાન પુરુષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા વધને માત્ર પોતાની મોટાઇની યગદરીમાં મગ રહી પોતાને આદ નાર નાનાની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાદ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ દબાર વાર પિત્તાર દો! પ્રીતિ નિભાવવાની માન્યતા તું નાને. હતાં પણ મોટા જ છે, અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. મૃદચીઆ પણ તે જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યો વગર મૈત્રી કરતા નથી અને હવાં પડી ગમે તે ભોગે પણ ચૂકતા નથી. (૧૮૭)

વિવેચન—કર્મકાંક્ષા આર મોક્ષમાં જે ઉદાદરજો આપવામાં આવેલા છે તે ઉદાદરજો બે પ્રકારની મૈત્રીનાં આપવામાં આવેલા છે (૧) સમ મૈત્રી અર્થાત્ ૫૨૨૫૨ મિત્રભાવ, (૨) વિષમ મૈત્રી અર્થાત્ એકપક્ષા મિત્રભાવ સમ મૈત્રીના ઉદાદરજી તરીકે દ્રુષ્ટ અને જળનો મિત્રભાવ અનિ ઉચ્ચ પશ્ચિનો છે. ૫૨૨૫૨ મિત્રભાવ રાખનારા મનુષ્ય મિત્રોએ પણ દ્રુષ્ટ અને જળની વચ્ચે રહેલી મિત્રતાનું અનુકરણ કરવું પડે છે. અન્ય વિદ્વાનો ૧૫ અને જળની મિત્રતાની કલ્પનાને જૂદા સંપ્રદેશમાં પણ સમજાય સરખા આવાર્ધ સાથે નીચે મુજબ ચર્ચાવી છે:

ક્રીંમિગામ્યતાંત્રકાચ દિ ગુણા દ્વયાઃ કુલ્લ સંત્રિભિયાઃ ।

ક્રીંદ સાવચેત્ય તેષ વચન્યા કામ્યા કુલામી કુલ્લઃ ॥

ગમ્યુ વાચકમુગમ્યવત્તરમચ્છદ્ધા નુ મિત્રાવર્ત ।

કુલ્લ તેષ જન્ય સાકચનિ ભવી ક્રીંદો કુલ્લવીરસી ॥

વેસ્થાગામીના વેસ્થાપરના પ્રેમને 'મોહ' નામ ઉચિત છે, માતાના પુત્ર
પરના પ્રેમને 'વાત્સલ્ય' નામ ઉચિત છે અને બાળના પ્રબુપરના પ્રેમને
'ભક્તિ' નામ ઉચિત છે. તેવી જ રીતે જૂઠા જૂઠા પ્રકારના પ્રેમને જૂઠાં
જૂઠાં નામ આપી શકાય; પરન્તુ તે સર્વમાં જે એક તન્ત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે
તે પ્રેમ અથવા 'હૃદયધર્મ' છે. આ પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સસારમાં અતિ
ઉપયોગી છે. જેવી રીતે તાન ચોખ્ખા મુવર્જ ઉપર મહે તેવી કિચ્છો કરું,
વામાં આવે છતાં પણ તે સર્વદા વિશુદ્ધ જ-એકસ્વરૂપી જ રહે છે, તેવી
રીતે વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર મહે તેવા આપાત પ્રત્યાચાન થયા કરે છતાં તે એક-
સ્વરૂપી જ રહે છે અને તેથી તેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવતો નથી
વિશુદ્ધ પ્રેમને ક્વિં હવારામે સિંદબ્જના દૂધની ઉપમા આપતા કહ્યું છે કે-

સિંદબ્જ રેં દૂધ દોષ તે સિંદબ્જ સુવને રે,

હનકાવ પામે હૈ ધાતુ ફાડીને નીકરે,

પ્રેમરસ તેના ડરમાં રે.

એક કોઈ પ્રેમ અંસ અવડે.

પ્રેમરૂપી સિંદબ્જનું દૂધ સુરર્જપાવરૂપી વિશુદ્ધ-દેવી હૃદયમાં જ રહી
શકે છે અને જે મુવર્જ સિરાયની ખીછ ધાતુના વાસણમાં તેને નાખ
વામાં આવે, તો તેને ફાડીને તે દૂધ નીકળી જાય છે, તેવી રીતે અશુદ્ધ
હૃદયો કે જેઓ યગ-વિયગ દોષ, કુમાર્તેમાંથી દોષ, સાધ્યને વશ થનાર
દોષ, તેમાં એ પ્રેમીરૂપી દૂધ રહતું નથી પણ તેને ફાડીને બહાર ચામુ જાય
છે. આ પ્રકારનો પ્રેમ કુદરને જ વડું ઓછા પ્રમાણમાં પણ, પક્ષી, મનુ-
ષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓમાં મળે છે, પરન્તુ તેના વધુ ઓછા વિશ્વાસના પ્રમાણમાં
તે પ્રેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને વધુ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપયોગી થાય છે જેઓ તે
પ્રેમને રહેવાના પાવરૂપ હૃદયને દૂરિત કરે છે અર્થાત્ હૃદયને દુષ્ટ માર્ગોમાં
જોડે છે, તેઓમાં તે પ્રેમ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહતો નથી તાત્પર્ય એ છે કે
હૃદયની દુષ્કૃતતાની સાથે પ્રેમ પણ દૂરિત થાય છે, અને હૃદયની વિશુદ્ધતા થો
છે ત્યંમુંથી પ્રેમ પણ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહે છે ફરિદર રહે છે કે-

: : The noblest mind their virtue prove

By purity, sympathy and love.

દિન તો કરવું જ પડે છે, પરન્તુ તે સાથે તેનું પારલૌકિક દિવ કરવા માટે ચલ કરવો તથા નીતિના માર્ગમાંથી દર જવાનો અથવા ખીજો કેલ દોષ પ્રેમપાત્રને દસ્તે થાય તો તેમાંથી તેનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સરળો એક સપ્રેમી મનુષ્યનો ધર્મ છે: તે ધર્મ ન બાળવનાર પ્રેમી નથી અને જો તે પ્રેમનો દારો કરતો દોષ તો તે દબી છે. (૧૪)

[આ પ્રથેના પ્રેમનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો એક જ અને પત્નીનો દ્રોહ કરનારી કેટલીક અપ્રમ રીતિઓને સામઠિ વિદ્યાનંદિ આપવી એક જ તે વિદ્યાનંદિ નીચેના શ્લોકમાં બોધ આપે છે.]

સ્ત્રીદ્રોહોવવા કૃતિમ પ્રેમ ॥ ૧૦૦ ॥

સ્પાદેવંચિયભાવના યદિ તદૈકસ્યાં ચ સત્યાં સ્ત્રિયા-
મન્યાં કિં પરિણેતુમર્હતિ પતિઃ પુષ્ટં નિમિત્તં વિના ॥
કિં વા સ્યાદ્વ્યભિચારચિન્તનમપિ સ્વપ્નેપિ પાપાવહં ।
સ્ત્રીમૃત્યુશ્ચ વિભાવયેત્ કિમુ પતિર્વ્યાધ્યુદ્ગ્રેવ્યુત્કટે ॥

પત્નીદ્રોહ અથવા દૂષિત પ્રેમ.

ભાષ્ય—આરે પ્રેમીઓનું દિવ કરવામા જ પ્રેમની જાળમાં જાળ થયેલ છે, ત્યારે એક ગદગદને ગળ લાગ્યુંપણ એક ન જાય. એક તેના ઉપર સખગ દાગળ વિના બાંધ સ્ત્રી પડ્યુવાનો વિચાર કરે એ જ દુષિત છે? અને તેમ કરવામા પ્રથમ પત્નીનો દ્રોહ શું થતો નથી? તેની જ રીતે પોતાની સ્ત્રીને ઓડી પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં લપટાઈ જઈ રવાના થાય. આરે જલિનો દુષ્ટ સંકલ્પ કરવો શું સાહજ છે? ના પોતાની જાળમાં પડી દોષ, પોને પસંદાણે દોષ એટલે તે ખરી જાણ તો બાળ ન જાય. પાપમાં કેટલા વિશ્વજ ન દોષ તરે પ્રસન્ન કેટલાએક મુદરક એક ન જાય. આ સ્ત્રી તરફ ખરી જાણ તો મુલો થાય, આ વિચારખુ પડ્યું કે તો જાય. અર્થકર પત્નીદ્રોહથી કરેલી અને પ્રેમને દૂષિત બનાવનારી ઇ એક સદા દરદેને આવા વિચારો કરવા બિશુકુલ દુષિત નથી કરખુ નથી. એક જગા પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રેમ કમહિત બને છે. (૧૦૦)

તે તેને સર્વ પ્રકારના ખાવણીવાનો ત્યાગ કર્યો અને ધરમાંથી ને બાઈના
ઠગને સહ કર્યાં પડેલાં જ ધણીનો દેહ જગ પડ્યો અને ધણીવળીઆળી
એક જ કપરમાં મૂક્યાં! જુદામ્મા જઈયા! (૧૯૫)

[પ્રેમનો દુરપયોગ નહિ કરવા વિષે હવે સમજવવામાં આવે છે.]

પ્રેમનો દુરપયોગ : ૧૫૬

મોહાવેશવશીકૃતાઃ પ્રતિદિનં યે સ્ત્રીપ્રસક્તા નરા ।
મર્પાદામપિ લહ્યન્તિ મહતાં રક્ષન્તિ નો શ્વમ્પતામ ॥
કાર્પાકાર્પવિચારમાત્રમપિ નો કુર્વન્તિ ધર્મચ્છયા ।
તેપ્રેમ્ણઃ કિલ નોપયોગમુચિતં કર્તું વિદન્તિ શ્પુટમ ॥

પ્રેમનો દુરપયોગ.

આવાર્થ—જે માણસો પ્રેમની દારૂ હાથે પત્ની માત્રિવત્ સંસાર
શર્તા વિશ્વમુખ અને મોહમગ્નમાં ખસ્યુષ્ણ બની શાન્તા ક્રીડામાં તન્મય રહી
શમાન્ય બને છે, અને પ્રેમને રથને બદામોદમાં ખસે બની જતી બુદ્ધિએ
જમ બુદ્ધિગમ્ય જેવા થઈ જાયનો દુરપયોગ કરે છે, આ ભોલ અને જા
ભોભું દિન સાધવાને ધર્મ, પુણ્ય કે સકુલપણી વિગુણ બની જાયના આ-
બનો વિચાર કરતો જમ કરતા નથી અને અતર્નિત પાશવગતિની કુલમ
એક જ ખ્યાલમાં બાંધ્યાં કરે છે, તે ઝડપી પેતાનું અને ધરનું અદિ-
કરી પ્રેમ તરફને તુલ્યમાં તુલ્ય બનાવી તેનો અતિ દુરપયોગ કરે છે ૧

વિવેચન—પ્રેમ નો ખરો અર્થ સમજીને જેઓ તરીકે લગભગ
ખર્ચામાં જ રહે છે તેઓ પ્રેમનો સદુપયોગ કરીને ધર્મને છુપી થકા થકા
ખાંડીને છુપી રીતે છે, પાંતુ જેઓ પ્રેમની ખર્ચાને સમજતા નથી
તેઓ પોતાની જાનિએને પ્રેમની સરિતામાં તણાયા જા છે એ સર્વ
જાનિએને છેલ્લે મોલના સાગરમાં ધસી જાય છે પ્રેમ અને પ્રેમજન
વર્ધે એ તારાવત રહેશે છે તે તારાવને બદલે સમજી રાજનારા જમ
જમને મોહમગ્ન બનાવે છે તારા પેતાને પ્રેમની રેખા કાઢે ૨

છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ જૂલ હરે છે. 'પ્રેમ' એક સદ્ગુણ છે અને તે આત્માને ઉચ્ચ પદે લઈ જાય છે, ત્યારે 'મોહ' એક મોટો દુર્ગુણ છે જો પત્નિપુખ્તાનો એક મહારિપુ છે કે જે આત્માને અધોગતિમાં દડસેલી મૂકે છે. આ મોહમાં શક્તિઓને સપડાવા દેવી એ જ 'પ્રેમનો દુરુપયોગ' લેખાય છે. 'પ્રેમ' મનનો વિષય છે અને 'મોહ' ઈદ્રિયોનો વિષય છે. આખા, નાક અને કાન 'કામી' ઈદ્રિયો છે અર્થાત્ મોહની વસ્તુ દૂર રહ્યા છતાં કામી-યત્નાને લીધે તે ઈદ્રિયો મોહમાં મુગ્ધ થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને જીભ 'ભોગી' ઈદ્રિયો છે કે જે મોહની વસ્તુના સમાગમને લીધે જ ઉત્તેજિત થઈ મોહમુગ્ધ બને છે. જેવી રીતે પ્રેમને જન્મવાનું સ્થળ મન સૂક્ષ્મ છે અને મોહને જન્મ આપનાર ઈદ્રિયો સ્થૂલ છે તેવી રીતે પ્રેમની ઉત્પત્તિ કારણ બદુધા સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે કોઈના ગુણો, વિદ્યા, કળા ક્રત્યાદિ જ પ્રેમના કારણો થઈ પડે છે, ત્યારે મોહ કોઈનું સ્વરૂપ, વસ્ત્રો, અભિનય મધુર કંઠ, વગેરેના દર્શન કે અનુભોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પ્રેમ ચિર-સ્થાયી હોય છે ત્યારે મોહ ક્ષણિક હોય છે. પ્રેમ અતિપરિચયથી શ્લેષિત થતો જાય છે ત્યારે મોહ અતિપરિચયથી દૂર થઈ જાય છે. મોહને કહે છે કે "વિવેક અને કાળના વધવાની સાથે દલીભૂત થઈ રહે તેનું નામ જ પ્રેમ." આ પ્રમાણે પ્રેમની મર્યાદાને વિનયપૂર્વક સમજી રાખવી જોઈએ અને પ્રેમનો દુરુપયોગ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યેક ગૃહસ્થે સંસારમાં વિચરવું જોઈએ. (૧૯૧)

[હવે 'પ્રેમામૃતા' નું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.]

પ્રેમામૃતા : ૧૧૭ । ૧૧૮ ॥

ये प्रेम्णा निजकामिनीञ्च तनयान्वस्त्रैर्वैर्भूषणैः ।
 संभूयन्ति च रजयन्त्यभिनयैः सम्मोहकैर्वस्तुभिः ॥
 तेषां जीवनमान्तरैर्गुणगणैः संस्कुर्वन्ते नो पुन-
 स्तेष्वन्या न विदन्ति शोभनतरं प्रेमोपयोगं परम् ॥

ધતા જ છે. આ મોહાંધતા પૂર્વે કહેલા મોહ કરતા એક પમથીકે ઊંચ
ચડતો દુર્ગુણ છે. તે અધેતાને લીધે મોહની વસ્તુમાં રહેલી ખામીઓ પણ
ખૂમીઓના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે અને દુર્ગુણો ગુણોના રૂપમાં જામે છે.
સ્ત્રી પુત્રાદિ પુરુષના નિર્ભય પ્રેમનાં પ્રથમ અધિકારી છે, પરંતુ એ પ્રેમ
તેઓને વસ્ત્રાભૂષણથી યજ્ઞમારવામાં સમાપ્ત થવો જોઈએ નહિ. તેમને કૃત્ય
સંસ્કારવાળાં કરીને તેમના જીવનને સુધારવાને યત્ન કરવો તે જ તેમનું
ખરું દિત છે અને તે પ્રકારનું દિત કરવામાં જ તેમના પ્રત્યેના ખરા
પ્રેમની સાર્થકતા છે. એ શરજ નહિ બળવનાર પ્રેમી પતિ કે પિતા પો-
તાની સ્ત્રીને કે પુત્રાદિને વસ્ત્રાસંકારો તરફ પ્રિયતા ધારણ કરનારા બન્યો
અને એ રીતે પોતાના પ્રેમને સફળ કરે તો તેનું પરિણામ એ આવે કે
તેઓ મોજગોખને માર્ગે ચડે અને જીવનનું ખરું દિત સમજે નહિ. સ્ત્રી-
પુત્રાદિને વસ્ત્રાસંકારોમાં સુસન્નિજત થયેલા જોવાની હોય ધરાવનાર પ્રાણ
તેઓના બાળ રંગરૂપમાં મોહમુગ્ધ થયો હોય છે અને તેમની ગમે તેવી રૂપ
અને નાનીય હોયને પૂરી કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનાર પુરુષ તેમની ખા-
મીઓને ખૂણી રૂપ સમજી મોહાંધ થયો હોય છે એમ કોણ નહિ કહે !

આયજો પ્રેમ હોય છે તે ખરો પ્રેમ જ નથી પરંતુ મોહ છે અને
મોહના નિમ્મુલને લીધે ખામીઓને પોતાની ખૂમાંછઓનું પણ બાળ રંગ
નથી આવે! મોહ તજવાને જ યોગ્ય છે. પુરો જીવનની મોહાંધનાથી તેઓ
દુઃખની ધાય છે, કારણકે તે પ્રકારની મોહાંધનાથી પિતાને પુત્રને માતા
જણાવવાની હરહાર હોય થાય છે અને તેથી તેનામાં કદનાઈ, આગમ, શો-
ચાદિવદિ દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. બનેદરિએ ખરું જ જાણુ છે કે રીતિનિયમ
જીવનિર્વિચરવનિ ધનિઃ યત્તાજ હનો જાળવાય ત અધર્મ—દુઃખનીથી માલતી,
દુઃખના મંત્રથી ચનિતો અને માતા જણાવવાથી જાનો ન ત થાય છે એ
જાણીશા પુરો નીતિ સમજી કહી મોહો અપરાધ કરે છે તે પણ પ્રેમ
પિતાથી તેને દિતા હોય જાણી નથી કે હોય! આવી નજાને, નથી જોઈ
પરિનુય એ આવે છે કે પહેલેથીને એ જુલ મનરની, કદત અને દુર્ગુણો
જ અને! જાણ છે હરવનો પ્રેમ મોહ અપરાધ. મોહાંધનાના રૂપમાં નજાને

અને સર્વથા કૈતમ પ્રકારનું દિત કરવું. દરે આ દિત કેવી રીતે થાય તે સમજવામા જ પ્રેમની સરળતા સમાજેલી છે. જેઓ પુત્રોને મુંદર વસ્ત્રા-લકારો પહેરાવીને અથવા તેમના લાડકોટ પૂરા કરીને પોતાનો પ્રેમ સરળ કરવા માગે છે, તેઓ કેવી બૂઝ કરે છે તે પણ દર્શાવવામા આવ્યું છે. કારણકે એ કાંઈ પુત્રોનું ખરું દિત નથી, પણ બુઝા તે માર્ગ તેમનું અદિત કરનારો જ નીવડ છે: પરંતુ જેઓ અંતરમાં પુત્ર ઉપર પૂરતો પ્રેમ રાખીને બહારથી તેમના ઉપર પૂરતો અંકુશ રાખવામાં જરા પણ મરજત ન કરે તે જ પુત્રપ્રેમની સરળતા કરે છે એમ સમજવું. નાના બાળકો અત્ર દેવ છે. તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક દિત-અદિત સમજતાં નથી અને તેથી મને તેવી રીતે વર્તે છે, ગમે તે ખાય છે, ગમે તેવા મોજાતીઓની સાથે ભડકે છે અને દરકોઈ દુર્નુશોનો ભોગ થઈ પડે છે. અલુસમજાણને લીધે આ રીતે બાળકો પોતાની નીનિ, આરોગ્ય, યુષ્ઠ, વિદ્યા વગેરેનો ધ્વંસ કરતાં હોય તેમાંથી એક પ્રેમી માતા અથવા પિતા બોધ કરીને અથવા ડર જતા-વાને અટકાવે અને તેઓને સન્માર્ગે ચડાવે તે જ તે માતા અથવા પિતાના નિર્ભંગ પ્રેમનું ફળ સમજવું વાસ્તવિક પ્રેમ માત્ર દેખાવમા નદિ પણ અંતરમા રહેલો હોય છે પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમનુ આ જ ખરું રહસ્ય છે. (૧૯૬)

[પ્રેમના અધિકારી પાત્રોમાં પુત્ર અને પુત્રી એ બન્ને એકસરખે દરજે રહેલાં છે, છતાં અત્ર જનો પુત્ર ઉપર અધિક પ્રેમ દર્શાવી પુત્રીને તિસ્કાર કરે છે: આવાં કાર્યથી 'પ્રેમ' કલ્પિત દયામાં જ આવી પડે છે. માટે પુત્રી તરફથી નજ એકસરખી રીતે બબલવાનો ઉપદેશ દરે કરવામાં આવે છે.]

પુત્રયો મમાનાધિકાર: । ૨૦૦ ॥

भोक्तुं प्रेमफलं यथा जनकयोः पुत्रोधिकारी भवे-
देवं स्यादधिकारिणी नयदृशा कन्यापि पित्राश्रिता ॥
किं न्यायोक्तिरियं भवेद्यदनयोः पुंसो द्वयोश्चक्षुषो ।
रेकं हीनमथापरं तदधिकं रक्ष्यं तदन्यन्न वा ॥ .

પુત્રીપ્રિયોવેદ્યાત્મક દેવતા દુષ્ટતા : : : ૪

પાવ્યપ્રેમચર્યાઃ પિતા પ્રયત્નતે કર્તુ મુતમ્પોદ્યતિ ।

ચન્પાયા હિતગ્રાથને ચમ્મુનિતમ્તાગ્રાન્પ્રયન્નઃ પિતુઃ ॥

ચિન્નેચત્રય દિત્તાય પાતયતિ યોડ્યો દુઃચ્ચગતેન્ડનિટી ।

ગ ચ્યાર્થો મુદિત્તો નગેડ્યમતરઃ કર્નચ્ચદીનઃ ચ્ચઃ ॥

આખાપના પ્રિયમાં પુત્ર ચેટ્ટેલ્લ જ પુત્રીના અધિકાર.

આચાર્ય—આખાપના પ્રિયનું કણ બેઠાવવ જેટલું કાળે પુત્ર અધિકાર છે તેટલું જ કાળે બે ન્યાયની સખતાય ત્રિથા વનાએ તા મા પાપન. ૯૫૨ અર્થે આપના કાળનારી, અને તે જ વચ્ચેથી જન્મેલા, ૩૨૧ પદ નેમના, પ્રિય/ગની અધિકારિણી છે એ માણસની ને અપ્પો કારે જન્મેલા, કારે કહેનારી અને એ કારે જન્મેલા છે, તેમા એ આગી અને જુલુ વધારે, એકનું કણ કરનું અને તેના કણનુમા બીજાના બેગ અવરે, એમ કરનું કે એમ કરે. ૯૫૩ ચાળળી છે ? નહીં જ તેની જ દિને આખાપની સારવાર નીચે કહેવામા અને તેમના દિનનો માર્ગ શેજ-વચ પુત્ર અને પુત્રી બંનેના સમાન હજ છે (૨૦૦)

પુત્રીના હાલનો નાશ કરવામાં પ્રિયની હસંકિતના.

એ પિતાએ જેટલા પ્રિયથી પોતાના પુત્રનું કણ કરનું કે તેના જિન. ૨૨૫માં ચોળવા બેઠાએ, તેટલા જ પ્રિયથી અને તેની જ સાગળીથી પુત્રનું પદ કરનું કરનું, કેજવળી આપરી અને તેનું અધિકાર પૂર્ણ દિવ સાધાય તેના માટે ચોળવા બની કહે તેટલો પ્રયત્ન કરે એ પિતાની ધરજ છે. જે પિતા ચાર્દગિનિઃ અંધ બની પડવાની હજ પુત્રનું દિવ સાધવા અને તેને મુખા બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની તો કસાર રાખતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પુત્રના દિનને મારે પેલા બેમા કરવા પુત્રીના અધિકારો એક પણ રિમાર ક્યો વચર તે દુષ્ટના આડમાં પડે તેથી માર્ગ તેને મારે ચોળે છે, તે ચાર્દચંપદ કુદિય પિતા અધમમાં અધમ, અજ્ઞાન છે.

તે માણસ કર્તવ્યબ્રહ્મ થઈ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. દેખા-
વમાં નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું ક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર જેટલો એક
પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના બ્રહ્મરૂપ
માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને
માટે દરકોઈ પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે પરંતુ પુત્રીને પારકે ઘેર જનારી રેણી
તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે હાજતો પ્રત્યે લક્ષ આપતા નથી તેઓ મ-
નુષ્ય પણ રેખાવાને યોગ્ય નથી. પુત્ર અને પુત્રી એક પિતાની બે આબોધ
છે અને તેથી એ બન્નેનાં પિતાના પ્રેમ ઉપર સરખો અધિકાર હોવા છતાં
આ પ્રમાણે ન્યાયાધિક્ષતા દર્શાવવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. "પુત્રી
તો પારકા ઘરને શોભાવશે" એવી માન્યતાથી જેઓ પુત્રીને કેળવણી આ-
પતા નથી તેઓ પોતાના પ્રેમને કલંકિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ
એ રીતે ધણી વાર તેઓ પોતાના કુળને પણ કલંકિત કરનારા નીવડે છે.
કેળવણીના મંસ્કારવાળા પુત્રી પોતાને સાસરે ગયા પછી સુખમાં રિંગે
ગાળે છે અને તે મંસ્કારવિનાની દુઃખી બને છે. વળી કદાચ ભવિષ્યમાં
તેની નહિ કેળવાએલી પુત્રી દુરાચારિણી નીવડે છે તો તે ઉભયકુળકલંકિની
એટલે પિતાના તેમ જ સાસરાના એ પ્રમાણે બન્ને કુળને કલંકિત કરનારી
નીવડે છે. પુત્રીને ધર્મ, નીતિ કે વિધાની કેળવણી આપવામાં મરમત રાખ-
નારો પિતા જ્યારે પોતાની મરમતનું આવું દુષ્ટ પરિણામ આવેલું જુએ છે
ત્યારે શું તેને પરનાવો કરવો પડતો નથી ?

સ્વાયંવંશ પિતા જ્યારે પુત્રીને માટે કેળવણી વગેરેમાં ખર્ચ કરવામાં
બેદરકાર રહે છે, ત્યારે કેટલાક પિતાઓ એમ માને છે કે પુત્રીનો અવતાર
પુત્ર કરતા હીજો છે—હમો છે માટે પુત્રના જેટલી સંભાળને તે લાયક
નથી ! પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતાં હીજો માનતાં એ જ મોટી ભૂલ છે.
મોટા મોટા વિદ્વાનો અને તીર્થસ્થોને જન્મ આપનારી તેમની માતાઓ
શું હીજા અવતારની રેખાથી ? માતા કેળવાએલી દોષ છે તો પુત્ર પણ સાચા
સંસ્કારવાળો જન્મે છે અને તેથી પુત્રીની કેળવણી કે તેની સંભાળની

પણ પુષ્પના જોડાના જ ક્ષમાભૂષ આપવ્યક્ત છે કેમકર્ણ. આ પદ્ય ૧૮
 હાં ક્ષમાભૂષ ક્ષમાનો જ તેને નથી પુષ્પને કેમકર્ણ આપવાના દેવ તેમના
 વિદ્યાનુ, નીલિમનુ અને ધનવાન ક્ષમાને દેવ છે તેથી કીતે પુષ્પને
 કેમકર્ણ આપવાનો દેવ તેને પોતાને નીલિમાનુ અનાવડા પદ્ય ૧૯
 ક્ષમાને વિદ્યાનુ, નીલિમાનુ અને નુલકારી જન વચ્ચે જ કાર વચ્ચે
 નથી દેવ છે અને તેથી પુષ્પની કેમકર્ણના ૧૮માં જ પુષ્પ ૧૯ ૧૮ ની
 ૧૯ આપવ છે ક્ષમાનામે કશું ૧૯ ૧૯ -

કલ્પ કલ્યાણ પ્રવિન, તા કાળા પાના

કાંચ કુળ પામી કી, આરંભ કલ્યાણ

કલ્યાણ, કલ્યાણ વચ્ચે, અર્ધા કર્ણ ૧૯ દેવ

નારી કારી નહિ વિરિ, કાળ વાળી નહિ દેવ (૧૯૯ ૧૯૯)

અષ્ટમ પચ્છિદ્ધ.

પુષ્પોના ધર્મે કન્યાવિકૃત્યનિષેધ.

[પુષ્પોના ધર્મે કન્યા અન્ય વિષયોની સાથે સરખાવના કન્યાવિકૃત્ય-
 નિષેધ નો વિષય કાર્તિક આગી અવસ્થાઓ કેમકર્ણ છે, પરંતુ પરંતુ પુષ્પોનાર
 પિતાનો કાળેનો ખ્યાલ નહિ કરાવતા અવસ્થાને મોખ આપવા માટે એ વિષય
 કન્યા અવસ્થા છે. આધુનિક સમયમાં માત્ર પિતાની કન્યા કાલસાની મિત્રને
 મટે પુષ્પોને કન્યા કેવી અધમતા કેટલાક પિતાઓ કર્યાં છે અને પુષ્પોના કિ-
 ર્તો વિષય નહિ કરતા મનુષ્યકૃત્યને યાજતા કરાખાવિક પ્રેમને પણ કલ્પિત
 કરે છે. એ કૃત્ય પુષ્પો કેવા પિતાના મરીલ અને નિરાધાર સંગત કરવા પણ
 વ્યવસ્થિત પ્રેમ આપુ કરી કાર્તિક નથી તે કૃત્ય કેટલી વધી અધમતાની ખાણમાં
 પાડી દેવ કેમકર્ણ તેની કલ્પના પણ કુ.અન્યતઃ જા પડે છે એવા અધમ કૃત્ય-
 ધર્મે મટે જ આ નિષેધપદ્યક મિથ્યકલ્પ દેવા કર્યા અવધારને તેને 'પુષ્પના
 ધર્મે' જોડાવવા કરવાની અવશ્ય અનુભવ છે]

કન્યાવિકૃત્યનિષેધ: ૧ ૧૯૯ ૧૯

વેક્રીણાતિ ચ યોઽવમો નિજસુતાં દ્રવ્યેણ રત્નોપમા-

તે માણસ કર્તવ્યમટ્ટ સહ મનુષ્યની પંજિમાં બેસવાને લાયક નથી. જે-
વમા નર જન ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું કાળ મેળવવાનો અધિકાર જેટલો એક
પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના જીવન
માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને
માટે દરકોઈ પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે. પરંતુ પુત્રીને પાંચે નેર જ્ઞાતી બેળી
તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે લાજતો પ્રત્યે લાગુ આપતા નથી તેઓ મ-
નુષ્ય પણ લેખાવાને યોગ્ય નથી. પુત્ર અને પુત્રી એક પિતાની બે આંખો
છે અને તેથી એ બન્નેનો પિતાના પ્રેમ ઉપર સરખો અધિકાર હોવા છતાં
આ પ્રમાણે ન્યાયિકતા દર્શાવતી તે કોઈ પણ રીતે કલ્પિત નથી. “પુત્રી
તો પારકા ઘરને શોભાવશે” એવી માન્યતાથી જેઓ પુત્રીને કેળવણી આ-
પતા નથી તેઓ પાતાના પ્રેમને કલંકિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ
એ રીતે ધણી વાર તેઓ પોતાના કુળને પણ કલંકિત કરનારા નીવડે છે.
કેળવણીના મંસ્કારવાળી પુત્રી પોતાને સાસરે મળ્યા પછી સુખમાં વિશેષ
ગાળે છે અને તે સંસ્કારવિનાની દુષ્ટી બને છે. વળી કદાચ અવિશ્વમં
તેવી નહિ કેળવાયેલી પુત્રી દુરાચારિણી નીવડે છે તો તે કુલ્યકુલકલ્પિની
એટલે પિતાના તેમ જ સસરાના એ પ્રમાણે બન્ને કુળને કલંકિત કરનારી
નીવડે છે. પુત્રીને ધર્મ, નીતિ કે વિદ્યાની કેળવણી આપવામાં મરહત રાખ-
નારો પિતા જ્યારે પોતાની મરહતનું આવું દુષ્ટ પરિણામ આવેલું જુએ છે
ત્યારે શું તેને પરતાવે કરવે પડતો નથી ?

સ્વાયંત્રપટ પિતા જ્યારે પુત્રીને માટે કેળવણી વગેરેમાં ખર્ચ કરવામાં
બેદરકાર રહે છે, ત્યારે કેટલાક પિતાઓ એમ માને છે કે પુત્રીનો અવતાર
પુત્ર કરતા ઢીલો છે—લસકો છે માટે પુત્રના જેટલી સંભાળને તે લાયક
નથી ! પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતા ઢીલો માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે.
મોટા માટા વિદ્વાનો અને તીર્થકરોને જન્મ આપનારી તેમની માતાઓ
શું ઢીલો અવતારની લેખારો ? માતા કેળવાયેલી હોય છે તો પુત્ર પણ સારા
સંસ્કારવાળો જન્મે છે અને તેથી પુત્રીની કેળવણીની કે તેની સંભાળની

છે, તેમજ વિશ્વ કરનારને જગત્માં કષ્ટિત કરે છે : એવા કાગ્જો આમજ કરીને કન્યાએ પિતાને કરેલી આ કૃણાજનક વિનિમિ પણ જો તે પધો કરનારના મિત્રમાં પુત્રી પ્રતિ પ્રેમ નદિ તો છેવટે દયા પણ કેવળ ઠગ્યે, તોએ મંથકારનો પ્રયત્ન સફળ છે. મયોદાગ્રીમ અને સમશ્વ કન્યાઓ વસ્તુતઃ આવી અરજીને પિતાને એ શબ્દો પણ કહી શકતી નથી, તથાપિ તેમના હૃદય તો ઝગ્ગુનાપૂર્ણ વદને પોતાના વડીલોને એવી જ વિનિમિ કરી રહ્યા હોય છે કે “હે વડીલો” અમને આ ખાદીમાં નાખી રીતારી રીતારીને મારવા કરતાં દરીઆમાં જ ફેંકી દો કે જોથી અમે તુગ પરચોક્રમણ કરી એવી બાવના બાવીએ કે તમારે પેટે ફરી આવનાર મને નદિ” કન્યા-વિશ્વ કરનારાઓને તેમની રચ સમજાવવાને અનેકાનેક ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે. એ પાપ છે એમ કહેવાથી કે, એનું ધન અધમ છે એમ સમજાવવાથી કિંવા સાતિના કાષ્ઠાઓથી જાકડી લેવાથી પણ નદિ કેશળે આવનારા કન્યાવિક્રયીઓને સમજાવવાનો એક માન દહ્ય રહ્યો છે તે માન એ છે કે મનુષ્યમાં માનુષીયતાના અંશરૂપ દમાનો જે કુદરતી ગુણ રચામાં વિકસણે રહેલો હોય છે તેને જગૃત કરવો અને તે માટે કન્યાના યુએ આવા દયાજનક શબ્દોમાં અરજીઓ ઉચરાવરી તે ઉચિત છે, આ જ હેતુ સિદ્ધ કરવાને હાલમાં એવા કૃણાજનક સંવાદોવાળા નાટકો કરવાની તથા તેવા સંવાદોદારા જનસમાજને ઉપદેશ કરવાની શરૂઆત પણ કે.કે.કે.કે. તરફથી થઈ છે (૨૦૭-૨૦૮-૨૦૯)

નવમ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મોઃ સદુદ્યોગ.

ઉદ્યોગશ્ચ જીવ્યાવશ્યકતા । ૨૧૦ ॥

સન્તોષે પરમં સુખં યદુદિતં તત્પાગિલક્ષ્મીવતો-
ર્નો વૃત્ત્યર્થમિતસ્તતો વિચરતાં નૃણાં બુભુક્ષાવતામ્ ॥

કારણકે પ્રાપ્ત વસ્તુઓમા સતોષ માનીને વિશેષ વસ્તુઓને માટે યોગ્ય મારી જોખવડે આત્માને ઠકુપિત ન કરવે તે જ તેમને માટે શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ જેઓ દરિદ્ર હોય છે તેઓ સતોષ માનીને નિર્લભી બેસી રહે તો તેઓ વિશેષ દરિદ્ર બનતા જાય એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર એટલું સમજવાનું છે કે જેઓ પોતાની દુઃખી સ્થિતિમા પશુ નિર્લભી બેસી રહે છે તેઓ વસ્તુ સતોષના ગુણને લીધે બેસી રહેલા હોવા નથી, પરંતુ તેઓમા આક્રમણી પ્રધાનતા હોવાથી જ દેવને હોય દેતા પડી રહે છે અને પછી લોભમા મગ્ન બેવાને ખાલી 'સતોષ' ની વાતો કરે છે. એક બાલકુર્તાએ એક સ્ત્રીને કહ્યું છે કે Contentment does not mean a killing out of desires, but a training of desires towards their legitimate ends. અર્થાત્-કન્ઝાઓને એકદમ મારી નાખવી એ સતોષ નથી, પરંતુ કન્ઝાઓને તેમના વાસ્તવિક પરિણામે તરફ કેળવેને વાળી તે જ ખરો સતોષ છે. એક દરિદ્રી માણસ રાતદિવસ સૂઈ રહેતો હોય અને પૂંક ખાવા ન મળતું હોય તેથી બૂખેા રહેતો હોય ત્યારે સતોષ કરવો હોય તો શુ તેને 'સતોષી' કહી શકાશે? નહિ. તો આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે સતોષને નેના ખોટા અર્થમા કદાપિ સમજવો નહિ. વળી અન્ય સ્થૂંચ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમા સંજોગમા સતોષ ક્રિયિત છે, પરંતુ સદ્ગુણો અને વિદ્યા મેળવવામાં અસતોષથી જ આગળ વધી શકાય છે ત્યાંથી મનુષ્ય માત્ર પોતાના શરીરપરના વસ્ત્રોથી જ સતોષ માનીને બને અન્ય સર્વ ઉપકરણોનો ત્યાગ કરે, અથવાતો કોઈ વાર સ્વસ્થ આદારની જ જોખવાઈ થઈ તો તેટલાથી જ સતોષ માનીને ચકાવી લે, પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં, યોગસાધનામાં, આત્માના ઉન્નતિક્રમમા અથવા લોકોને ઉપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિમા તે સ્વસ્થથી જ સતોષ માનીને બેસી રહે તો ત્યાં તે સતોષ વાળી નથી, પરંતુ અસતોષ જ વાળી છે, તેટલા માટે ગુપ્ત સતોષ અને અશુભ સતોષને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જોવા જોઈએ. સત્કારમા વિચરતા દરેક ગૃહસ્થે સ્વસ્થ ધનથી સતોષ માનવાનો સદ્ગુણ સેવવો ક્રિયિત છે, પરંતુ એ સતોષ એવો ન જોઈએ કે જેથી નિર્લભી બેસી રહે-

વેશ્યવૃત્તિ. । ૩૧૮ । ૩૧૯ । ૩૨૦ ॥

યે શાહેત્યુપનામધારિવિણિજઃ પશ્યામ તેષાં કૃતિં ।
 ભાપન્તે મધુરાં ગિરં સ્વહૃદયે ધૃત્વાપિ હાલાહલમ્ ॥
 દત્ત્વા પૂગફલાદિકં રુચિકરં વિશ્વાસયન્ત્યગ્રતો ।
 હીનં દીનજનાય વસ્તુ દદતે ગૃહ્ણન્તિ યુક્ત્યાધિકમ્ ॥
 ન્યૂનાન્ન્યૂનતરં વદન્તિ દશઘા શત્સ્વાપિ મૂલ્યશ્ચ ય-
 ત્વનં સ્યાન્ન હિ વાસ્તવં તદપિ હા કિશ્ચિદ્વિશેષં ભવેત્ ॥
 ણકં વસ્તુ ચ દર્શયન્તિ દદતે ચાન્યત્તતો મિશ્રિતં ।
 પ્રાન્તે સઙ્ગલનાદિલેખનવિધૌ વિજ્ઞાપયન્ત્યન્યથા ॥
 અમ્નેયેષાં કિલ કાપિ હસ્તલઘુતાપાય્યે તુલાયાં તથા ।
 હીનં વિક્રયણે ક્રયેઽધિકતરં પ્રસ્થં ભવેત્પાદતઃ ॥
 કાવ્યાલાપનપદ્ધતિર્વેશકરી સમ્મોહની રત્નની ।
 વટ્ટયન્તોપિ યતઃ પ્રતાગ્નિજના જાનન્તિ નો વચ્ચનમ્ ॥

વ્યાપારીઓની વૃત્તિ.

ભાવાર્થ—એએ પોતાના નામની આગળ શાકુભગી લિખાવી લીધી
 “ લાડ ” એકુ કાન્યામ પાસજુ કરે છે, અને મોટા વ્યાપાર કરે છે, તેમજ
 વર્તન આ રીતે તપ નીએ તેઓ ગૃહ કરે છે ? એ કરી સખા મહાસતી
 પામેથી જા.અ મગરની આજ્ઞા દેવ તો તેની સાથે બહુ જ મીઠા મીઠા બોલે
 છે, હાવવા અને દગાદગ કરે બહુ દે.પ, તથાપિ તેઓ વાળીયા હાવવા
 આટમ.એ જુ આ.આત થતા ન તો મારુર અને મીઠગ મોલે છે ॥

તેઓ મીઠી અને ઠંડી ઠંડી વાળીથી ખુશ થકને વારંવાર વિધાસ શબ્દને અજાનતામાં ઉતરાય છે અને વ્યાપારી ભોલો તેમને છેતરીને જન્મ છેવો ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

વિવેચન—દગાદગ અસત્યના સ્થાનરૂપ વ્યાપારીઓની દુકાનો તથા તે દુકાનોમાં કસાઈના કમ્તાં પણ વધારે કાતીસ છરી સહિત બેઠેલા બાપારીઓ આ ગ્રન્થ સ્તોત્રમાં વધારે દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. નિચારા સામગ્રીએ વળિત અથવા વ્યાપારીની વ્યાખ્યા આપતાં ગાયું છે કે—

વળિત તેલનું નામ, જેલ બૂંદ નવ ભોલે,

વળિત તેલનું નામ, લોલ ઓળું નવ તોલે.

વચન પાળે તે રાય, બારી તો રાડીરાડો,

વચન પાળે તે 'સાદ', બારી મુખ્મુદીલોચાડો.

પરન્તુ આજે તો “સાદ” નામધારી જ મૂંડું ભોલે છે, ઓળું તેજ છે અને વચન તોડે છે’ વ્યાપારમાં થોડો નફો બાવાની ખાતર વ્યાપારીઓ કેવી કેવી યુક્તિઓ લકાવે છે અને કેવું અધમમાં અધમ પાપ કરે છે તેનો ખ્યાલ તો અનુભવીઓને જ આવી શકે. મોટું મીઠું ભોલવું પરન્તુ હુલ્લમાં તો છેતરવાની ઈચ્છા જ રમણ કરતી હોય. ચાલકોનો સત્કાર કરવાને તેને પાનસોપારી આપવી પરન્તુ તે પાનસોપારીનો હેતુ પોતા પ્રત્યે ચાલકોનો વિશેષ આદર ઉત્પન્ન કરીને તેને વધારે કસાવવાનો જ હોય, અને એ રીતે ચાલકમાં વિશ્વાસ બેસાડવો એટલે પછી તેઓ પોતાની છરી ચલાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કાંઈ વસ્તુ ખરીદવા આવનાર ચાલકને તે વસ્તુનું ખડું મૂલ્ય કહેવામાં તેઓ પાપ સમજતા હોય તેવી રીતે એક જ વસ્તુના વધુ ઓછા ભાવ દર્શાવે છે, અને તે દરેક ભાવ કહેતા દીકરાના, બાપના, ધર્મના કે ઇશ્વરના સોગંદ ખાવા એ તો તેને મન રમત જેવું હોય છે! આટલા અસત્યથી નહિ ધરાતા ને ભાવ નક્કી થાય છે તો વસ્તુ આપવામાં કાંઈ ભેજસેજ કે દમાબાજીનો પ્રયત્ન એ વ્યાપારી ખેત્યા વિના રહેતો નથી! વળી વસ્તુ તોળી આપવામાં ફક્ત કરવું અને ચાલકને ઓછું આપવું અથવા પોતે ભેલું હોય તો વધારે તોળી ભેલું એ તો એવા કપડી,

કોઈ દિવસ જૂડું બોલતું નહિ. "ખિાની છેવટની આગ્રા હોવાથી ચોરે તે
 હજુ રાખી. બાપ મરી ગયો તેને બીજો દહાડો મધરાતે તે ચોરી કરવા
 નીકળ્યો. પહેરેગીરે તેને અટકાવીને પૂછ્યું કે "તું ક્યાં જાય છે?" ચોર
 સાચું બોલ્યો: "હું ચોરી કરવા જઈ છું." પહેરેગીરે દસ્થો અને ફરી
 પૂછ્યું: "ક્યાં જાય અને ચોરી કરીશ?" ચોરે જવાબ આપ્યો: "આજ તો
 રામનો મહેલ ફાડવાનો વિચાર છે." પહેરેગીરે તેને માંડો માનીને જવા દીધો.
 તે જ રાત્રે રામનો મહેલ ફાડીને તે ચોરે ઘરેખાંની પેટી ઉપાડી અને ઘેર આવ્યો.
 બીજો દિવસે ચોરની વાત જાહેર થઈ એટલે પેટો પહેરેગીરે બાનમાં આવ્યો.
 તેણે રામને કહ્યું કે "કોઈ માણસ ગદ્ય રાત્રે હડેતો ગયો હતો કે હું
 રામનો મહેલ ફાડીને ચોરી કરવા જઈ છું, પણ મેં તેને માંડો માનીને
 કાઢી મેલ્યો હતો." રામએ આવા ચોરની બહાદુરીની પ્રશંસા કરી અને
 દંડેરો પીટાવ્યો કે તે ચોરની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈને રામ તેને ઈનામ
 આપવા ઇચ્છે છે. ચોર બહાર પડ્યો અને રામ પાસે આવી પોતાની
 ચોરીની વસ્તુઓ રજુ કરી. તેના સત્પત્રાદિત્વ ઉપર ખુશ થઈને રામએ
 તે જ ઘરેલું તેને બક્ષીસ આપ્યું. આ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે
 આવી ચોરીનું કામ સર્વદા પ્રશંસાને પાત્ર હોય છે, પરંતુ તાત્પર્ય એ છે
 કે સાચાઓએ ચોર જૂઠાઓના શાકુકાર કરના વધારે ડાલો ગણવાને
 યોગ્ય છે. (૨૧૮-૨૧૯-૨૨૦)

[ન્યાયારીએ ઉપરાંત કારીગરો પણ કેવી કષ્ટપદુતા વાપરે છે અને તેનું
 કેતું અનિષ્ઠ પરિણામ આવે છે તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

શિલ્પિનાં કૌટિલ્યમ્ । ૨૨૧ । ૨૨૨ ॥

અંતસ્તુચ્છતરં વહિશ્ચ રુચિરં શોભાસ્પદં સર્વથા ।
 પ્રત્યેકં કિલ શિલ્પવસ્તુ શિથિલં નિર્મીયતે શિલ્પિભિઃ॥
 નાતિસ્થાયિ ન ચાલ્પમૂલ્યમપિ તદ્દેદે સમાસાયતે ।
 કારૂણામપિ સામ્પ્રતં કૃતિરથાઽસત્પાન્વિતા દૃશ્યતે ॥

અસત્યના પ્રકાર અને તેની પિહાન.

ભાષાર્થ—ખરી હકીકતને ધુપારી ખીછ રીતે બોલવું એમાં જેમ સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મ્હોટા બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેના દબાવ પણ સત્યનો ભંગ થાય છે. મનમાં એક હોય, વચનમાં બીજી ગેરે બોલવું અને પ્રત્યક્ષે તેનાથી જૂદી જ રાખવી અથવા લોકોને છેતરવા, વસ્તુનું ખરાબ રૂપ ધુપારી સાઈ રૂપ બતાવી તે વસ્તુ આપની વખતે તેનાથી જૂદી જ રીતે આપવામાં આવે એવા પ્રકારનો કપટ ભાવ પણ અસત્યનો જ ભાગ છે. જેટલે દરજ્જે અસત્ય જગતને નુકસાનકર્તા છે તેટલે જ દરજ્જે આ કપટ પણ નુકસાન પહોચાડનાઈ છે. બોલીને બદલી જવું પણ બોલેલું પાળવું નહીં, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, એ પણ બધા અસત્યના જ પ્રકાર છે, સત્યનો ભંગ કરનારા છે, માટે સત્યાભિવાદીઓએ અસત્યના ત્રણ પ્રકારથી દૂર રહેવું. (૨૨૭)

વિવેચન—‘અસત્ય’ રૂપી પાપ કાંઈ એકલું મ્હોએથી જ થઈ શકે છે એમ સમજવાનું નથી. કાંઈ માણસ અંતરૂમાં જે કાંઈ હોય તેથી બિન પ્રાર્થનું કહે અને તેમ કહેવામાં તેનો આશય પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો અથવા ખીગતને હાનિ જ કરવાનો હોય તો તે સ્પષ્ટ અસત્ય છે. પરંતુ મ્હો-એથી બોલવા કપરાંત ખીછ રીતે પણ અસત્યનું પાતક થાય છે જેને જે કાંઈ કહ્યું હોય તેથી વિપરીત કરવું અર્થાત્ કયાથી કેવળ જૂદા જ પ્રકારનું આચરણ કરવું એ પણ અસત્ય છે અને કદા પ્રમાણે આચરણ કરવાનું મંત્રી દેવું એ પણ અસત્ય છે. પછી એકલી કાપાના યોગવડે કરીને પણ અસત્યવાદિતવું પાપ થઈ શકે છે. કાંઈ પણ બોલવા વિના એક વ્યાપારી પોતાના માલકને ચોક્કસ વસ્તુ બતાવે અને તેનું મૂલ્ય ઠરાવે, પછી તે વસ્તુ આપની વખતે તેથી કેવળ જૂદી જ આપે તો, મ્હોએથી નહિ બોલ્યા છતાં અસત્યનું પાપ તો તે વ્યાપારીને હાયે થઈ ચૂકેલું જ સમજવું. આવી કિપામાં અસત્યનું ખીગતું નામ ‘હનાઈ’ ‘વિશ્વાસવાત’ અથવા ‘કપટ’ એવું વપરાય છે, અને વસ્તુતઃ તે અસત્યના જ પ્રકારો છે જેઓ સત્યના અભિવાદીઓ હોય. તેઓએ અસત્યના આ પ્રકારોને પણ પોતાના મનનો

